

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ПРАВОСЛАВЕН БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Историческо и практическо богословие“

**Адаптация на библейски текстове в процеса на възпитание на
децата от предучилищна възраст**

Дисертационен труд за придобиване на образователно-научната степен
„доктор“

Област на висшето образование 2. Хуманитарни науки

Професионално направление 2.4. Религия и Теология

Научна специалност: Религиозно образование

Докторант:

Илиана Димова Димова

Научен ръководител:

доц. д-р Магдалена М. Легкоступ

Велико Търново

2021 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	6
УВОД.....	10
1. Актуалност на изследването.....	10
2. Обект и предмет на изследването	21
3. Хипотеза.....	22
4. Цели на изследването.....	22
5. Задачи на изследването.....	23
6. Структура и съдържание на изследването	24
7. Теоретични източници и обосновки на изследването	27
7.1. Извори	28
7.2. Методически помагала, научни изследвания и публикации.....	32
7.3. Нормативни документи.....	37
8. Граници на изследването	40
9. Методи на изследването	42
9.1. Теоретичните методи	42
9.1.1. Екзегетични методи.....	43
9.1.2. Конкретизация	47
9.1.3. Анализ и синтез	47
9.1.4. Моделиране.....	48
9.1.5. Мислен експеримент.....	49
9.2. Емпиричните методи	49
9.2.1. Наблюдение	49
9.2.2. Анкетни методи.....	50
9.2.3. Педагогически експеримент	51
ПЪРВА ГЛАВА.....	53
ПРОЦЕСЪТ НА РЕЛИГИОЗНО-ПРАВСТВЕНО ВЪЗПИТАНИЕ В	
ПРЕДУЩИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	53
1.1. Възпитанието като научен проблем	53

1.1.1. Възпитанието в светлината на християнската антропология.....	65
1.1.2. Възпитателен процес и религиозно образование	70
1.2. Специфични особености на децата в предучилищна възраст.....	78
1.2.1. Психологически особености на децата в предучилищна възраст.....	82
1.2.2. Методи, форми и средства на религиозно-нравственото възпитание на децата в предучилищна възраст.....	87
ВТОРА ГЛАВА	94
ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА БИБЛЕЙСКИЯ ТЕКСТ	94
2.1. Същност и специфика на библейския текст.....	94
2.2. Херменевтика и адаптация на библейски текст в педагогически контекст.....	96
2.2.1. Текстът като средство за възпитание на децата от предучилищна възраст	96
2.2.2. Библейският текст в педагогически контекст – традиция, предизвикателства и перспективи	99
2.2.3. Библейска херменевтика и адаптация на библейски текст.....	104
2.2.4. Педагогически измерения на библейския наратив.	107
2.3. Функциониране и интерактивност на библейския текст в обучението по религиозно възпитание в предучилищна възраст.....	114
ТРЕТА ГЛАВА.....	118
СЪЗДАВАНЕ, ФУНКЦИОНИРАНЕ И ЕФЕКТИВНОСТ НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН МОДЕЛ ЗА АДАПТАЦИЯ НА БИБЛЕЙСКИ ТЕКСТОВЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ.....	118
3.1. Модел за адаптация на библейски текст в предучилищна възраст	118
3.1.1. Избор на библейски текст	118
3.1.1.1. Подбор според целта на ситуацията по религиозно възпитание....	119
3.1.1.2. Подбор според разпознаваемостта на библейския текст в социалната среда на детето и медиите	120
3.1.1.3. Подбор според обема на библейския текст	120

3.1.1.4. Подбор според съдържанието на библейския текст	122
3.1.1.5. Подбор според възрастовите особености на децата.....	123
3.1.2. Процес на адаптация на библейски текст в предучилищна възраст....	125
3.1.2.1. Определяне обема на библейския наратив.....	125
3.1.2.2. Определяне на авторството, целта на написването, историческите и социални предпоставки за създаването му.....	125
3.1.2.3. Определяне на жанра на библейския наратив	126
3.1.2.4. Последователност в адаптацията библейския текст, съобразена с поставените цели.....	126
3.1.2.5. Адаптация на библейски текст в предучилищна възраст.....	130
3.2. Инструментариум и параметри на педагогическия експеримент ...	131
3.2.1. Устна анкета	132
3.2.2. Библейските наративи	133
3.2.2.1. Сътворението (Битие 1:1-31; 2:1-4)	134
3.2.2.2. Десетте Божии Заповеди (Изход 20:1-17; Втор. 5:6-21).....	141
3.2.2.3. Благовещение (Лука 1:26-38; Мат.1:18-25).....	147
3.2.2.4. Рождество Христово (Мат. 1:18-25; Лука 2:1-20)	152
3.2.2.5. Богоявление (Лука 1:5-25; 3:21-22; Мат. 3:13-17; Марк 1:9-11; Йоан 1:29-34)	160
3.2.2.6. Изкушенията на Иисус Христос в пустинята (Мат. 4:1-11; Лука 4:1-13 и Марк 1:12-13).....	167
3.2.2.7. Притчата за митаря и фарисея (Лука 18:9-14)	175
3.2.2.8. Възкресение Христово (Матей 26:17-75; 27:1-66; 28:1-9; Марк 14:1-72; 15:1-47; 16:1-11; Лука 22:1-71; 23:1-56; 24:1-12; Йоан 18:1- 40; 19:1-42; 20:1-18).....	180
3.3. Резултати от емпиричното изследване	191
3.4. Аспекти на ефективност от експерименталната дейност: предимства, проблеми и перспективи	210
3.5. Изводи в теоретичен, практико-приложен и организационен план	214

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	218
ПРИЛОЖЕНИЯ	228
Приложение 1. Свободно интервю (анкета).....	228
Приложение 2. Резултати от анкетата в началото на учебната година	232
Приложение 3. Резултати от анкетата в края на учебната година	234
Приложение 4. Дескриптивна статистика в началото на учебната година...	236
Приложение 5. Дескриптивна статистика в края на учебната година.....	239
Приложение 6. Резултати от индексите <i>мода, медиана и</i> <i>средноаритметична стойност</i> (статистически показатели) в началото на учебната година.....	242
Приложение 7. Резултати от индексите <i>мода, медиана и</i> <i>средноаритметична стойност</i> (статистически показатели) в края на учебната година.....	243
БИБЛИОГРАФИЯ.....	244

ПРЕДГОВОР

„Смисълът на възпитанието зависи органично от смисъла на човешкия живот, а смисълът на човешкия живот – от основите, върху които той почива и от крайните цели, към които се стреми.“

Митрополит Амфилохий (Радович)

Причината за появата на това дисертационно изследване е факта, че, въпреки дългогодишните задълбочени разработки и многото успешни и опити на различни автори (в това число учители, автори на учебници, автори на детски книги и сборници) да адаптират библейските текстове по начин, разбираем от децата и близък до тяхното светоусещане, няма описана технология, начин на изработване на модел за адаптация, който да бъде в помощ на учителите по религия, вероучение и история, на родителите, и на други заинтересовани страни, които искат да използват библейския наратив¹ във възпитанието на децата. Описанието на етапите, през които преминава учителят, за да адаптира един текст, много биха улеснили работата му и съответно биха му помогнали да пресъздаде библейския текст без да изкривява смисъла и съдържанието му, без да го изважда от времето, когато са се случили библейските събития и в същото време да постигне поставените възпитателни цели и да не бъде в разрез с психологическите особености на децата.

¹ ***Наратив*** е термин, който в най-общия си смисъл се превежда като повествование, история, разказ. Наративи има в литературата, семиотиката, философията, политиката, киното, музиката, медиите и т. н. Има възглед, според който наративът се разглежда като основна форма за предаване знанията на човечеството, независимо в коя област са те. Наративът винаги е повлиян от дискурса, в който е позициониран и има структурата на свързан (причинно-следствено и темпорално) разказ от събития.

За създаването на такъв модел са необходими, както знания от науките предучилищна педагогика и възрастова психология, така и от много други дисциплини от други научни области като християнска антропология, исагогика, херменевтика, текстология и др., които да прецизират изработването на такъв модел и в същото време да не е необходимо тези, които адаптират библейският текст, да изучават задълбочено и да познават детайлно всички тези научни области. По тази причина изследването е опит за създаване на такъв модел, като се вземат предвид важни специфични акценти от споменатите по-горе научни дисциплини и опит за систематизиране на различните, от научна гледна точка, важни пунктове, необходими за адаптиране на библейският текст и превръщането му в библейски наратив.

Този труд е разделен на четири части, като първата е уводна и очертава общите характеристики и границите, в които ще се разглежда даденият проблем. Втората част насочва вниманието на читателите към възпитанието на децата в предучилищна възраст, като се вземат предвид научните постижения и изводи направени в областта на теорията на възпитанието и отношението ѝ към религиозното възпитание като част от този дял на педагогиката. Третата част разглежда библейския наратив като инструмент за постигане на възпитателните цели в тази възраст и мястото му във възпитателно-образователния процес в детската градина. Последната, четвърта част, описва педагогически експеримент, който предлага технология за адаптиране на библейски текст в предучилищна възраст и прилага готови, адаптирани по тази технология наративи в реална среда в ситуации по религиозно възпитание в детската градина. Те стават част от инструментариума на изследването, като целта е да играят ролята на средство във възпитателния процес, което има претенцията ефективно и трайно да допринесе за решаването на основни възпитателни задачи.

Важно е да се отбележи, както бе споменато по-горе, че има много успешни опити за интерпретация на библейски текст, включително и на едни от най-големите имена в богословската наука в България като проф. Тотю Коев, проф. Славчо Вълчанов, проф. Николай Шиваров, проф. Иван Денев, проф. Иван Желев и др.² Самата технология и инструментариум обаче, чрез които са направени тези интерпретации, не е описан, а е крайно необходим на съвременния учител или въобще на този, който е решил да използва библейския наратив за постигането на възпитателни цели. Повечето учебници съдържат готови адаптации на библейски текстове, но колкото и съвършени да са те, не винаги могат да изпълнят целите си в определена група, защото индивидуалните особености на всеки малък член на групата са различни. Голяма част от тези опити за адаптация ще бъдат описани в точка 7.1. Извори, където ще се направи обстоен преглед на по-голямата част от книжките, помагалата, сборниците и учебниците, издавани в България, най-вече за нуждите на религиозното възпитание, преди и след промените в страната ни, които използват библейския наратив във възпитателната страна на педагогическият процес в предучилищна и училищна възраст.

Разбира се, това изследване е само един скромен опит да се опише технологията на адаптиране на библейски текст за деца от предучилищна възраст. Единственото предимство тук, може би, е дългогодишният ми учителски опит и способностите ми интуитивно да интерпретирам библейския текст в зависимост от групата деца, с която съм във взаимодействие в дадения момент, вземайки предвид техните специфични психолого-педагогически особености, предварителни знания и др. Чрез

² Вж.: Денев, И., Т. Коев, И. Желев, К. Янакиев, Д. Киров, М. Димова. Религия. Експериментално учебно помагало за II – IV клас. София: МОН, 1998; Денев, И., Д. Киров, А. Кръстев. Религия. Експериментално учебно помагало за V – VI клас. София: МОН, 1998; Денев, И., Д. Киров, А. Кръстев. Религия. Експериментално учебно помагало за VII – VIII клас. София: МОН, 1998.

този научен труд се надявам тази интуитивна работа да бъде подкрепена с научни доказателства и обосновки, за да може да бъде използвана в обучението и подготовката както на учители по религия, така и на тези, които смятат библейския текст за неизчерпаем източник на знания и Божествена мъдрост и са убедени, че е необходимо той да бъде използван във възпитанието на децата.

УВОД

1. Актуалност на изследването

До известна степен актуалността на изследването е осветлена още в уводните думи, но важността на този проблем е вкоренена доста по-дълбоко в целите на педагогическата наука въобще и в частност на предучилищното възпитание. Има редица аргументи, които доказват, че прецизната адаптация на текст, още повече на библейския текст, предвид неговата религиозна специфика и времева отдалеченост на създаването му, са от изключително значение за постигане на общите цели на възпитателно-образователният процес в детската градина и целите, които трябва да следва учителят в ситуациите по религиозно възпитание в предучилищна възраст.

На първо място, за да се разсеят всякакви твърдения, че не е задължително да се познава съдържанието на Свещеното Писание при решаването на етични и морални проблеми в обществото въобще и в частност в образователните институции в България, трябва да се обърне внимание на факта, че това изследване е направено в условията на допълнителни занимания по религиозно възпитание в предучилищна възраст. Макар, че то има претенцията да допринесе към цялостното възпитание на децата предвид непреходният характер на ценностите, на които залага, по-детайлното разглеждане на библейските наративи няма как да се осъществи по време на ситуациите по някое друго от образователните направления в предучилищна възраст. Обучението по Религия, особено като конфесионален модел, във всички възрасти в основата си произлиза от Библията, защото, според християнството, тя е „Слово Божие“ и извор на абсолютната истина. Освен това един от най-важните принципи в религиозното образование е принципът за основаване на обучението по религия върху Свещеното Писание. Той спада към

конфесионалните принципи и няма как да се преподава религиозно възпитание в детската градина без използването на библейски текстове, които, както бе споменато, са основен извор, най-важният източник на християнството, на християнските ценности и морал. Библията би трябвало да бъде в основата на всички знания в тази област и съответно възпитателните цели, които са поставени, да се съдържат в изводите, направени от запознаването на децата с библейските разкази. Тук трябва да се направи уточнението, че моделът на преподаване, който ще се използва в педагогическия експеримент на това изследване, от една страна, е *неконфесионален*. Залага се на него, защото „светското религиозно образование има важно преимущество пред конфесионалното. То позволява да се въведе религиозен компонент в програмата на светското училище на задължителна основа, без разделянето на учащите се по вероизповедна принадлежност. По отношение на конфесионалното образование такова изискване не би могло да бъде поставено“³. От друга страна обаче, става въпрос за модела Религия – Християнство-Православие, който в училище е поставен на *конфесионални* начала. Този модел би могъл да бъде приложен и в предучилищна възраст. Родителите, които записват децата си на допълнителни занимания по религиозно възпитание трябва да са наясно, че целта на тези занимания не е децата им да започнат да водят религиозен начин на живот. От практическа гледна точка, представяйки пред родителите съдържанието на заниманията по религиозно възпитание в началото на учебната година, не е необходимо да се променя нагласата им към тези специфични знания: за родителите-християни Свещеното Писание е „Слово Божие“, а за нехристияните то е сборник от книги с поучителни, мъдри разкази, които децата им е добре да познават. Опитът показва, че след като им бъде разяснен характера на

³ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 48.

целите, които са поставени в ситуациите по религиозно възпитание и по-конкретно, че целта е децата не да бъдат въцърковявани, а да се запознаят със смисъла и съдържанието на библейските разкази, да преживеят нравствените послания в християнството, те масово записват децата си за участие в тази допълнителна форма. Освен това най-продуктивно и най-комфортно работят децата и учителите, когато са цялата група заедно и когато се запознават с едни и същи нравствени ценности, преживяват ги, споделят и общуват чрез тях. Целта на ситуациите по религиозно възпитание е да се активизират нравствените заложби на децата, като библейския наратив служи за опора и пример в свободния избор на подражание. Това налага прецизната адаптация и подбор на библейски текстове, съобразени с предучилищната възраст на децата, предвид използването им като извор на тези общочовешки ценности.

Безспорно, процесът трябва да бъде ръководен от принципите на предучилищната педагогика, защото библейският наратив се използва в педагогическия процес по религиозно възпитание в детската градина. Този процес има своите организационни и методически обосновки в документи като *Закона за предучилищното и училищното образование*, обн. – ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., посл. изм., бр. 108 от 29.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г., *Държавният образователен стандарт за предучилищното образование*, обн. – ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 01.08.2016 г.; изм. и доп., бр. 72 от 31.08.2018 г., в сила от 31.08.2018 г. и *Инструкция № 2 от 23 юни 2003 г. за провеждане на обучението по учебен предмет „Религия“*, обн., ДВ, бр. 60 от 4 юли 2003 г., изм., ДВ, бр. 106 от 23 декември 2014 г. и др., отнасящи се за провеждането на тези занимания в детската градина и училище. Същевременно от 2018 г. са в сила нови учебни програми по предмета религия – християнство – православие, религия – ислям и религия – неконфесионално обучение от 1. до 12. клас, но реално липсват достатъчно учители по религия. Министерство на

образованието и науката заедно с богословските и педагогическите факултети в България търси начин за запълване на този недостиг и организира едногодишни курсове за учители, които да имат правото и квалификацията да преподават предмет Религия. Тук веднага се появява мисълта за вечния спор – педагозите или богословите са по-компетентни в преподаването на религиозните знания. Истината е една – педагозите имат недостатъчна богословска подготовка, а на богословите им липсва достатъчна педагогическа практика, с която прецизно да представят пред децата богословските знания. Но предвид факта, че днес в Богословските факултети има сравнително малко студенти-богослови и още по-малко такива, които искат да стават учители по религия, а курсовете в тези факултети за учители по религия са насочени към педагогическите кадри, то тази разработка е опит да допринесе за обучението на тези кадри, както чрез предоставянето на готови модели на адаптирани библейски текстове, така и с технология на тяхното изработване. Разбира се, тя би била полезна за всички, които искат да преподават религиозни знания в предучилищна възраст, независимо коя е приоритетната специалност, която са завършили. Надяваме се това изследване да послужи за правилното разбиране и пресъздаването на автентичния библейски текст от учителите, което пък от своя страна да доведе до ефективното използване на библейския наратив в заниманията по религиозно възпитание. Необходимостта от прецизност при използването и адаптирането на библейските текстове е **първият и най-важен аргумент** за актуалността на това изследване.

Вторият аргумент за актуалността на изследването е честото адаптиране на библейски текстове в различни учебници или сборници, без уточняване на аудиторията, за която са създадени те – дали са за деца от предучилищна възраст, от начална училищна възраст, гимназиален етап, дали са създадени като четива само за домашно ползване или имат характер на научно-популярен текст за младежи. Например, учебните

помагала „Свещена история на Стария Завет“ и „Свещена история на Новия Завет“, с автори В. Дуриданов, доц. С. Стойчева, А. Пеева и М. Георгиева, които са одобрени от МОН съответно през 1998 и 1999 години, са много полезни, добре структурирани, добре адаптирани и съдържат необходимата методическа подкрепа, която трябва да получи учителят от учебника, по който преподава. Това обаче, че не е уточнена аудиторията – на практика текстовете биха могли да бъдат използвани във всички класове в начален етап и детската градина – принуждава учителя, използвайки тези помагала, да адаптира адаптираните вече текстове според възрастта на децата, които са неговата аудитория в дадения момент. Ясно е, че не става въпрос за домашно ползване на тези помагала, защото това са учебни помагала, при това одобрени от МОН. Ясно е също така от годините на издаване, че това са едни от първите учебници след демократичните промени, които са изиграли своята незаменима роля в този прекъснат за дълъг период от време процес на религиозно възпитание. Но опитът показва, че, когато учителят иска да преразкаже даден библейски текст, самата му адаптация се явява най-трудната част от урока. Тогава той минава на модела *проба – грешка*⁴, който забавя процеса и не винаги покрива очакваните резултати в отделната методична единица. Затова е важно да бъде уточнена възрастта на аудиторията и нейните специфични особености, за да не се налага учителите наново да адаптират вече готови библейски наративи и да се чудят точно какъв обем от тях да използват в дадена възрастова група.

⁴**Метод на пробата и грешката** е метод, чрез който по експериментален път се решават проблеми, придобиват се знания, избират се различни опции, докато се получи правилен резултат. Постигането на резултата става с анализиране на грешката, промяна на подхода и последващо придобиване и описване на новия опит. За първи път (макар, че е използван много преди това) методът е описан от американския психолог Edward Thorndike в книгата „Animal Intelligence“ (1911). С развитието на технологиите този метод губи своята ефективност и популярност в науката.

Има и друг акцент, на който трябва да се спре вниманието. Понякога тези текстове звучат като обикновени приказки или разкази, а езикът, на който са разказани често е твърде осъвременен и модерен, което пък доста се отдалечава от времето на създаването му и на правилното му разбиране. Това се дължи, от една страна, на глобализацията на европейското общество, в частност и на българското, а от друга страна, може би, на огромният брой детски книжки от западни автори с християнски религиозен характер, превеждани в годините след демократичните промени в страната ни, които изразяват рационалността на протестантското мислене и разбиране за адаптация на библейските текстове. Пример за това са книжките „Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории“ (Програмна система Моливко, 5-7 години), изд. „Слово“, Велико Търново, 2009, и „Чудният свят на Библията. 28 новозаветни истории“ (Програмна система Моливко, 5-7 години), изд. „Слово“, Велико Търново, 2012, с автор Маргарита Христова. В тях има текстове, които, меко казано, са неприемливи от православна гледна точка и биха могли още в най-ранна възраст да изкривят представата и правилното разбиране на децата на библейския текст.⁵ Разбира се, има и много такива, които са доста успешни, но не винаги използвани, предвид специфичните индивидуални особености на аудиторията. Много често това са сборници с адаптирани библейски текстове, подбрани по усмотрение на автора и без опис на критериите, по които са избрани точно тези библейски истории да бъдат включени в дадения сборник. За да се осветли и да се реши този проблем, за да се постигне по-голяма прецизност

⁵ „Живели някога мъж и жена. Те били от еврейския народ. Мъжът се казвал Йосиф, а жената – Мария. Двамата били сгодени отскоро. Да се сгодиш, означава да дадеш дума, че ще се ожениш за този, когото харесваш и обичаш. И така, Йосиф и Мария щели да се оженият, но преди сватбата им се случило нещо....“ (Христова, М. Чудният свят на Библията. 28 новозаветни истории. (Програмна система Моливко, 5-7 години). Велико Търново: Слово, 2012, с. 8).

при адаптацията, е належащо да се изработят критерии, чрез които да се подбират най-подходящите библейски текстове за дадената възраст и да се уточни аудиторията, като се вземат предвид нейните специфични психологически особености. Това е целта на проведения педагогически експеримент, описан в третата глава на това изследване.

Като *трети аргумент* може да се посочи времевата и културна отдалеченост на света, в който библейските писатели са били съвременници. Много често при сборниците с адаптирани библейски текстове, освен че липсва определена аудитория, към която са насочени, липсва също така и уточняване на времето, мястото и историческите условия, в които са създадени те. В това изследване ще бъдат подбрани библейски истории от различните видове книги в Свещеното Писание: законодателно-исторически; исторически, дидактично-поетични (поучителни; книги на мъдростта) и пророчески. При подбора е необходимо да се вземе предвид времето, в което са написани, най-малкото, за да се хвърли светлина върху разликите между старозаветната и новозаветната епоха. Този проблем е обект на богословската наука исагогика и би могъл да даде отговор на въпроса за достоверността, датировката, историческата действителност, литературната и териториална обусловеност на старозаветните и новозаветните книги са обект на изследване от богословието и са крайно необходими при тълкуването на Свещеното Писание. Тълкуването, доколкото то ще има роля в това изследване, от своя страна, дава светлина на смисъла, съдържанието и поучителната страна на библейските книги от гледна точка на времето в което са написани и непреходният характер на заложения в тях смисъл. Целта на екзегетиката е да прехвърли „мост“ между библейските писатели и съвременния човек, в която и епоха да се намира той, затова не е грешно да се твърди, че екзегетиката никога не е завършена. Много съвременни изследователи смятат, че библейските истини трябва да бъдат разглеждани

в културната рамка (контекста) на днешния свят. В този смисъл богословието може да „предложи едно винаги съвременно звучащо „тълкувание на Евангелието в екзистенциални категории“ (Й. Зизулас), с което да създаде възможност пред всеки един човек, който искрено и чистосърдечно търси смисъла на живота и отговора на най-важните екзистенциални въпроси, да ги открие в богооткровеното православно християнско учение“⁶ В педагогически аспект това е целта на тази разработка – да докаже ефективността на библиейският наратив днес, в съвременния образователен дискурс, като средство за постигане на възпитателни цели и поставяне на основите на устойчива ценностна система у децата в предучилищна възраст. Историческата точност на събитията, описани в библиейските книги, в никакъв случай не е маловажна, но не тя е била цел на старозаветните и новозаветните писатели. Рационалното мислене при тълкуването на библиейските книги винаги е било приоритет на протестантското богословие, докато православно е уникално със своя тайнствен и сакраментален характер. *„А вяра е жива представа на онова, за което се надяваме, и разкриване на онова, що не се вижда“* (Евр. 11:1). Да вземем за пример библиейските исторически книги – те не се стремят да дадат подробни исторически сведения, а да предадат на поколенията най-важните факти, които да хвърлят светлина върху съюза на Бога (Яхве) с народа на Израил. Известно е, че „Свещено Писание се наричат книгите, които са написани от богоизбрани мъже по внушение и при съдействие на Светия Дух“⁷, т. е., ние християните вярваме в боговдъхновеността на библиейските книги и в твърдението, че „Свещеното Писание е дадено на хората от Бога, за да се

⁶ Тончев, С. Съвременното основно богословие като контекстуално богословие – принципи теоретични постановки. // Православие и постмодернизъм. София: Фондация Покров Богородичен, 2010, с. 299.

⁷ Коев, Т. Православен катехизис и послание на източните патриарси за православната вяра. София: Синодално издателство, 1985, с. 17.

запази Божественото Откровение между тях точно и неизменно и да не би хората да внесат в божествените истини човешки елемент и по такъв начин да ги изопачат“⁸. Тук става ясно, че взимайки предвид историческата и териториална обусловеност на библейските книги, акцентът на изследването ще падне върху образователния характер на библейските истини и нравствения контекст на направените изводи.

В този аргумент влизат и изразните средства с тяхната специфика, използвани в библейските текстове. Те са обект на богословската наука херменевтика и са от голямо значение при изучаването на въведителните богословски дисциплини на двата Завета. Историческият контекст на изразните средства в блискоизточната литература не е обект на това изследване, но той дава информация за епохата, в която са се появили библейските книги. Затова е необходимо Библията да се разглежда в рамките на света, в който е възникнала. Доказателство за това са множеството научни богословски и литературоведски разработки относно жанровете в библейските книги. „И ако всеки народ облича в различна литературна форма своя опит, интелектуалните си достижения, то първото, което ни прави впечатление при старозаветните книги на мъдростта, е, че всички те са написани в поетична форма или в поетизирана проза и че още тук – в избора на форма, жанр и авторов подход при изображението – се проявяват единството и разноликостта, задава се стилистичният профил на всяка от тях и на сборника като цяло.“⁹. Това важи и за новозаветните книги. В Библията са събрани древни текстове, отдалечени от нас както във времево, така и в културно отношение. В своята студия „Херменевтика на Новия Завет“ *Павлин Събев (о. Павел)* казва, че в библейските книги трудно може да се прокара граница между проза и поезия, и че това е

⁸ Пак там.

⁹ Топалска, Н. Старозаветната канонична трилогия на мъдростта: притчи Соломонови, Иов и Еклисиаст. // Научни трудове на Русенския университет. Русе, 2015, том 54, серия 11, с. 32 <<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/11/11-4.pdf>> [Достъп: 20.08.2020 г.].

характерна особеност на блискоизточната литература като цяло¹⁰. Почти винаги е важно да се определи жанра на всяка библейска книга и жанровите асоциации в нея, за да се ориентираме правилно при интерпретацията ѝ. „Той (жанра)¹¹ не може да бъде избегнат, защото...всеки читател прочита даден текст в светлината на неговата предполагаема цел и природа, като представяне на реалността в светлината на конвенциите на този конкретен вид писане.“¹² Разграничаването, както на времето, в което е създадена, така и на жанра на дадена книга, понякога е ключ към смисъла на текста.

Четвъртият аргумент е начина, по който сам Иисус Христос е преподавал на хората божествените истини. Използвал е притчите, за да изясни и да достигне по-лесно до умовете и сърцата им: *„И като се приближиха до Него учениците, рекоха Му: защо с притчи им говориш? А Той им отговори и рече: защото вам е дадено да узнаете тайните на царството небесно, а тям не е дадено;... затова им говоря с притчи, понеже те гледат, а не виждат, и слушат, а не чуват, нито разбират;* (Мат. 13:10 – 11,13). Децата, особено най-малките, са тези, които са най-близо до Бога, „виждат“ и „чуват“ много по-добре от възрастните, но житейският им опит е твърде кратък и използването на библейския наратив във възпитанието им налага неговата прецизна адаптация и съобразеност с индивидуалните им и психологически особености.

В своята монография „Херменевтика на Стария Завет“ *проф. Шиваров* определя притчата (ή παραβολή – съпоставяне, сравнение) като разказ, „...който е взет от живота на човека или от природата и в който просто, картинно и нагледно се изтъква религиозна или морална истина. В нея се

¹⁰ За по подробна информация вж: Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. // Священное Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог. София: Омофор, 2018, с. 14 - 16.

¹¹ Бел. моя, за поясняване на контекста, от който е изваден цитата.

¹² Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. // Священное Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог. София: Омофор, 2018, с. 33.

различават буквален и тайнствен смисъл.“¹³ Т. е., Иисус Христос предава Божествените истини по начин, адаптиран за аудиторията, която е пред него. „А учениците Му Го попитаха и рекоха: какво значи тая притча? Той отговори: вам е дадено да знаете тайните на царството Божие, а на другите се говори с притчи, та, като гледат, да не виждат и, като слушат, да не разбират“ (Лук. 8:9-10). Господ Иисус Христос е бил наясно, че Божествените истини, които проповядва, не са сладка музика за всяко ухо. Хората, затънали в греховете си, се съпротивлявали и не искали да приемат Божествените послания. За тях Христос казва: „....които всякога се учат, а никога не могат да дойдат в познание на истината“ (2 Тим. 3:7). Всичко това е още едно безспорно доказателство, че адаптацията на текст – в случая библийски текст – е необходима за правилното и душеполезно разбиране на библийските разкази от децата в предучилищна възраст.

Не трябва да се пренебрегва и психологическата зрялост на децата, която има голямо значение за възприемането и разбирането на тези текстове. Това е **петият аргумент**, защото характеристиката на този възрастов период се свежда до неговата продължителност във времето, социалната среда на развитие на децата, чувствителността им към определени въздействия, играта като водеща дейност и т. н. Различните възрастови периоди имат различни психологични характеристики, които са основа на възприемателните способности на човека. Трябва да се обърне особено внимание на психологическите особености на 6-7 годишните деца, за да може адаптацията на библийския текст да бъде успешна, а използването ѝ като библийски наратив в ситуациите по религиозно възпитание в предучилищна възраст да е с висок процент ефективност на взаимодействие.

¹³ Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. София: Издателство на Нов български университет, 2009, с. 83.

2. Обект и предмет на изследването

Обект на изследването е библейският наратив с неговата степен на ефективност в педагогически контекст. Тук трябва да се уточни, че в тази разработка са подбрани старозаветни и новозаветни разкази, които са апробирани в практиката и имат някакво положително въздействие върху децата. Те са определен брой, който е съобразен с броя ситуации – една седмично – по религиозно възпитание в предучилищна възраст. Някои от тях са използвани вече в детската градина, защото са част от действащата в практиката учебна програма. Това е експерименталната учебна програма по религиозно възпитание за детските градини от 1998 г. с автор проф. Емилия Василева, която не е обновявана до днес, за разлика от новите учебни програми по религия от I до XII клас за общообразователното училище. Това налага използването на подбрани по наша преценка библейски текстове, от които се очаква да имат определена ефективност в практиката. В процеса на това изследване трябва да се докаже и ефективността на предложена от нас технология за адаптиране на библейски текст чрез обобщаване на резултатите от изследването. Целта е, освен да се използва библейския наратив за „разширяване кръгозора на учащите се, възпитание на вкус и развитие на умствените способности, формиране на етични ценности и придобиване на нов източник за вдъхновение, поучение, утешение и духовен растеж“¹⁴, но и учителят да може, чрез тази технология, сам да адаптира библейски текст, без да има дълъг педагогически опит, а само следвайки етапите, предложени в последната глава на изследването.

Предмет на дисертационния труд е изработване и прилагане в практиката на технология за адаптиране на библейски текст в предучилищна възраст и обобщаване на резултати от провеждането на

¹⁴ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 50.

педагогически експеримент с деца от подготвителна група на 6 години. Изследването цели да отговори на въпроса постигат ли се възпитателни цели чрез използването на библейски наратив при взаимодействието в процеса на обучение по религиозно възпитание в детската градина.

3. Хипотеза

Хипотезата на това изследване би могла да бъде разделена на две части:

Първо, може ли да бъде изработена технология, чрез която, всеки, имащ нужните познания, да адаптира библейски текст, *като в това изследване има примери за адаптация на библейските текстове за Сътворението, Десетте Божии Заповеди, Благовещение, Рождество Христово, Богоявление, Изкушенията на Иисус Христос в пустинята, Притчата за митаря и фарисея, Възкресение Христово?*

И второ, могат ли резултатите от използването на конкретните библейски наративи в обучението по религиозно възпитание да послужат за усвояването от децата на определени ценности *като любов, смирение, уважение, доверие, покаяние, търпение, себеотричане (саможертва) и липса на стремеж към материалното*, които да поставят основата, както на устойчива и трайна добродетелност, така и необходимите в личен и професионален план социални умения?

4. Цели на изследването

Целта на изследването е, след като опише литературата, издавана до този момент по проблема, с която още веднъж да се потвърди неговата актуалност и необходимост, да предложи технология за изработването на модел за адаптация на библейски текст, която да улесни участниците при взаимодействието им в педагогическия процес, най-вече учители и родители, за постигане на възпитателните цели. Става въпрос за тези

възпитателни цели, които са поставени в ситуациите по религиозно възпитание, и които, от своя страна, трябва да предоставят избор на 6-7 годишните деца да припознаят за свои определени нравствени добродетели.

5. Задачи на изследването

Както е известно, „след определянето на целта изследователят се насочва към формулиране на конкретните задачи, чрез решаването на които ще постигне целта. В този смисъл може да се каже, че задачите конкретизират целта на изследването, като я правят по-уловима, по-обозрима в практическо отношение.“¹⁵ Задачите тук обхващат както теоретичната подготовка за провеждане на изследването, така и практико-приложната страна на педагогическия експеримент. Чрез решаването на формулираните по-долу задачи ще се отговори възможно най-изчерпателно на въпросите, формулирани в хипотезата:

- 5.1. Да се определи мястото на религиозното възпитание във възпитателно-образователния процес в предучилищна възраст.
- 5.2. Да се определят специфичните особености на децата от предучилищна възраст.
- 5.3. Да се подберат подходящи библийски текстове със следните критерии за подбор:
 - съобразеност с целите на религиозното възпитание в предучилищна възраст;
 - популярност на библийските текстове;
 - достъпност на библийските текстове;
 - съдържание на библийския текст;
 - съобразеност с психологическите особености на децата.

¹⁵ Господинов, Б. Научното педагогическо изследване. София: УИ Климент Охридски, 2016, с. 157.

- 5.4. Да се изработи примерна технология за изработване на модел за адаптиране на библейски текстове.
- 5.5. Да се използват, в условията на педагогически експеримент, адаптирани по тази технология модели на библейски текстове в практиката.
- 5.6. Да се обобщят резултатите.
- 5.7. Да се формулират изводи от проведения педагогически експеримент, съобразени с глобалната цел на изследването.

6. Структура и съдържание на изследването

Структурата и съдържанието на изследването са подчинени на главната цел и следват задачите, които са поставени тук, за да се постигне изчерпателност и приложимост на резултатите.

За съжаление, често се налага учители, директори и преподаватели, запознати в детайли със смисъла и съдържанието на религиозното възпитание в предучилищна възраст, да обясняват и защитават неговото място и значение в педагогическия процес. Това е факт, получил се като следствие от постмодернистичните идеи на новото време, а в България те са предхождани и от атеистичният строй на социалистическото общество. Особено по отношение на религията, християнските празници и църковния живот, в социалистическата парадигма на образованието те са унищожени почти напълно. В постмодерното общество пък, където главната идея е, че всяка истина е вярна, хората изграждат ценностната си система върху своята собствена истина и не смятат, че обществото има нужда от ценности, произтичащи от по-висш авторитет, какъвто е Бога за християните, например. „Последните десетилетия от своя страна ще останат в историята като постмодерно време – време в което ценностите от XIX и първата половина на XX век – обвързани с нацията и класата – са конфронтирани от правата на индивида. Тази конфронтация съпроводи

разпада на националните и идеологическите общества и създаде общество на споделените права и отговорности, в които индивидуалните (и в този смисъл малцинствените) права са не просто съизмерими, но и приоритетни пред правата на обществото“¹⁶ Това води до съмнения, неразбиране, опровергаване, дори поругаване, както на християнската вяра, така и на религиозното образование. Оттук идва необходимостта да се определи мястото на религиозното възпитание във възпитателно-образователния процес в детската градина в това изследване. За целта ще бъде разгледано възпитанието като научен проблем въобще, което определя къде е мястото, ролята и значимостта на религиозното възпитание. Ще се изтъкнат причините защо то има предимство пред самоцелното и неподкрепено исторически, необосновано научно и практически недоказано общо възпитание в ценности. След годините на социализъм, както и след дългия период на демократични промени в страната ни „...религиозната общност трябва да търси ново място и признание в едно критично и различно в принципите си секуларно общество.“¹⁷

Предвид факта, че изследването е ограничено в рамките на предучилищна възраст, и то в границите само на четвърта подготвителна група, то от важна необходимост е да се изяснят особеностите на децата в тази възрастова група. Има много специфика и съответно научни разработки относно психологическите им особености, на които трябва да се отдели внимание, за да се обосноват подходите, методите и средствата, които използва религиозното възпитание в детската градина. Един от важните дялове на възрастовата психология е психологията на децата в предучилищна възраст. На базата на тези психологически особености, религиозното възпитание използва подходите, методите и средствата на

¹⁶ Стоядинов, М. Разпадът на общността като еклисиологичен проблем. // Православие и постмодернизъм. София: Фондация Покров Богородичен, 2010, с. 225.

¹⁷ Пак там, с. 229.

общата педагогика, но то има и своя специфика, която е предмет на първата глава на това изследване.

След като се изяснят тези теоретични, но доказуеми в практиката научно-педагогически проблеми, основен акцент на втората глава е библейският текст. Предвид факта, че става въпрос за религиозно възпитание, тук библейският текст се разглежда като наратив. Неговата специфика и приложение са подчинени на целите на религиозното възпитание в предучилищна възраст. Процесът на адаптация на библейският наратив се ръководи и от възпитателните цели в образователния процес по религиозно образование. Затова библейският текст се разглежда в педагогически контекст, като се изяснява връзката на други библейски дисциплини с адаптацията на библейския наратив.

На базата на наратива се провежда експеримент с деца от четвърта подготвителна група в детската градина. В рамките на една учебна година те се запознават с определен брой адаптирани библейски текстове – наративи, които трябва да бъдат източник на определени ценности. Дали е поставено началото на усвояването на тези нравствени ценности, се доказва с индивидуална устна анкета, проведена с децата преди и след запознаването им с библейските наративи. Анкетата съдържа житейски ситуации, извадени от ежедневието на децата, в които те трябва да посочат един от три начина, по който ще постъпят в дадената ситуация. Тя показва дали изборът на децата как да постъпят в житейските ситуации се е променил след запознаването им с библейските наративи в ситуацииите по религиозно възпитание в предучилищна възраст. Конкретиката относно библейските наративи, използването им в условията на педагогически експеримент и значението им са подробно описани в третата глава на изследването. Разглеждат се аспектите на ефективност от експерименталната дейност и се формулират изводи в теоретичен, практико-приложен и организационен план.

Изследването завършва със заключение, в което се обобщават изводите от педагогическия експеримент и се разбира дали е доказана хипотезата, която е заложена в него.

7. Теоретични източници и обосновки на изследването

Теоретичните източници на изследването биха могли да бъдат разделени в три групи. Първата трябва да опише всички опити за адаптация на библейски текст в учебни книжки, учебни помагала и учебници, издадени в България, които да докажат и обосноват твърденията, че в нито една от тях няма технология, която да описва как точно са адаптирани те; че една част от тях нямат възрастова група, към която са насочени; че не винаги езика, на който са адаптирани е приемлив и съобразен с времето, в което са живели библейските писатели.

Втората група източници трябва да опише учебниците, учебните помагала, научните изследвания и разработки за предучилищна възраст, които да внесат яснота по темата и които са в подкрепа на формулираната хипотеза на изследването.

В последната група са нормативните документи, които легитимират религиозното образование в детската градина и училище и които са коректив, стимул и цел за създаване на ефективно съдържание в тематичното разпределение, подчинено на съществуващата в момента експериментална учебна програма. Удовлетворяващ факт е, че новият държавен образователен стандарт за предучилищна възраст дава повече творческа свобода, чрез която учителите по религиозно възпитание в детската градина биха могли да направят съдържанието на тематичното разпределение още по-достъпно и интересно за децата, и което същевременно да не бъде в противоречие на традиционната образователна среда.

7.1. Извори

За радост от една страна, в България, преди 1944 и след 1989 г., има издадени множество книжки, учебници и помагала, които съдържат адаптирани библейски текстове. Повечето от тях, които са издавани преди 1944 г., са учебници, по които децата са учили в училище, преди Вероучението като учебен предмет да бъде извадено от учебните програми (1946 г.). Те са много добре систематизирани и издържани конфесионално, но отговарят най-вече на времето и образователната парадигма на годините малко преди и след освобождението на България, до средата на 20 век. Следва четиридесет и пет годишен период на комунистически режим. Освен, че предметът Вероучение е изваден от учебните програми, то знанията, които не е било възможно да бъдат подчинени на идеологията, са били забранени за образователната парадигма на социалистическото общество. „У нас, както и във всички страни от т. нар. реален социализъм, училището е допълнително разрушено от идеологическото изтезание и от изискванията да се формира атеистично съзнание и общество.“¹⁸ Предметът в училище след това, изграждащ някакъв светоглед (отново силно идеологизиран) се нарича Етика. Той, предвид факта, че поставя хуманизма на първо място и човека като най-висше същество (но не сътворено от Бога), е идеална предпоставка за прокарване на постмодернистичните идеи на новото време (като феминизъм, например), които изцяло устройват отричащите религията и религиозните знания през времето на социализма. Издадените след 1989 г. книжки пък имат споменатите по-горе „недостатъци“ и пропуски, към които това изследване има претенцията да направи своя малък принос. Тук са описани голяма част от тях, които бяха открити в национални, местни, университетски библиотеки и библиотеки към митрополияте. В годините, особено след

¹⁸ Бигович, Р. Църква и общество. София: Омофор, 2003, с. 105.

демократичните промени в страната ни, те са дали своя незаменим принос във възпитанието и обучението, както в часовете по Религия в училище, така и в заниманията в прицърковните неделни училища. Този списък не гарантира пълна изчерпателност, но би могло да се каже, че включва преобладаващ процент от тези извори, подредени и представени според тяхната хронология на Таблица. 1:¹⁹

Таблица. 1

Год. на изд.	Книжки, учебници и учебни помагала, които съдържат адаптирани библейски текстове
1873	Момчилов, И. Малка свещена история.
1884	Щирапчиев, Н. Закон божий За III и IV отделения.
1900	Станимиров, Ст. Законъ божии за ученици и ученички отъ II класъ: Свещена история. Нови завѣтъ споредъ програмитѣ отъ 1890 и 1897 година.
1908	Вагнер, Н. Христос. Художествено изложение на евангелието за деца.
1912	Кожухаровъ, Г. (Хиксов). Законъ Божи за второ отдѣление на първоначалнитѣ училища съ 14 изящни картини въ текста.
	Кожухаровъ, Г. (Хиксов). Законъ Божи за трето отдѣление на първоначалнитѣ училища съ 1 карта и 20 изящни картини въ текста.
	Кожухаровъ, Г. (Хиксов). Законъ Божи за четвърто отдѣление на първоначалнитѣ училища съ 1 карта и 29 изящни картини въ текста.
1926	Божанов, Б. Учебник по вероучение за първи клас на народните прогимназии.
	Драганов, А. Вероучение: Свещена история на Вехтия и начало на Новия завет.
1932	Патев, Г. Вероучение: Свещена история на Вехтия и Новия завет за първи клас на прогимназиите.
1934	Павлова, В. Вероучение за четвърто отделение.
1936	Пелин, Е. Четива по вероучение. Учебно помагало за ученици от второ отделение.
	Василев, И., И. Попвасилев. Вероучение за III отделение.
	Василев, И., С. Чукалов, И. Попвасилев. Вероучение за IV отделение.
	Чукалов, С., п. Василев, И., 1936. Вероучение, кн. II.
1937	Георгиев, Д., С. А. Стоянов, Д. Правдолюбков. Вероучение за III отделение.
	Генов, М., Драганов, А., 1937. Вероучение за втори клас на прогимназиите.
	Димитров, А., В. Илиев, Д. Попниколов. Вероучение: За I клас на народните прогимназии.
	Пашев, С. Г. Вероучение за I клас на народните прогимназии.
	Стамов, Г. Вероучение за първи клас.
1938	Божков, Д. Вероучение, кн. I.
	Шейтанов, Б., Е. Милошев. Вероучение за II прогимназиален клас.
	Генов, М. Вероучение за III отделение.

¹⁹ За по-подробна библиографска справка вж.: Библиография: • Учебни книжки, учебни помагала и учебници.

1941	Дочев, Г. Вероучение за IV отделение.
1942	Бобчев, П. Вероучение за трето отделение
	Симеонов, Ж. Вероучение за трето отделение.
	Спасовски, Хр., Т. Близнаков, Г. Желязков. Вероучение за четвърто отделение.
	Чукалов, С., И. Попвасилев. Учебник по вероучение за първи прогимназиален клас.
	Генов, М. Вероучение За III отделение.
1943	Генов, М. Вероучение за трети прогимназиален клас.
	Чукалов, С., И. Попвасилев. Вероучение за първи прогимназиален клас.
	Чукалов, С., И. Попвасилев. Вероучение за втори прогимназиален клас.
	Павлова, В. Вероучение за втори прогимназиален клас.
	Димитров, Хр., Б. Бончев. Религия за седми прогимназиален клас.
	Димитров, Хр., Б. Бончев. Учебник по Религия за седми гимназиален клас.
	Чукалов, С., И. Попвасилев. Вероучение за първи прогимназиален клас.
	Чукалов, С., И. Попвасилев. Вероучение за втори прогимназиален клас.
	Генов, М. Вероучение за първи прогимназиален клас.
	Димитров, Хр., Б. Бончев. Религия: За VII гимназиален клас.
1991	Макариополски епископ д-р Николай, архимандрит д-р Серафим. Свещена история на Стария и Новия Завет.
	Дикенс, Ч., Животът на Иисус. ИК „Айтис“, Бургас, 1991.
1995	Аз уча светото писание.
1996	Библия за деца.
	Миленова, М. Православно християнско помагало за деца в предучилищна възраст.
1997	Василева, Е. и др. Помагало за учителя по Религия 1 – 4 клас.
	Коев, Т. Учебно помагало по благонравие.
1998	Денев, И., Т. Коев, И. Желев, К. Янакиев, Д. Киров, М. Димова. Религия – експериментално учебно помагало за II – IV клас.
	Денев, И., Д. Киров, А. Кръстев. Религия – експериментално учебно помагало за V – VI клас.
	Скуланд, М. Пътят на живота. Библейски уроци за деца.
	Дуриданов, В., Стойчева, С., П., А., Георгиева, М. Свещена история на Стария Завет.
	Манчева, Р. Учебно помагало по религия. 1 клас.
1999	Дуриданов, В., С. Стойчева, А. Пеева, М. Георгиева. Свещена история на Новия Завет.
	Терзиева, М, Е. Петкова. Религиозни приказки: Учебно помагало по религия за началния курс. Пловдив : Макрос 2001, 1999.
2000	Библия за деца, Библейски уроци за деца. Учебно помагало по религия (II-IV клас).
	Дечев, З., С. Стефанова, М. Миленова Помагало за обучението по Религия в детската градина.
2001	Матемяки, В. Библия за деца. Библейски уроци за деца; Учебно помагало по религия II - IV кл.
	Петров, Д. Християнството. Учебно помагало за ученици от гимназиален клас и преподаватели по СИП Религия.
2001	Слободской, Серафим протоиерей. Закон Божий. За семейството и училището с много илюстрации.
	Желев, И., Е. Василева, Д. Коруджиев. Религия за 1. клас. Първи стъпки в

	православието. София : Просвета, 2001.
2002	Друмева, В. Старозаветни мъдрости.
	Друмева, В. Христос – възплътен Бог.
2005	Библия за деца.
	Децата четат Библията.
	Николов, И. Православно вероучение за деца.
	Латева, К. Библията. Животът преди Иисус.
2007	Гюрова, В., М. Легкоступ, Т. Дяков. Календар на празниците.
	Друмева, В. Православно вероучение за деца.
	Друмева, В. Православно вероучение за младежи.
	Давидова, Н. Православен буквар. Книга за най-малките и за тези, които ги учат и наставляват в Божието Слово.
	Латева, К. Библията. Животът на Иисус.
2008	Гюнов, Е., Р. Зяпкова. Религия. Учебно помагало за 4. клас на общообразователното училище.
2009	Рождението на Иисус – библейски разказ.
	Тримата мъдреци – библейски разказ.
	Възкресението – библейски разказ.
	Христова, М. Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории (Програмна система Моливко, 5-7 години).
2010	Детско евангелие.
2011	Дечев, З. Христоматия по Религия – Православие за учителя в детските градини.
2012	Христова, М. Чудният свят на Библията. 28 новозаветни истории (Програмна система Моливко, 5-7 години).
2013	Легкоступ, М. За Бог, за хората и за света.
	Георгиева, Р., В. Станчева. Религия за 2. клас. Православие.
2015	Давидова, Н. В. Евангелие в преразказ за деца.
	Киров, Д. Учебно помагало по Религия за 1. клас.
	Киров, Д. Учебно помагало по Религия за 2. клас.
	Киров, Д. Учебно помагало по Религия за 3. клас.
	Киров, Д. Учебно помагало по Религия за 4. клас.
	Киров, Д. Методическо ръководство за учителя по Религия за детската градина.
	Рогачева, В., В. Станчева. Религия за 3. клас. Православие.
	Тончев, С., И. Стефанова. Помагало за провеждане на занимания по религиозно възпитание в предучилищна възраст.
2017	Киров, Д. Учебно помагало по религия за 5. клас.
2019	Николова, И. Учебно помагало по религия за 1. клас.
	Николова, И. Учебно помагало по религия за 2. клас.
	Николова, И. Учебно помагало по религия за 3. клас.
	Николова, И. Учебно помагало по религия за 4. клас.
2020	Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова. Религия (християнство-православие). Учебник за I клас.
	Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова. Религия (християнство-православие). Учебник за II клас.
	Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова. Религия (християнство-православие). Учебник за III клас.
	Дечев, З., М. Легкоступ, М. Кючукова. Религия (християнство-православие). Учебник за IV клас.
	Дечев, З., Л. Малев, М. Стоядинов, М. Легкоступ, П. Павлов, Д. Панайотова,

	М. Кючукова. Религия (християнство-православие). Учебник за V клас.
	Борисова, Л., А. Кильова. Религия (християнство-православие) за I клас.
	Борисова, Л., А. Кильова. Религия (християнство-православие) за II клас.
	Борисова, Л., А. Кильова. Религия (християнство-православие) за III клас.
	Борисова, Л., А. Кильова. Религия (християнство-православие) за IV клас.
	Василева, Е., И. Желев, Д. Коруджиев, Е. Томова. Религия за 1. клас: Християнство – Православие.
	Василева, Е., В. Рогачева. Религия за 2. клас: Християнство – Православие.
	Василева, Е., В. Рогачева. Религия за 3. клас: Християнство – Православие.
	Василева, Е., В. Рогачева. Религия за 4. клас: Християнство – Православие.
2021	Дечев, З., Л. Малев, Д. Попмаринов, М. Легкоступ, К. Нушев, Д. Панайотова, К. Вътева. Религия (християнство-православие). Учебник за VI клас.
	Дечев, З., Л. Малев, М. Стоядинов, М. Легкоступ, К. Нушев, Д. Панайотова, К. Вътева. Религия (християнство-православие). Учебник за VII клас.

7.2. Методически помагала, научни изследвания и публикации

Това, че липсва описание на технологията за адаптация на библейски текст не означава, че издадените до този момент методически помагала, учебници и учебни тетрадки по предмет Религия не улесняват и не насочват учителите в правилната посока. В много от тях присъства прецизно целеполагане, поставяне на задачи, въпроси, ключови думи и др., които подпомагат учителите в постигането на целите на възпитателно-образователният процес и улесняват адаптацията и интерпретацията на необходимия библейски текст. Към настоящия момент този процес е подпомогнат методически от малък брой помагала и учебници за детската градина, повечето от които имат стойност и са добри ръководства в преподаването на тази специфична материя. Те са: „Учебна програма по Религия - Православие в детските градини“²⁰ и „Христоматия по Религия – Православие за учителя в детските градини“²¹ и двете с автор свещ. д-р Захарий Дечев. В близкото минало бяха издадени също „Помагало за обучението по Религия в детската градина“²² на издателство „Димант“,

²⁰ Дечев, З. Учебна програма по Религия – Православие в детските градини. Бургас : Димант, 2009.

²¹ Дечев, З. Христоматия по Религия – Православие за учителя в детските градини. Бургас : Димант, 2011.

²² Дечев, З., С. Стефанова, М. Миленова. Помагало за обучението по Религия в детската градина. Бургас : Димант, 2000.

Бургас, 2000 г., с автори свещ. Захарий Дечев, Стефка Стефанова, Майя Миленова и „Православно християнско помагало за деца в предучилищна възраст“²³ на изд. „Инфопрес“. София, 1996 г. с автор Майя Миленова. През 2009 и 2012 г., като част от Програмната система „Моливко“ на издателство „Слово“, Велико Търново, се появиха споменатите по-горе помагала „Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории“ и „Чудният свят на Библията. 28 новозаветни истории“, с автор Маргарита Христова²⁴. През 2015 година, с автор Димитър Станков Киров, от пловдивското Университетско издателство „Паисий Хилендарски“ излезе от печат „Учебен комплект по Религия за учителя в детската градина“²⁵, който съдържа методическо ръководство, флашкарти, работни листове и албум за оцветяване. Всички те обаче не са одобрени от МОН и съответно не могат да бъдат използвани (поне не като официално помагало) в детските градини, а само в прицърковните (неделни) училища или като помощно помагало за учителя в детската градина. Към тази група могат да бъдат причислени и помагалата на издателство „Фют“ от поредицата „Докато играеш, можеш всичко да узнаеш“. Това са „Библията. Животът преди Иисус“ и „Библията. Животът на Иисус“, издадени съответно през 2007 и 2005 година, с автор Катя Латева, които пък от своя страна нямат претенцията за научно обоснована стойност, а само да бъдат полезно и необходимо допълнение към материала, изучаван в детските градини и началното училище.²⁶

²³ Миленова, М. Православно християнско помагало за деца в предучилищна възраст. София : Инфопрес, 1996.

²⁴ Христова, М. Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории. Програмна система Моливко, 5-7 години. Велико Търново: Слово, 2009; Христова, М. Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории. Велико Търново : Слово, 2009.

²⁵ Киров, Д. Учебен комплект по Религия за учителя в детската градина. Пловдив : УИ „Паисий Хилендарски“, 2015.

²⁶ Латева, К. Библията. Животът на Иисус. София : Фют, 2005; Латева, К. Библията. Животът преди Иисус. София : Фют, 2007.

Предвид липсата на определена аудитория, към която са насочени и добрата адаптация на текстовете в тях, помагалата „Свещена история на Стария Завет“ и „Свещена история на Новия Завет“ с автори Дуриданов, В., Стойчева, доц. Светлана, Пеева, А., Георгиева, М., за които също се спомена, биха могли успешно да бъдат използвани в обучението по религиозно възпитание, още повече, че за разлика от повече други помагала, те са одобрени от МОН и имат необходимата легитимност, за да се използват като официално помагало в педагогическия процес в детската градина.²⁷

След въвеждането на предмета Религия в българското училище през 1996 г. бяха създадени учебни програми (в две направления – *Религия-Православие* и *Религия-Ислям*) от I до XII клас и експериментална учебна програма по Религия за подготвителните групи в детските градини с автор проф. Емилия Василева. Макар и на малко места в страната, тези програми до скоро успешно бяха използвани и улесняваха работата на учителите по Религия. През учебната 2018/2019 г. влязоха в сила нови учебни програми по предмет Религия, прецизирани и съобразени с новия Закон за предучилищното и училищното образование, които вече са разделени в три направления: Учебни програми по Религия – *Християнство-Православие* за I – XII клас, Учебни програми по Религия – *Ислям* за I – XII клас и Учебни програми по Религия (неконфесионално обучение) за I – XII клас.²⁸ Към тях вече има одобрени от Министерството и издадени за голяма част от възрастовите групи учебници, като този процес продължава, за да може в най-кратки срокове да има издадени такива за всички класове. Учебните програми дават възможност религията да бъде изучавана, както от

²⁷ 151. Дуриданов, В., С. Стойчева, А. Пеева, М. Георгиева. Свещена история на Стария Завет. София: Фондация „Свети Седмочисленици“, 1998 ; Дуриданов, В., С. Стойчева, А. Пеева, М. Георгиева. Свещена история на Новия Завет. София: Фондация „Свети Седмочисленици“, 1999.

²⁸ Учебни програми по религия. Министерство на науката и образованието, 2018 г. <<https://www.mon.bg/bg/98>> [28.09.2021]

конфесионална, така и от неконфесионална гледна точка. Третото направление (поставянето на предмет Религия на неконфесионални начала), представя тези знания не като религиозно знание, а като източник на ценности (*learnig from religion*)²⁹. Доц. д-р Магдалена Легкоступ, систематизирайки и осветлявайки въпросите за видовете религиозно възпитание, казва: „В този случай тя (религията – бел. моя) е не толкова в ролята на обект на наблюдение и анализ, колкото ресурс за развитие на личността. Ние се учим от религията, тъй като тя, както изкуството и науката, има какво да предложи на растящата личност, не само от гледна точка на обогатяването на знанията, но и от гледна точка на развитието на личните дарби и способности, формиране на цялостна картина за света, самостоятелна ориентация в духовните въпроси.“³⁰ Разбира се, това не важи за прицърковните училища, в които конфесионалният елемент в педагогическият процес е задължителен, но дори и там библейският текст е източник на ценности и трябва да бъде съобразен с психолого-педагогическата нагласа на децата от предучилищна възраст. За съжаление, нова учебна програма за религиозното възпитание в детската градина няма, но предимството тук е, че в това изследване могат да бъдат подбрани библейски текстове, които, от гледна точка на дълггодишната ни практика, са с най-висок процент на успеваемост и дават *от много добри до отлични* резултати в целеполагането. Освен това, гореспомената експериментална програма за религиозно възпитание в детската градина, която е в сила от 1998 г., е един работещ модел, на който, в някои отношения, може да стъпи настоящата разработка. Предвид секуларизацията на съвременното общество, най-подходящо би било в детската градина да се използва модел, който според целите си отговаря на

²⁹ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. София: Фабер, 2019, с. 49.

³⁰ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. София: Фабер, 2019, с. 50.

неконфесионалното училищно религиозно образование (*learnig from religion*), но с уточнението, че се отнася за определена конфесия – става въпрос за *Религиозно възпитание – Християнство-Православие*. Основното средство за осъществяването на този процес е библиейския наратив с произтичащите от него и подбрани от учителя нравствени акценти. Целите на религиозното възпитание в детската градина и подготвителните групи в училище, най-общо казано, са поставяне основите на ценностна система, която отговаря на изискванията на съвременното европейското общество и която не е в разрез с културните и национални ценности на страната ни. Тези ценности са важна основа за по-нататъшното оформяне на гражданска позиция и възпитание на младите хора и същевременно са неразривно свързани с традиционната православна християнска вяра и култура на българите.

По отношение на религиозното възпитание в предучилищна възраст интерес представляват научните разработки на доц. д-р Магдалена Легкоступ и по-конкретно статиите ѝ „Духовно-нравственото възпитание в детската градина“³¹, „Религиозното познание в системата на предучилищното възпитание“³², „Ключови компетенции при религиозно-нравственото обучение на 5–7 годишните деца.“³³, „Картината и образът на

³¹ Легкоступ, М. Духовно-нравствено възпитание на децата в детската градина. // Педагогически алманах: педагогическо списание на Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, Том 20 (2012), бр. 2, с. 61-75.

³² Легкоступ, М. Религиозното познание в системата на предучилищното възпитание. // Сборник материали от кръгла маса „Религиозното познание в учебното съдържание на общото образование. Електронен сборник“, Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2012.

³³ Легкоступ, М. Ключови компетенции при религиозно-нравственото обучение на 5 – 7 годишните деца. // 45 години Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий". Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. LVI, 8, 2008, с. 54-59.

духовността.³⁴ и „Християнското семейство и възпитанието“³⁵. Скромното издание „Помагало за провеждане на занимания по религиозно възпитание в предучилищна възраст“³⁶, 2015 г., в което съм съавтор с д-р Стефан Тончев, съдържа *Ръководство за учителя и Книжка за детето*. То е един опит за систематизиране на методическите акценти в обучението по Религия в предучилищна възраст, но е съобразено с отменения вече Закон за народната просвета, което налага, както обновяването на помагалото, така и смяна на някои основни линии в концепцията му.

7.3. Нормативни документи

Някои от действащите в момента нормативни документи бяха споменати още в уводната част, но тук те ще бъдат допълнени с още, особено с тези, които засягат предучилищната подготовка в детската градина и училище. На първо място ще поставим новия *Закон за предучилищното и училищното образование*³⁷, обн. – ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., посл. изм., бр. 108 от 29.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г., в който за първи път предучилищното образование присъства не само в заглавието на нормативният документ, но има и отделна наредба, която регулира възпитателно-образователния процес в детската градина. Това е *Наредба № 5*, с която се определя *Държавният образователен стандарт за предучилищното образование*³⁸, обн. – ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила

³⁴ Легкоступ, М. Картината и образът на духовността. // Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. LI, кн. 3, 2003, с. 32-35.

³⁵ Легкоступ, М. Християнското семейство и възпитанието. // Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. L, 9, 2002, с. 40-43.

³⁶ Тончев, С., И., Стефанова. Помагало за провеждане на занимания по религиозно възпитание в предучилищна възраст. Стара Загора, 2015.

³⁷ Закон за предучилищното и училищното образование от 01.08.2016 г. – <<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>> [28.09.2021]

³⁸ Наредба № 5 от 3 юни 2016 г. за предучилищното образование. (акт. 13.09.2021 г.) (Обн., ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 1.08.2016 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр.85 от 2.10.2020 г., в сила от учебната 2020 – 2021 г.),

от 01.08.2016 г.; изм. и доп., бр. 72 от 31.08.2018 г., в сила от 31.08.2018 г. В чл. 76 на *Закона* се казва: „В процеса на училищното образование религиите се изучават в исторически, философски и културен план чрез учебното съдържание на различни учебни предмети. При условията и по реда на този закон в процеса на училищното образование може да се изучава и учебният предмет Религия.“ В *Наредба № 5 за предучилищното образование и подготовка*, чл. 11, ал. 5 гласи: „В учебното време се организират както основни, така и **допълнителни** форми на педагогическо взаимодействие, а в неучебното време без педагогически ситуации – само **допълнителни** форми.“ Религиозното възпитание е част от тези допълнителни форми, като „учителите в групата определят редуването на формите на педагогическо взаимодействие и организират деня на детето в предучилищното образование.“ (чл. 15, ал. 4). Допълнителните форми включват дейности по избор на детето (чл. 15, ал. 3, т. 3) и религиозното възпитание, понеже не е задължително и се провежда със съгласието на родителя и подаване на заявление от него до директора на детската градина (на принципа на СИП Религия в училище), всъщност е една от тези допълнителни форми по избор на детето. Във връзка с това, трябва да се има предвид и *Инструкция № 2 от 23 юни 2003 г. за провеждане на обучението по учебен предмет „Религия“*³⁹, която е само за училищната подготовка, но би могла на този етап да се приложи и за детските градини, особено в тази част, където става въпрос за броя часове (в случая ситуации), броя на децата в групата и учебните помагала. За изискванията на МОН към съдържанието, графичния дизайн, полиграфическото и електронното изпълнение на познавателните книжки, трябва да се има

<https://www.mon.bg/upload/27719/nrdb5-2016_PreducilisnotoObr_izm10092021.pdf>
[28.09.2021]

³⁹ Инструкция № 2 за провеждане на обучението по учебен предмет Религия от 23.06.2003 г. <https://www.mon.bg/upload/10595/instrukcia_2_2003_religia.pdf>
[28.09.2021]

предвид *Наредба № 10 от 19.12.2017 г. за познавателните книжки, учебниците и учебните помагала*⁴⁰, обн. – ДВ, бр. 102 от 22.12.2017 г., в сила от 22.12.2017 г.; изм. и доп., бр. 35 от 24.04.2018 г., в сила от 24.04.2018 г.; изм., бр. 26 от 29.03.2019 г. Особено важна е връзката на религиозното възпитание с гражданското и интеркултурното образование, за които, за щастие, в съвременната образователна парадигма за първи път има нормативен документ. Това е *Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование*⁴¹, обн. – ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.; изм. и доп., бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г., в която се казва, че „гражданското образование е насочено към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели. ...интеркултурното образование е насочено към усвояване на знания за различни измерения на културните идентичности и за основни характеристики на интеркултурните отношения, формиращо позитивно отношение към разнообразието във всички области на човешкия живот, както и умения и нагласи за конструктивни взаимодействия в мултикултурна среда.“ (чл. 3, ал. 2 и 5). Трудно децата ще формират граждански добродетели и още по-трудно биха осъзнали и оценили своята идентичност, ако нямат познания върху съдържанието на християнските празници и традиционната християнска вяра на българина. Тези образователни цели са ясно формулирани в споменатия нормативен документ. Не по-маловажно е значението на *Наредбата за приобщаващото образование*⁴², обн. – ДВ, бр. 86 от

⁴⁰ Наредба № 10 от 19.12.2017 г. за познавателните книжки, учебниците и учебните помагала <https://www.mon.bg/upload/22629/nrdb10_uchebnici_izm042020.pdf> [28.09.2021]

⁴¹ Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование <https://www.mon.bg/upload/16793/ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf> [28.09.2021]

⁴² Наредба за приобщаващото образование от 20.10.2017 г. <<https://www.mon.bg/upload/24415/nrdb-priobshtavashto-izm102020.pdf>> [28.09.2021]

27.10.2017 г., в сила от 27.10.2017 г.; изм. и доп., бр. 105 от 18.12.2018 г., в сила от 18.12.2018 г.; изм., бр. 101 от 27.12.2019 г., в сила от 27.12.2019 г., в която се засяга общата и допълнителна подкрепа на децата и учениците. В наредбата е регламентирана подкрепата на педагогическите специалисти към децата, но един от основните ѝ приоритети е създаването на условия за подкрепа на децата и в техните междуличностни отношения. Тази взаимопомощ и взаимодействие са основна цел и на религиозното образование. Като важен стратегически документ трябва да се има предвид и *Стратегията за възпитателната работа в образователните институции 2019-2030*⁴³, която е с особена значимост в предучилищна възраст, предвид приоритетното значение на възпитателната работа в тази институция. Голяма част от основните възпитателни цели в педагогическата дейност на съвременното образование, формулирани в този документ, са и цели на религиозното образование. Това го прави особено актуален и значим в търсеното ниво на общия педагогически резултат в образователната система в България.

8. Граници на изследването

Предвид факта, че религиозната педагогика, в която е ограничено това изследване, е подчертано интердисциплинарна наука, трябва да се поставят ясни *граници на научните области*, които то обхваща. От страна на теологията това са дисциплините библеистика (исагогика, херменевтика, екзегетика), християнска етика и християнска антропология. От страна на педагогиката това са дисциплините теория на възпитанието и дидактика. Психологията като наука също е област, където религиозната педагогика ползва постиженията най-вече на педагогическата и възрастовата психология.

⁴³ Стратегия за възпитателната работа в образователните институции 2019-2030. <https://www.mon.bg/upload/19484/pr_Strategia_vazpitanie_220419.pdf> [28.09.2021]

Пространствените и времевите граници очертават както времето, в което се провежда изследването, така и броя, и възрастта на аудиторията, ангажирана в него. Ограничили сме това изследване при 6-7-годишните деца от четвърта възрастова група или подготвителна група. В детската градина и по-конкретно в образователно направление Околен свят те се запознават с част от християнските празници, но не като съдържание, а като обредност и традиции. Групата от деца, с които се провежда това изследване, посещават допълнителни занимания по религиозно възпитание. Тези занимания, по време на които протича описаният педагогически експеримент, са ситуации по Религиозно възпитание – Християнство-Православие и имат за основна цел да бъдат източник на ценности. В тях се дават необходимите знания, към които тези по образователно направление Околен свят са всъщност допълнение, както за същността и смисъла на християнските празници, така и за християнската добродетелност, чийто извор е библейският наратив.

Изследването се провежда в рамките на една учебна година или осем календарни месеца, като се започне от октомври и се приключи в края на месец май. Децата в този период се запознават с определен брой адаптирани библейски наративи, целта на които е да бъдат основополагащи за усвояването на конкретни нравствени ценности.

Ако трябва да обобщим границите, *това изследване се провежда в рамките на науката религиозна педагогика, която е интердисциплинарна наука и използва методите на науките педагогика, херменевтика и текстология. Основният метод на изследване е педагогическият експеримент, който се провежда с група от деца, навършили шестгодишна възраст, които посещават занимания по религиозно възпитание веднъж седмично в детската градина в продължение на осем месеца (една учебна година). Запознавайки ги със съдържанието на определен брой (осем)*

адаптирани библейски наратива, се установява дали чрез тях могат да се усвоят от децата определени нравствени добродетели.

9. Методи на изследването

Най-приемливо и разбираемо би било, предвид целта и задачите на това изследване, методите да бъдат разделени на теоретични и емпирични. Тази класификация често се използва най-вече при педагогическите научни изследвания и най-обстойно би систематизирала и описала познавателното равнище на това конкретно изследване. Чрез теоретичните методи се описват и обясняват подготовката и съдържанието на педагогическия експеримент, правят се прогнози за резултата от него. Чрез емпиричните методи се събират и систематизират емпирични данни на реално съществуващ преднамерен педагогически процес. Анализът на тези данни дава възможност също да се опишат, обяснят и обобщят интересующите ни събития, процеси, явления.

9.1. Теоретичните методи

За да бъде възможно да се адаптират библейските текстове и по-важното – да се превърнат в наративи във възпитателно-образователния процес, учителят трябва да има определена нагласа и познания, които в екзегетиката се наричат *качества на тълкувателя*. Макар че звучи претенциозно, като че ли всеки учител трябва да бъде и тълкувател, той наистина е необходимо да има поне определена нагласа за това. Именно тук се корени една от причините за почти неразрешимия спор между педагози и богослови относно предимството им в постигането на ефективност в педагогическия процес. Преди да се опишат теоретичните методи, които са използвани, е редно да се обърне внимание на това необходимо условие за тълкуването на библейските книги – качествата на тълкувателя. „Екзегетът трябва много добре да знае и езика на оригинала

на разглежданата библейска книга, както и езиците на най-древните ѝ преводи, т. е. да знае преди всичко еврейски и гръцки, а също така да може да борава с латински, акадски, арабски. Всичко това предполага дълголетни научни занимания и чак тогава възможност за самостоятелна научна работа“⁴⁴ Изискванията към екзегета, поставени в богословската наука, наистина са много високи, непостижими дори и за мнозина от завършилите теология, но това не означава, че учителите не биха могли да се справят успешно. „Всеки, който не е успял още да овладее посочените по-горе науки и езици, не е лишен, разбира се, от възможността да тълкува библейския текст. При своята работа той ще трябва обаче да използва критично съчиненията, постиженията на онези, които са имали необходимата богословска и светска подготовка и са познавали по-добре древния свят на Библията.“⁴⁵ Авторите и читателите на библейските книги в древността са имали вяра в боговдъхновеността на текстовете и реалността на описаните в тях събития. Такава вяра трябва да притежава и учителят (тълкувателят), за да може възможно най-правилно и ясно да се предаде заложения в избрания библейски наратив смисъл.

9.1.1. Екзегетични методи

На първо място сред теоретичните методи на това изследване се поставят методите, с които си служи екзегетиката и по-конкретно – херменевтиката. Чрез тях се описват и обосновават етапите за адаптация на библейския текст като основна част от предложената технология за неговото адаптиране.

В изследването се използват екзегетични методи, което, както ясно бе подчертано, не означава, че от учителите по религиозно възпитание се очаква да бъдат екзегети в истинския смисъл на думата, т. е. да работят с

⁴⁴ Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. София: Издателство на Нов български университет, 2009, с. 98.

⁴⁵ Пак там, с. 98.

оригиналните библейски текстове, да познават в дълбочина преводите на Свещеното Писание и др. Разбира се, това би било предимство и учителите – теолози определено имат по задълбочени познания в тази област, но не е абсолютно необходимо. Достатъчно е да възприемат Свещеното Писание като боговдъхновен текст и да имат достатъчно информация къде в научната литература биха могли да открият позицията на науката по даден въпрос, за да могат да го предадат чрез библейския наратив по най-разбираемия, достъпен и същевременно догматично правилен начин пред децата.

На първо място сред екзегетичните методи се обръща внимание на *литературната критика*, която се разбира като „технически термин с две задачи: а) определяне началото и края на една текстова единица; б) установяване на характера на този текст.“⁴⁶ Както става ясно по-нататък, в предучилищна възраст обемът на текста е много важен, предвид формиращата се все още в тази възраст устойчивост на вниманието и капацитет на възприемателни способности. Затова, когато е избран вече библейският текст, който ще се използва за наратив, и имайки предвид неговият обем – дали е в обхвата на два, десет или сто стиха – може да се получи представа какъв процент от него, т. е. каква част от обема, и съответно каква част от детайлите в него ще бъде представен пред децата. Също така чрез *литературната критика* могат да се фиксират и връзките с други текстови единици, които хвърлят светлина върху избора от нас наратив. Например, има ли други разкази в Свещеното Писание, които разкриват подобни житейски ситуации; има ли цитати на други места в Свещеното Писание, които потвърждават нравствените изводи, които са направени чрез въпросния разказ.

⁴⁶ Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. София: Издателство на Нов български университет, 2009, с. 111.

Друг метод на екзегезата е *критиката на формите и жанровете*. Този метод в случая е важен дотолкова, доколкото с осветляването на жанра на произведението, използван от различните библейски писатели, може да хвърли и светлина върху епохата, през която то е създадено. Повечето от наративите, подбрани за педагогическия експеримент на това изследване, спадат към *жанра на разказа*. Макар, че действието е свързано с определени факти, действащи лица, време и място на събитията, хронологията не е толкова точна. Все пак обаче тези факти дават определена светлина върху живота, мисленето и разбиранията на хората в даденото време. Само предпоследният наратив – Притчата за митаря и фарисея – спада към жанра на *притчата*. „За правилното ѝ разбиране е необходимо да се разбере следното: първо, повода за нейното поднасяне, целта и обективната обстановка в момента и след него; второ, да проличи отношението между казаното и онова, което би трябвало да се разбере, т. е. отношението между буквалния и тайнствения смисъл.“⁴⁷

Определянето на формата на текста (външния вид на литературното произведение и сбора от езиковите средства: ритъм, рима и др.) помага за намирането на структурно подобни форми, които също биха могли да хвърлят светлина върху епохата на написването на изследвания текст.

За да бъдат максимално точни и постигащи целта си резултатите от това изследване, наложително е да се вземе предвид този акцент в *библейската критика*, който в научната литература е обозначен с термина „Sitz im Leben“ – „ситуация в живота“, т. е. социалната основа, средата, в която един наратив възниква, пази се и се предава. Тя до голяма степен определя и използването на формата/жанра на разказа. Разкриването на социалният контекст на библейските книги допринася за още по-доброто разбиране на смисъла и предадените в наратива послания. Разказът за

⁴⁷ Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. София: Издателство на Нов български университет, 2009, с. 83.

Десетте Божии заповеди е пример за това, че социално-икономическият аспект, доколкото той може да бъде изследван от екзегетите, дава допълнителна светлина и изяснява съдържанието и смисъла на библейския текст.

Не може да се очаква, нито да се изисква от учителите, да използват всички представени тук екзегетични методи, които всъщност са много повече, но в настоящото изследване се прави един опит за това като доказателство за необходимостта от използването на тези методи както в създаването и прилагането на технологията на адаптацията на библейския текст, така и при използването на готовия библейски наратив в детската градина. Целта на учителите е да възпитат нравствени добродетели чрез текста, а те най-добре биха били осветлени, ако се познава епохата и причините за написването на библейските книги, както и специфичните особености на този текст. „Древните хора и събития типологично предизобразяват хора и събития в новозаветната епоха, но най-дълбокото значение не е историческият смисъл, нито предобразът. Пасхалното агне може да бъде типос на жертвата на Христос – Неговата кръстна смърт, но и двете се отнасят до реалност отвъд историята – откриването на Бога в същата тази реалност.⁴⁸

Това, което се очаква от учителите по религиозно възпитание е да използват научната литература, като вземат наготово информацията, получена при тълкуването на библейските книги от утвърдени в науката екзегети, за да постигнат очакваните резултати във възпитателно-образователния процес в детската градина и да представят съдържанието на наративите по най-подходящия за това начин. Ако познават епохата, жанра и други специфични особености на библейския текст, учителите по

⁴⁸ Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог. София: Омофор, 2018, с. 31.

религиозно възпитание по-добре биха предали неговото съдържание и смисъл.

9.1.2. Конкретизация

Друг важен теоретичен метод, който е използван в това изследване, се прилага най-вече в педагогическите изследвания. Чрез метода *конкретизация* се привеждат много повече аргументи в защита на хипотезата тук, защото конкретните примери би трябвало да доведат до конкретни резултати. В случая, конкретните примери са *устната анкета (свободно интервю)*, която е описана и се провежда с децата в началото и в края на годината, и готовите *адаптирани библейски наративи*, които се използват във възпитателно-образователния процес и които са изработени по предложената в изследването технология. Много по-достъпно и разбираемо за учителите би било, предвид спецификата на библейските текстове, да изследват и прилагат резултатите от изследването, ако имат конкретни примери за това.

След като се направи анализ и описание на технологията на адаптацията на библейски текст, където роля играят най-вече теоретичните методи, пред децата се представят готовите наративи по конкретни библейски разкази, чрез които се акцентира върху нравствените добродетели (които също са конкретни и са описани още в хипотезата на изследването).

9.1.3. Анализ и синтез

Анализът и синтезът са едни от най-важните методи не само в педагогическите изследвания. В този случай е необходимо да се анализира съдържанието на текста, неговата структура, за да може да се отдели същественото от несъщественото. Не може да се говори за съществена и несъществена страна на библейския текст, но все пак, в този случай, той е

адаптиран за деца в предучилищна възраст. Това води до необходимостта да се систематизират най-важните акценти в текста, за да могат да бъдат предадени на децата по най-достъпния, разбираем и не на последно място, интересен начин.

Съответно синтезът пък помага на учителя да свърже библейските наративи в една последователност, взаимосвързаност и дори зависимост помежду им, за да се постигнат целите на възпитателно-образователният процес по религиозно възпитание в детската градина. Пример за това може да бъде интегритетът между наративите за Въведение Богородично, Благовещение и Рождество Христово. Когато се поднася новата информация на децата, се правят връзки с останалите наративи, за да се подкрепи достоверността и дори хронологията на събитията.

9.1.4. Моделиране

Изработването на *мислен модел* на същността, протичането и въздействието в педагогическия процес дава възможност за по-добро организиране и отчитане на резултатите в това изследване. Предоставя се възможност да се направи съпоставка между *модела* и реалната педагогическа ситуация. *Моделът* е „ограничено подобие, формата на което е ясно изразена“⁴⁹, който улеснява учебно-познавателният процес и много по-лесно и точно накрая се отчитат резултатите от изследването. Необходимо е да се направи уточнението, че тук става въпрос за дидактическо моделиране или метод за опознаване обекта на дидактиката с неговата динамика. Тук моделирането е научен метод, пряко свързан с педагогическия експеримент. Създаването на *модел* на обучение, проектирането на учебна среда, спада към групата на процесуалните модели, известни като *симулация* на обучителния процес.

⁴⁹ Господинов, Б. Научното педагогическо изследване. София: УИ Климент Охридски, 2016, с. 90.

9.1.5. Мислен експеримент

Мисленият експеримент е много полезен метод за това педагогическо изследване. „Той представлява мислено опериране с определен мислен модел, отразяващ реален процес в природата или обществото“⁵⁰ В случая, след като са налице адаптираните наративи, изработени по предложената технология, е възможно да се направи *мислен експеримент* за тяхното въздействие върху децата. По-конкретно: какви са възможните въпроси, които децата могат да зададат; какви предварителни познания имат те по темата; какви евентуални пречки могат да се появят във връзка със съдържанието на наратива; къде трябва да се акцентира, за да се постигне очаквания възпитателен резултат.

В това изследване се изяснява дали *мисления експеримент* е бил успешен модел на реалното педагогическо събитие и е постигнал очакваните в процеса на възпитание и обучение резултати.

9.2. Емпиричните методи

Чрез емпиричните методи се изследва въздействието на библейския наратив върху децата в заниманията по религиозно възпитание в предучилищна възраст. Чрез получените и анализирани емпирични данни се привеждат доказателства в полза на втората част на хипотезата на това изследване.

9.2.1. Наблюдение

Наблюдението е задължителен метод, който дава важна информация за въздействието върху децата чрез непосредствено възприемане на цялостния педагогически процес. Наблюдават се процесите и явленията в ситуациите по религиозно възпитание за по-добро ориентиране в проблема и формиране на изследователски задачи.

⁵⁰ Пак там, с. 91.

Прякото наблюдение дава възможност да се изведат на преден план конкретните единици, които се наблюдават: взаимодействието между учителя и децата; въздействието на библейския наратив върху децата; взаимоотношенията между децата преди и след запознаването им с библейските наративи; формиране на определена позиция на децата и избор на конкретни действия в дадени житейски ситуации. На базата на разработения теоретичен модел, тези изследвани единици дават ясни и точни резултати.

9.2.2. Анкетни методи

Предложената *анкета* в това изследване е част от педагогическия експеримент. Тя представлява устна анкета от 9 въпроса, проведена индивидуално с всяко дете, за да не се влияят от отговорите на останалите, като всеки въпрос има по три възможни отговора. Единствено последният въпрос е със свободен отговор, който дава възможност да бъде оценено умението на децата да разсъждават и да правят изводи в определени проблемни ситуации. Въпросите са много близки до социалния свят на детето и всяко едно от тях по един или друг начин е попадало в такива житейски ситуации. Също така въпросите осветляват нравствени дилеми и насочват към изводи, които са цел на използването на библейския наратив в ситуацията по религиозно възпитание. Отговорите, които децата дават, би трябвало да отразяват степента на усвояващите се в тази възраст добродетели. Става въпрос за конкретните добродетели, описани в хипотезата на това изследване. Поради тази причина анкетата се провежда в началото и в края на учебната година, за да се разбере степента на влияние на библейските текстове върху нравственият избор на децата и дали Свещеното Писание би могло да бъде устойчив конструкт, върху който детето утвърждава нравствените си позиции.

Към анкетните методи спада и *беседата*, която се използва в основната част на експеримента и която допълнително прецизира, както степента на възприемане, така и резултатите от изследването.

9.2.3. Педагогически експеримент

Педагогическият експеримент, който се провежда в това изследване, е от типа „*вход – изход*“. Той съдържа входна и изходна диагностика, като същинската част на експеримента – запознаването с библейските наративи и използването им за устойчив конструкт, върху който се гради ценностната система на децата – се намира между двете диагностики. Това ще даде възможност, при сравняването на входните и изходните резултати, да бъде отчетена търсената промяна в социалната нагласа на децата в нравствен аспект.

Първата част, *предварителният експеримент*, от своя страна, включва изработването на *модел* на въздействие и взаимодействие, провеждането на *мислен експеримент*, който чрез *анализ, синтез и конкретизация*, ще изпълни прогнозиращи функции за следствието от изброените по-горе възможни проблеми: евентуални въпроси, които децата могат да зададат; какви предварителни познания имат по темата; евентуални пречки, които могат да се появят във връзка със съдържанието на наратива; къде трябва да се акцентира, за да се постигне очаквания възпитателен резултат. Понеже няма физическа възможност да се апробират разработените диагностични средства, то в тази част могат да бъдат използвани резултатите от предни учебни години с групи деца, които участват в занимания по религиозно възпитание. Тези резултати са доста показателни и могат да послужат като апробиращ етап за въздействието на библейския наратив върху децата. Хипотезата и задачите на изследването са уточнени, но би могло, на базата на *мисления експеримент*, да се доизяснят някои детайли.

Във втората част, *основният експеримент*, ще се използват в реална среда разработените диагностични средства (*анкетата* в началото и в края на учебната година), както и взаимодействието с децата в ситуациите по религиозно възпитание, в основата на които се използва библейския наратив. Тук се описват конкретните нравствени добродетели, които биха могли да бъдат усвоени от децата в предучилищна възраст чрез библейския наратив, а анкетата показва в каква степен и дали това реално се е случило. По време на ситуациите се използва като допълнителен метод *беседата*, която, на основата на невербалната комуникация и свободен диалог, дава важна информация за това как възприемат децата библейският наратив по време на самото му представяне пред тях. *Беседата* не е ограничена във времето, така че, ако се появят определени затруднения във възприемането на наратива, това ще даде индикации както за нивото на неговата адаптация, така и за правилния подбор на библейски текст, който да бъде адаптиран и превърнат в наратив за деца от предучилищна възраст.

В последната част, *заключителния експеримент*, се правят крайните диагностични измервания, като се обобщават резултатите от анкетата и се отчитат настъпилите промени сред децата.

ПЪРВА ГЛАВА.

ПРОЦЕСЪТ НА РЕЛИГИОЗНО-ПРАВСТВЕНО ВЪЗПИТАНИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

1.1. Възпитанието като научен проблем

Възпитанието е явление в педагогиката, което заема ключово място, както в теоретичен, така и в практико-приложен план. Разглежда се като научен проблем, защото, откакто съществува науката педагогика, се търси модел за организиране и систематизиране, научна обосновка, произход и висок процент на успеваемост във възпитателният процес. Необходимо и важно е да се разгледа по-подробно този процес, имащ водещо място в ситуацията по религиозно възпитание, за да бъдат максимално ефективни, точни и полезни резултатите от педагогическият експеримент, който стои в основата на това изследване. Има още един много важен аргумент: религиозното възпитание от своя страна, със своята специфика и цели, има претенцията да даде устойчив модел на възпитание в предучилищна възраст.

Възпитанието като основен дял в педагогическата наука има особено приоритетно значение в предучилищна възраст. Много автори са публикували своите теоретични разработки относно произхода, формирането, обекта, предмета и значението на възпитанието като педагогическо явление. Тук ще се споменат някои от тях, но не за да се прави обзор на историческото развитие на педагогиката като наука, а за да се акцентира върху мястото, ролята, обема и значението, което е имало възпитанието в педагогиката, в миналото и днес. Знанията за Бога и възпитанието, основано на Библията, не са чужди на много от основоположниците на педагогическата наука, но често в съвременната педагогика те се пропускат, защото образованието, още от времето на просвещенските идеи, има неправилно тълкуване на *светскостта*.

„Трябва да бъдем наясно: светското, лаическото училище се основава на идеологизирана житейска позиция. Както вече казахме, светскостта е философски принцип, за който се е смятало, че е „научно“ доказан. Днес обаче никой разумен човек няма да твърди подобно нещо. Защото, както Бог не може да бъде доказан „научно“, още по-малко можем да докажем научно, че Бог не съществува.“⁵¹

Известен факт е, че с появата на обществото се е появило и възпитанието. Още в първобитното общество, с появата на определени практически потребности е било необходимо да се формира определен възглед за света и битието, както и да бъдат усвоени някои навици, правила и привички, необходими в общуването. „По този начин човекът се е адаптирал към материалния и социалния живот, който го е заобикалял, чрез подражание и собствената си активност. С посоката на развитие на личността и обществото се е променяла и посоката на възпитанието.“⁵² В страните от Древния Изток (Сирия, Асирия, Палестина, Египет, Китай и Индия), както и в Древна Гърция (Лакония и Атика) вече е съществувала широка потребност от образование, затова там са се появили и първите опити за обосноваване на педагогическата наука. Конфуций (551 – 479 г. пр. Хр.) пръв формулирал като цел на обучението и възпитанието развитието на природните дадености на човека, а в античния свят „древногръцката наука е била източник на много педагогически идеи. В ученията на философите Сократ, Демокрит, Платон, Аристотел са определени целите на образованието, закономерностите и принципите, на които се основава възпитанието и образованието. Много от техните педагогически идеи са получили своето по-нататъшно развитие в науката

⁵¹ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 127.

⁵² Латышина, Д. И., История педагогики (История образования и педагогической мысли). Москва: Гардарики, 2005, с. 9. (Прев. мой).

през следващите векове.“⁵³ Много от класическите педагози на Новото време като Ян Амос Коменски, Джон Лок, Ж. Ж. Русо, Й. Х. Песталоци, Ф. Фрьобел, Мария Монтесори, Д. Ушински, Януш Корчак и много други, са структурирали и изяснили в детайли основните принципи във възпитанието, като са дали и много модели на взаимодействие, станали част и от съвременната педагогическа наука. Повечето от тези класически модели включват задължително и познания за Бога, без които, от гледна точка на религиозното образование, възпитанието е непълно, неясно и лишено от устойчиви резултати.

Системата за възпитание на човека, която създава Ян Амос Коменски, бащата на съвременната педагогика, се основава на хармонията в света. „Коменски приема, че вечната цел на света е съвършенството, т.е. Бог: недостижим за хората, които така са създадени, че винаги да се стремят към Него. Най-висшата цел на човечеството е хармонията, която уравновесява света и осигурява движението му“⁵⁴ В своето епохално произведение „Велика дидактика“ Коменски определя училището като работилница за човештина, със следната важна задача: „Да възпитаваме грижовно младежите, ще рече да се грижим да запазим духа им от покварата на света и да спомогнем с добре обмислени съвети и постоянни примери да покълнат вложените у тях семена на нравствеността и духовете им да се проникнат с истинското познание на Бога, на себе си и на най-различни неща, та по този начин да свикнат в Божията светлина да виждат светлината и отеча на всяка светлина, когото да обикнат и почитат повече от всичко друго.“⁵⁵

Джон Лок и Жан Жак Русо, двама от водещите идеолози на Просвещението, развиват идеите, че за да има свобода, равенство и

⁵³ Пак там, с. 14. (Прев. мой).

⁵⁴ Люлюшев, М. История на педагогиката. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 107.

⁵⁵ Коменски, А. Я. Велика дидактика = Magna didactica. София: УИ Св. Климент Охридски, 2007, с. 22.

братство, което е естественото състояние на човешката личност, трябва да има просвещение на всички слоеве на обществото. Така тяхното социално положение ще се промени и те ще бъдат приобщени към новите обществени отношения. Педагогическите възгледи на Джон Лок, роден през 17 век в Англия, имат три опорни точки: всеки човек, независимо от социалното си положение има капацитет на развитие на разума и способностите; основен елемент на познанието е опита на човек; развитието на детето е ефективно тогава, когато има активна самодейност под ръководството на възпитателя. Със своята най-известна теза, че съзнанието на детето е *tabula rasa* (чиста дъска), той се смята, че цялото съзнание на човека се ражда в опита. Теорията за съзнанието на Джон Лок се счита за основа на съвременните теории за *идентичността* и *аз-а*. Човек получава съзнание, породено от опита на възпитателите си. Той не отрича съществуването на Бог, но отрича намесата Му в света след Сътворението. „Макар, че бог не ни е дал вродени идеи за себе си, макар че той не запечатал в ума ни никакви първични знаци, от които, като ги четем, да разберем, че той съществува, той ни е дал способности, с които е надарен нашия ум, и по тоя начин не е останал без нещо, което да свидетелства за него.“⁵⁶

Макар и много интересни, подробни и в много отношения полезни, педагогическите идеи на Ж. Ж. Русо изхождат от и идеята, че не Бог, а природата е най-важният фактор при възпитанието. „Вътрешното развитие на нашите способности и на нашите органи е дело на природата. Възпитанието, което ни дават хората, ни учи как да използваме това развитие. Впечатленията на нещата, които ни заобикалят, създават нашия

⁵⁶ Лок, Дж. Опит върху човешкия разум. София: Наука и изкуство, 1972, с. 883
<<http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/29932>> [Достъп: 19.04.2020].

опит. Това е възпитанието от нещата.⁵⁷ Това поставя природата и човека като причина за всичко и измества неправилно фокуса върху идеята, че човекът може да създаде правилна нагласа у детето още с раждането, и че, ако се възпитава правилно, човекът ще създаде съвършената формула на възпитанието. Без да се влиза в подробности относно принципите как точно се случва това (педагогическите идеи на Ж.Ж. Русо са подробно развити най-вече в произведението му „Емил или за възпитанието“) е ясно, че съвременната педагогическа наука (за разлика от идеологически осакатяваната по време на социализма) не може да се задоволи с много от тях. Педагогическата реалност е доказателство, че хуманистичният подход е пагубен за човечността във взаимоотношенията между хората. Този подход е подчинен само обществени цели и идеали, стоящи много далеч от Божия образ в човека. Съвременното образование търси, както нови форми и средства на ефективност в педагогическия процес, така и нови формули на взаимодействие във възпитанието, които не омаловажават ролята на човека, а му отреждат място на утвърждаващ и развиващ заложената в него от Бога нравственост.

През същия период може да се спомене и името на Фридрих Фрьобел, роден и работил в Германия, който има значително място на теоретик на предучилищното възпитание. По интересното е, че неговите идеи са изградени върху схващането му за смисъла на човешкия живот. „Според Фрьобел човек е призван за всестранно развитие на своите сили и творчество. Като творение на Бога той олицетворява същността на Твореца, подобно на всички Божии творения: разум, доброта, самодейност, разнообразни заложи, склонности.“⁵⁸ Със своята проникновена педагогическа мисъл, Фридрих Фрьобел говори, че в основата на всичко

⁵⁷ Русо, Ж. Ж. Избрани педагогически произведения. София: Народна просвета, 1976, с. 182.

⁵⁸ Люлюшев, М. История на педагогиката. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 195.

действа един вечен закон. Този вечен закон от своя страна се изразява във едно вечно съществуващо единство. „Това единство е Бог. Всичко е произлязло от божественото, от Бог, и се обуславя единствено от божественото, от Бог. В Бога е единствената причина на всички неща. Във всичко почива, действа, властва божественото, Бог.“⁵⁹ От там той се опитва да даде определение за понятието възпитание: „Грижата за човека, третирането му като осъзнаващо себе си, мислещо, възприемащо същество с цел чистото, ненакърнено разгръщане на вътрешния закон, на божественото, със съзнание и самоопределение и показването на пътя и средствата за това, означава възпитание на човека.“⁶⁰.

Йохан Хайнрих Песталоци, живял в края на 18 и началото на 19 век в Швейцария говори за всестранното развитие на личността като най-важната цел на училището. Тя може да бъде постигната само чрез единството на трите части на образованието – интелектуално, физическо и нравствено. Нравственото възпитание предполага умение и желание за правене на добро. Социалистическият строй услужливо беше възприел тези идеи като основни в педагогическа наука, само че грешно пречупени през едностранчиви идеологически цели. В основата на възпитанието, според Песталоци, трябва да бъдат любовта към хората, вярата и благородството, иначе човешките претенции към висок морал ще бъдат само лицемерие. „И ако тя (майката)⁶¹, като християнка, се моли на Бог, чете Библията, вярва в духа на любовта, който господства в думите му и е одухотворена от него, то и детето се моли охотно с майка си на небесния ѝ баща, вярва в думите на неговата любов, учи се да разпознава духа му по постъпките на майка си още в своята сетивна незрялост. По такъв начин малкото дете се издига под ръководството на своята майка естествено от

⁵⁹ Фрьобел, Фр. Елате да живеем за нашите деца! София: УИ Климент Охридски, 2015, с. 14.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Бел. моя. За пояснение на цитата, изваден от контекста.

сетивната вяра и сетивната любов към човешката вяра и човешката любов, а отгук към чистия смисъл на истинската християнска вяра и истинската християнска любов.“⁶²

През 19 век в Русия работи и твори Константин Ушински, бележит руски педагог, считан за основоположник на научната педагогика в Русия. Той първи в историята на руската педагогика отделя внимание на антропологията като водещ фактор във възпитателния процес. Поставя душата на ученика и нейното всеобхватно развитие като приоритет, а преподаването на знанията препоръчва да се реализира от гледна точка на света и смисъла на живота. Много често критикува духовенството, че не е способно да се справи с образованието и това дава възможност за грешно идеологизиране на представата за педагогическите му идеи по време на социализма. Годици наред в историята на педагогическата наука, предвид строя, в който е описана и систематизирана историята на педагогиката в Русия, удобно се пропускат важни негови твърдения за нравствеността като водещ фактор и значението на грижата за детската душа. Според Ушински християнството си поставя високи цели в образованието, а религиозността е важна основа за изграждането на етичната концепция на учителя. „Историята показва, че пътят на Ушински не само не е безполезен, но поставя основата на научните направления на педагогическите изследвания в контекста на православната култура: обединяване на руската православна култура с просвещението и образованието, изграждане на образованието върху основите на родния език и родната култура, приоритетно внимание на „влиянието на морала“ в процеса личностното развитие.“⁶³

⁶² Песталоци, Й. Х. Лебедова песен. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008, с. 19-20.

⁶³ Дивногорцева, С. К. Д. Ушинский и православная педагогическая культура России середины XIX век. // Вестник ПСТГУ, IV Педагогика, Психология, 2014, с. 109 (прев. мой).

Януш Корчак, живял в края на 19 и началото на 20 век е полски лекар и педагог от еврейски произход. Той, макар и повлиян от хуманизма на времето, в което живее, оставя важна следа, която и до днес е част от съвременната педагогическа наука. Идеите му за възпитание в колектива, за възпитание без наказания и принуда, за стимулиране на емоциите и чувствата – любовта между момче и момиче – са чужди на лишените от емпатийно поведение и човештина просвещенски идеи на времето, в което живее. Той говори за необходимостта от добрия пример на възрастните във възпитанието, за предразсъдъците на възрастните, които вредят на чувствителността и правилното емоционално развитие на детето. „Със своята собствена оригинална мисъл Корчак допринася да се създаде ново разбиране за нравствената стойност на детството, за отговорността при възпитанието, за педагогическите подходи към детското телесно и психично развитие, за отношението между личността и колектива.“⁶⁴

Има и алтернативни течения в педагогическата наука, които са получили своето развитие най-вече през 20 век. Например, най-известната представителка на реформаторската педагогика е италианската педагожка Мария Монтесори. Основно средство, според нея, за развиване потенциала на детето и за неговото възпитание, са сензитивните фази. Има и материали, с които детето преминава през тези сензитивни фази, като в изработването им участва самото то. Основна идея в педагогическите принципи на Мария Монтесори е самодейността на децата, която води до самовъзпитание. Тя (самодейността), според италианската педагожка, е ключова във възпитанието и има приоритет пред взаимодействието с учителя. Но все пак Мария Монтесори отделя не малко място и на личността на учителя, като прави следното сравнение: „Това, към което учителят трябва да се стреми, е да бъде в състояние да види детето, както

⁶⁴ Цветков, Д. Обща педагогика. Философия на образованието. София: Веда-Словена ЖГ, 1994, с. 200 – 201.

Исус го е видял.“⁶⁵ Тя определя още възпитанието като своеобразно служение от страна на педагога: „На първо място идва актът на смирение, изкореняването на предразсъдъка, загнезден в сърцата ни; подобно на свещеника, който преди да отиде в олтара трябва да изрецитира своята молитва Конфитеор“^{66“67}

Има и много други алтернативни течения, на които няма да се спираме тук, предвид целите на това изследване, но трябва да се подчертае, че те по-скоро имат за цел да реформират съвременните училища в нещо ново и адекватно на глобалистичните и постмодернистичните идеи на съвременния свят от последните няколко десетилетия, отколкото да обогатят науката с нови образователни открития, подкрепени с факти и научни разработки. Едно такова течение е антипедагогиката. „Това е едно сравнително ново явление в европейската и американската педагогическа книжнина, което няма още своя теория, но има достатъчно публикувани материали. Първите подтици идват още от 50-те години на XX век, когато Иван Илич издигна тезата за десекуларизацията на обществото, когато под негово влияние се отправя остра критика към образованието и възпитанието в западното общество. Общото между всички представители на антипедагогиката е тяхното тотално отрицание на педагогическата наука, а така също и искания за радикална промяна на възпитателната практика. По отношение на възпитанието се застъпва тезата, че то представлява самореализация на властта на възрастните и на техните стремежи“⁶⁸ Представителите на това алтернативно течение смятат, че не е ясно дали ценностите, в които

⁶⁵ Монтесори, М. Тайната на детството. Велико Търново: Асеновци, 2017, с. 123.

⁶⁶ Конфитеор – кратка покаяна молитва, която свещеникът казва в началото на католическата служба.

⁶⁷ Монтесори, М. Тайната на детството. Велико Търново: Асеновци, 2017, с. 129.

⁶⁸ Димитров, Л. Теория на възпитанието. София: Веда Словена ЖГ, 2005, с. 568
< <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/3353> > [Достъп: 18.07.2020 г.].

възпитаваме децата си, ще бъдат актуални във времето, когато станат възрастни. Проблемът на антипедагогиката и нейните представители се състои в това, че те не дават адекватно и конструктивно решение на критиките, които отправят към традиционната теория на възпитанието.

Най-новите педагогически концепции изваждат възпитанието от ограничението на една единствена наука – педагогиката, поставят го най-вече в социален контекст и се опитват да направят нравствените ценности трайни, приложими и адекватни към всички сфери на живота и науката в съвременния свят. Тези концепции стоят в основата на отношението на съвременните общества към човешките раси, към различните, към хората с увреждания, към животните. Компетентностният подход е водещ във всяка една област на образованието. Социалните компетентности, които се очаква да притежават децата и които са в основата на съвременната педагогическа наука, всъщност надхвърлят нейните теоретични граници, излизат от рамките на формалното образование и имат общочовешки характер, като тяхната цел не би трябвало да бъде да заличат националната идентичност и етно-културното разнообразие на народите, а да ги подчертаят. Особено важно в предучилищна възраст, в частност в ситуациите по религиозно възпитание, наред с ценностите, които се изграждат, е придобиването на особено актуалните и необходими „меки“ умения, които стоят в основата на социалната компетентност – креативност, критично мислене, контролиране на емоциите, умения за решаване на проблеми, работа в екип и др. Религиозната педагогика би могла да има значителен принос в тази посока и да докаже, че има ценности, неподвластни на времето и актуални дори и в съвременния, твърде различен и изолиран (антисоциален) в много отношения, дигитален свят. Тези ценности и добродетели стоят в основата на библейския наратив и това е най-важното доказателство за тяхната устойчивост във времето.

Днес, чрез новите закони и държавни образователни стандарти, чрез компетентностно ориентираното образование, чрез свободата, дадена на учителите при подготовката на учебните планове и тематичните разпределения, чрез интеркултурното и гражданското образование, чрез неформалното и информалното образование, педагогиката се опитва да възроди водещото място на възпитанието в образователния процес, което е поставено като че ли на втора позиция в съвременните педагогически изисквания (очаквани резултати) и изходящите нива, които децата и учениците трябва да покрият в образователния процес. Макар че теорията на възпитанието е основен дял на педагогиката, очакваните резултати, особено в училище, са насочени повече към дидактиката и овладяването на знания в различни области на познанието. „Независимо, че възпитанието е обект на научен интерес от десетилетия, факт е, че отношението към него след 1990 г. в нашата научна педагогическа литература и в текстове, отразяващи образователната политика на държавата, е по скоро амбивалентно. От една страна в специализирани педагогически текстове проблематиката продължава да се разработва, доразвива, обогатява⁶⁹. От друга страна, понятието сякаш е оставено в „забравата“, съзнателно или несъзнателно е пренебрегвано, част от традиционното му съдържание е „прехвърляно“ към съдържанието на други понятия, в нормативни актове (с редки изключения), то по-скоро отсъства, отколкото присъства.“⁷⁰ Без ценностно ориентирано образование не може да се говори за трайност, ефективност, иновативност и креативност при прилагането на знанията. Не може да се говори за резултатност, която по-късно да стане основа на практическото приложение на тези знания у децата. Не могат да се очакват качествени продукти в сферата на производството, бизнеса, търговията,

⁶⁹ Вж.: Белива и др., 1997; Попов, Попова, 2000, Теория на възпитанието, 2005; Александрова, 2008; Чавдрова-Костова, Делибалтова, Господинов, 2012.

⁷⁰ Чавдарова-Костова, С. За същността и смисъла на възпитанието. // Възпитанието. София: УИ Климент Охридски, 2016, с. 9.

науката, изкуството без добродетелност, добросъвестност, взаимопомощ, екипност в работата, основаващи се на устойчива ценностна система.

Както бе споменато по-горе, възпитанието е водещ елемент в педагогическия процес, особено в предучилищната педагогика, затова тук очакваните резултати имат приоритетно възпитателни формулировки и би трябвало учителите да се опитват да постигат максимума най-вече в тази област на педагогическия процес в отделните възрастови групи. Възпитанието е особено необходимо, както в семейството и групата, които са основната социална среда на детето в тази възраст, така и в неговата подготовка за училище, където то ще трябва да прояви по-голяма самостоятелност, ще му се налага да изказва собствено мнение, да взема решения. Това е голямо предизвикателство и изисква фундаментална промяна в мисленето, предвид факта, че „съвременното образование отдавна е станало интелектуалистично и по-малко или повече е сведено до затворено натрупване на факти. Училището вече почти не е възпитателна институция и скоро дори няма да може да се говори за религиозно, нравствено, естетическо, дори физическо възпитание“⁷¹ Затова детската градина, с възпитанието на децата като неин приоритет, трябва да ги подготви за адекватно, нормално, полезно и градивно общуване в училище, което е продукт на работа върху емоционалната интелигентност, отношението към всички социални групи в обществото, емпатийни реакции в различни житейски ситуации и адекватни действия при решаването на различни проблеми. За да се направи промяна в образователната система на училището и детската градина, като на преден план се изведе възпитанието, даващо смисъл на човешкото битие, трябва да се осъществи един дълъг и целенасочен процес на осмисляне на ценностите и техния произход в образователната парадигма в страната. „Всичко може да се манипулира, в това число и училището. Примерът с

⁷¹ Бигович, Р. Църква и общество, София: Омофор, 2003, с. 105.

нашето образование през последните петдесет години е най-доброто доказателство за това. Идеологията, която е манипулирала образованието, оставя в него, в неговите цели, планове и програми, дълбока следа и до днес.⁷² Тези думи важат изцяло и за българското образование, което отдавна не възпитава, а залага на интелектуалната надпревара, в която да спечели достойно място в обучението и реализацията на брой млади хора в света. Така обаче нашето бъдеще е обречено, предвид изпразнената от съдържание обвивка на иначе многото натрупани знания, които децата не умеят да прилагат (ниска функционална грамотност) и да им дават стойност, чрез добри и полезни за обществото дела. Тук отново може да се подчертае факта, че религиозното възпитание би могло да има значителен, дори основен принос при решаването на този важен проблем.

1.1.1. Възпитанието в светлината на християнската антропология

Логично и понятно за всеки е, че щом възпитанието е приоритет в предучилищна възраст, то заниманията по религиозно възпитание, което е видно и от наименованието на тази допълнителна форма в детската градина, са особено ориентирани към ценностното образование и възпитание, което обаче не е самоцелно, а има своята обосновка, опора и обяснение в Свещеното Писание. От своя страна, Свещеното Писание като наратив е конструктът, знаковият елемент, върху който се изгражда ценностната система на децата.

Възпитанието е пряко свързано с нравствените измерения на човешкия живот. Когато става въпрос за личностно нравствено израстване, стремежът на всеки християнин е богоуподобяването, спасението и единението с Бога. „В контекста на автентичното църковно съзнание и опит, тази нравственост се разбира като еклисиално събитие, което

⁷² Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 127.

позволява на личността да открие своята истинска идентичност като евхаристийно събитие“⁷³ Този православно-християнски смисъл и стремеж няма как да бъде основна цел в светските образователни институции, но със сигурност отразява пълнотата на човешкия живот от християнска гледна точка и би могъл да бъде избран като житейски път от всяко дете или ученик. Познаването на смисъла и съдържанието, на извора на библейските събития и произтичащата от тях нравственост, дава възможност на децата да направят този житейски избор.

Когато става въпрос за религиозно възпитание в предучилищна възраст, основната изходна точка на това възпитание неминуемо би трябвало да бъде християнската антропология. „Какво означава това? Означава, че е необходимо връщане към истинската антропология; означава преди всичко да се намери природата и целта на човешкия образ и битие, за да се знае как трябва да се възпитава = *питае*, да се храни това битие и как то трябва да се образова, за да може да постигне своето истинско предназначение.“⁷⁴ Необходимо е обобщено, но в ясни граници, да се изясни въпроса произхода на човешката личност и смисъла на нейния живот. Това са въпроси, които очертават основните цели и задачи на религиозното образование от гледна точка на християнството. Не може да използваме цялото Свещено Писание или части от него като наратив във възпитателния процес, без да го възприемаме като „книгите, написани от богоизбрани мъже по внушение и при съдействие на Св. Дух.“⁷⁵ От там и най-важното разбиране за произхода на човека, свидетелство за което получаваме в книга Битие: „*След това рече Бог: да сътворим човек по*

⁷³ Тутеков, С. Литургични изменения на нравствеността. Велико Търново: Праксис, 2000, с. 32.

⁷⁴ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 16.

⁷⁵ Коев, Т. Православен катехизис и послание на източните патриарси за православната вяра. София: Синодално издателство, 1985, с. 15.

Наш образ, (и) по Наше подобие; и да господарува над морските риби, и над небесните птици, (и над зверовете) и над добитъка, и над цялата земя, и над всички гадини, които пълзят по земята. И сътвори Бог човека по Свой образ, по Божий образ го сътвори; мъж и жена ги сътвори.“ (Бит. 1:26-27). И така, човек действа в света като творение, като богоподобна личност, съвършен завършек на творческия акт на Бога на земята. Желанието на човека да се усъвършенства, да се богоуподобява, да бъде най-висшата част от цялото творение (да властва над другите живи същества и да си взаимодейства със себеподобните) е заложено в неговата същност още при Сътворението. „Това библейско откровение за „образа Божий“ и „подобие то Божие“ в човека открива цялата богоцентричност на човешкото битие и на човешката история, разкрива, че всички събития в човешкия живот и история не са само събития, обусловени от човека и природата около него, а са събития, обусловени и от присъствието на Твореца на човека и творението в самия човек и в самото творение, присъствието на великата свята тайна на Божия ум, на Божията воля. Тази богоцентричност на човешкото съществуване е непрестанен призив към човека за изпълнение на онова, което на библейски език се нарича „воля Божия“.“⁷⁶

Тук е необходимо да се изясни (до колкото е възможно) и същността на Бога. Познаваме ли е Бога за човек, за да може той да се богоуподобява на Него? „Който не обича, той не е познал Бога, защото Бог е любов“ (1Йн. 4:8), казва евангелистът. Още в Старият завет Бог засвидетелства любовта си към хората, но в Новия завет тази любов проявява пълното си съдържание чрез възплъщението на Христос на земята. „Но това, което човек не може да направи, Бог прави от любов към Своето творение: Той „слиза“ или по-скоро „снизхожда“, т.е. Той се приспособява към

⁷⁶ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 140 – 141.

състоянието на човека, преминава отвъд пропастта, разкрива Себе си на Своето творение и предлага на човека възможността за истинско общение на любов, за истински живот.⁷⁷ Човекът не само се стреми, но стремежът да бъде самият той любов е заложен в неговата личностна същност. Човекът може да постигне тази любов с чисто сърце, като развива добродетелите си, нравствените си стремежи и остане убеден в твърдението, че вярата е правилен път към смисъла на човешкия живот. Доколкото Бог е познаваем за човека, най-пълното определение за Него е, че той е Любов. Човекът е венец на творението, естественото му състояние е да дава и да получава любов, да твори, да действа, да съществува, да бъде изпитван от Бога *с* и *чрез* любовта. „Това означава, че нивото, на което се поставя въпросът за човешката личност надхвърля нивото на онтологията в общоприетият смисъл на това понятие. И ако става дума за някаква метаонтология, единствено Бог може да знае това, Онзи Бог, Когото повествованието на книга Битие ни явява като преустановил творчеството Си, за да каже на Съвета на Трите Ипостаси: „Да сътворим човек по Наш образ и по Наше подобие““⁷⁸ Въпреки тези ясни постулати на християнската антропология, на въпроса „Какво е човека?“ няма единен отговор. „За някои човекът ще продължава да бъде „маска“, която играе главната роля във вселенския театър на живота, докато падне завесата. За други човекът е ядене и пиене, ето защо те продължават да повтарят: „Нека ядем и пием, защото утре ще умрем.“ Но за онези, които чувстват живо думите на бл. Августин, че човекът не може да постигне духовен покой извън лоното на Бога, човешкото същество е създадено от Бога като

⁷⁷ Алевизопулос, протопр. Антоний. Православната църква, нейната вяра, богослужение и живот. София: Фондация Покров Богородичен, 2014, с. 14.

⁷⁸ Лоски, Вл. Богословското понятие за човешката личност. // Изтокът и западът за личността и обществото. Богословски перспективи. Велико Търново: Практис, 2001, с. 18.

малко по-низше от ангелите, то носи образа на Бога и е призвано да се богоуподоби.⁷⁹

Възпитанието в християнски ценности и в любовта, като най-висша добродетел, е целта на заниманията по религиозно възпитание в детската градина. Библейският наратив, като техен източник, се явява опорната точка, върху която се утвърждават тези ценности. Библейският наратив е извор и опора на нравствените добродетели на християнския живот. Този живот е неосъществим без съдействието на Светият Дух, Който действа в света от раждането на човека, по време на неговия растеж, човек получава благодатни сили чрез Него в Църквата, в общението. Проф. д-р Димитриу Попеску в своята студия „Основни аспекти на християнската антропология“ се спира на три от тях (Човекът, сътворен по образ Божи; Възстановяването на човека в Христос; Църквата като място за лично спасение) и обобщава: „Поради факта, че цялата православна антропологична доктрина има дълбоко пневматологичен характер, още в самото начало трябва да се уточни, че връзката между Бога, човека и Църквата в Христа се реализира чрез Светия Дух. Той е извор на несътворената светлина, която се излива в Църквата и света от Отца чрез Сина в Духа, тъй като в Духа и чрез Сина вярващите имат възможност да видят Отца. Христос слиза в споделената ни от Светия Дух несътворена светлина, за да преобрази човешката природа и да въздигне вярващите към Бога Отца. Цялата православна антропология е илюстрация на основния принцип, изказан от църковните отци, а именно: „Бог стана човек, за да може човекът да стане Бог“⁸⁰

⁷⁹ Константинос, прот. Димитриос. Човешкото същество: маска или личност. // Изтокът и западът за личността и обществото. Богословски перспективи. Велико Търново: Праксис, 2001, с. 35.

⁸⁰ Попеску, проф. д-р Димитриу <<https://www.pravoslavie.bg/Човек/основни-аспекти-на-православната-ант/>> [Достъп: 01.07.2020 г.].

Изхождайки от християнската антропология и заложените естествени стремежи към духовен живот, от действието на благодатта на Светия Дух върху човека, религиозното възпитание е основен и ефективен инструмент, чрез който могат да се поставят основите на общочовешка и универсална ценностна система в децата. Религиозното възпитание има основно духовно-нравствени цели. Възпитанието въобще би трябвало се стреми към такава универсално приложима добродетелност, която да има реална приложимост и практически смисъл е живота на всяко дете. От казаното до тук става ясно, че тази добродетелност логично би могла да има своята обосновка, устойчивост и опорна точка в Свещеното Писание, а по-късно да получи и своето житейско потвърждение в реалния живот на децата.

1.1.2. Възпитателен процес и религиозно образование

Възпитанието, освен че е основен дял в педагогическата наука, то е и явление, феномен, с постоянни прояви в общуването и социалната среда на хората. Различните определения на възпитанието само доказват богатството на аспекти, от които се разглежда то. Възпитанието е свързано със спецификата на обществото, неговата културна и религиозна обусловеност. „През вековете всеки народ има своите идеали, ценности, образи, които служат като надеждни ориентири в живота, помагат за преодоляване на природните бедствия, исторически обстоятелства, човешки сътресения и духовни кризи. И най-важното – издигат човешката душа.“⁸¹ Без да бъдат омаловажавани или отричани традиционните определения за възпитанието, като например това на Емил Дюркем, че „Възпитанието е въздействието, оказвано от възрастните поколения върху онези, които все още не са узрели за социалния живот“⁸², би могло да се направи една по-смела крачка напред, като за възпитанието се говори не

⁸¹ Захарченко, Е.Ю. Большая детская православная хрестоматия. Москва: АСТ, 2017, с. 8-9, (прев. мой).

⁸² Дюркем, Е. Да мислим възпитанието. София: Сонм, 2006, с. 18.

толкова като за влияние или въздействие, а като за взаимодействие. „Предучилищната педагогика обхваща широк диапазон от проблеми от емоционалното, през социалното до познавателното развитие на децата. Това предполага внимателен анализ на същността на възпитанието от позицията на връзката му с обучението в предучилищна възраст. Много съществено тук е съотношението между въздействието и взаимодействието. Казано по друг начин, това е преходът от субект-обектни процеси към субект-субектни и обратно.“⁸³ Известно е, че отдавна педагогическият процес се разглежда като взаимодействие, но възпитанието притежава своята специфика, която няма как да бъде заобиколена, формулирайки неговото определение. Когато се говори за възпитание, естествено се прави връзка и с културата. „Разбира се, често срещате фрази като „култура на поведение“, „култура на обслужване“, „култура на свободното време“, „културни обекти“, „културни средства за комуникация“, „културна среда“ и т. н. Всичко, което преживява човек, и всичко, което го заобикаля е пряко свързано с културата.“⁸⁴ В този случай може да се каже, че въздействието върху подрастващите е водещо и необходимо. Има обаче и области във възпитателния процес, в които се говори и за взаимодействие. Една от тези области е религиозното възпитание и това твърдение се основава на християнското отношение към децата. „*Но Иисус, като повика младенците, рече: оставете децата да дохождат при Мене и не им пречете, защото на такива е царството Божие. Истина ви казвам: който не приеме царството Божие като дете, няма да влезе в него.*“ (Лука 18:16-17). След като самият Иисус Христос ни призовава да станем като деца – с чиста вяра, с неподправена любов, с безапелационно доверие към хората и без каквито и да било прояви на

⁸³ Ангелов, Б. Предучилищното образование – ретроспекция, състояние, тенденции, предизвикателства и промени. София: УИ Св. Климент Охридски, 2019, с. 52.

⁸⁴ Захарченко, Е.Ю. Большая детская православная хрестоматия. Москва: АСТ, 2017, с. 8, (прев. мой).

предразсъдъци – няма как да бъдем само във водещата роля на възрастния, този, който въздейства върху децата. Във възпитанието, особено в заниманията по религиозно възпитание в детската градина, възрастните трябва да бъдат субект толкова, колкото са и децата. Възпитателният процес на базата на религиозните знания в детската градина се гради в голяма степен върху разсъжденията и отговорите на децата, които те правят като изводи от запознаването им с библейския наратив. Предвид липсата на споменатите по-горе ограничения в съзнанието, които децата все още нямат, основната дума, с която се характеризира религиозното възпитание в предучилищна възраст, е „взаимодействие“. Освен това, възпитанието в християнски ценности е резултат от общуване, от взаимодействие първо в детската общност – общуване с деца, учители, родители и др., а после и във всяка друга социална среда, в която попадне детето. „По своята същност християнството е социална [общностна] религия. Има една стара латинска поговорка, която гласи: *Unus Chistianus nullus Christianus* [Един християнин не е християнин]. Никой не може да бъде истински християнин като изолирано и усамотено битие.“⁸⁵ Доказателства за това се привеждат в трета глава на изследването, където е описан педагогическият експеримент и са обобщени отговорите на децата по дадени житейски въпроси.

Вече повече от три десетилетия след демократичните промени в страната ни обучението по Религия в училище и религиозното възпитание в детската градина търсят формула за ефективен учебен процес и интегриране знанията за Бога в общообразователните учебни програми. Като част от неформалното образование, преподаването на религиозните знания в детската градина и училище няма задължителен характер, но това не означава, че то не спомага за извеждането на преден план на особено

⁸⁵ Флоровски, протоерей Георги. Християнство и култура. София: храм „Св. Георги Победоносец“, 2006, с.153.

актуалните, преносими „меки“ умения (инициативност, креативност, критично мислене, контролиране на емоциите, решаване на проблеми, поемане на отговорност). Тези „меки“ умения са ключови за социалната компетентност и изява на децата и учениците и се простират отвъд границите на потребностите на религиозните общности в България. „В сферата на общото образование обучението по религия внася свой принос в нравственото образование и му дава специфичен фокус, без да претендира за монопол над него. То има персонално измерение, свързано с индивидуалното търсене отговорите на въпросите за значението, ценността и целта на живота.“⁸⁶ Религиозното възпитание в детската градина слага акцент точно върху това измерение – усвояване на нравственост и добродетели с универсален характер, които подпомагат търсената ефективна формула за компетентностно ориентирано образование. Очакваните резултати в заниманията по религиозно възпитание в четвърта подготвителна група припокриват и надграждат очакваните резултати относно възпитанието в образователно направление Околен свят, формулирани в Наредба № 5 от 03.06.2016 г. за предучилищното образование (Обн. – ДВ, бр. 46 от 2016 г.) и са необходимо допълнение в общия процес на възпитание и обучение в тази възраст. Не по-малко значение има факта, че знанията, уменията и компетентностите, които получават децата в процеса на религиозно възпитание не противоречат на споменатата в уводната част Стратегията за възпитателната работа в образователните институции 2019-2030, разпратена до всички училища и детски градини в България с Писмо на министъра на образованието г-н Красимир Вълчев чрез регионалните управления на образованието през 2019 г.

⁸⁶ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 7.

Още от раждането си, всяко дете започва да трупa опит, много често представен във вид на истории. Когато достигне юношеска възраст, то има вече солидни позиции и самочувствие, които обаче в по-голямата си част са базирани не толкова на неговия личен, колкото на опита, натрупан от разказите на членовете на семейството, на учителите и приятелите в училище или на всички останали многобройни източници, до които в днешно време децата имат почти неограничен достъп.

Особено важна и основна част в този процес е развиването на идентичността на детето. „Развитието на идентичността, това чувство за себе си като уникална личност, с ангажменти към вярвания и идеологии, както и усещането за свързаност между минало, настояще и бъдеще, е най-важното предизвикателство за съвременната младеж.”⁸⁷ Както теоретично, така и практически, повечето теории за развитието на идентичността твърдят, че тя се случва в контекста на минали истории и събития. Веднага възниква въпроса за българската национална идентичност и мястото на православната християнска вяра в нея. „Въпросът за вярата наистина е въпрос за нашата идентичност, лична и обществена, затова обществото е длъжно да осигури здрав подход към нея. Това не е въпрос само на „демократични права“, но и на изконен морал, по-стар от всяка демокрация, а и от самата държава; това е въпрос на самото човешко достойнство, което не бива да бъде в служба на никого и на нищо, в това число и на държавата“⁸⁸ Християнството е част от нашата идентичност и образованието е непълно и безцелно, ако ролята и мястото на православната християнска вяра в Бога не бъде част от възпитателно-образователния процес в детската градина и училище. За съжаление, в съвременната образователна система нещата не стоят по този начин. В

⁸⁷ McLean, K., M. Pasupathi. Narrative Development in Adolescence. Creating the Storied Self. New York: Springer. 2010, p. 17 (прев. мой).

⁸⁸ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 129.

последната година (2020) има известни опити за по-централизирана промяна (Национална конференция за учители по религия „Хуманизъм и вяра“), но те все още не хвърлят яснота върху бъдещото утвърждаване и доказване пред обществото на необходимостта от знанията за християнството и неговата роля за запазване на идентичността на българите. В нашата образователна система и в системите на други бивши социалистически държави „се е случило нещо парадоксално: идеите и идеологиите в името на голата светскост, на светското съществуване и захвърленост в света като единствен реален начин на съществуване, налагат изискването за абсолютна валидност, въпреки, че това не е в природата на самото светско знание, а в природата на знанието, основано върху метафизиката, именно против което се бори светското знание.“⁸⁹ Религиозното образование трябва да бъде неразделна част от възпитателния процес и всяка нормална държава би трябвало да осигури здравословен и естествен достъп до вярата на своите деца. „Все пак, задължение на обществото, Църквата, народа, отговорен за своето бъдеще, със своя идентичност, своя съдба и човешко достойнство, е да осигури на младите поколения автентично познание за вярата, историята, устройството на Църквата и жизнените ѝ принципи, върху които е формирана историята на човешката култура и общество.“⁹⁰ Няма по-добро и автентично представяне на християнството, на християнските празници и на християнското ценностно възпитание от библейския наратив. „Разказите са както процесът, чрез който се създава идентичност, така и отражение на тази идентичност.“⁹¹ Наративът би могъл да бъде взет направо от извора – Свещеното Писание, но би могъл да бъде и адаптиран и преразказан според възрастта на децата. Тук се разграничаваме от

⁸⁹ Пак там, с. 123.

⁹⁰ Пак там, с. 130.

⁹¹ McLean, Kate C., Pasupathi, Monisha. Narrative Development in Adolescence. Creating the Storied Self. New York: Springer, 2010, p. 46 (прев. мой).

мнението, че смисълът е само продукт на взаимодействие между текст и читател. Значението на библейския текст съществува независимо от опитите на някой да го интерпретира, като го превърне в лично мнение или модерна адаптация. Тълкуването на Писанието зависи, както от каноничният текст, така и от православната църковна традиция, която е съхранила своята автентична същност през вековете. Събитията и наративите, извадени от Свещеното Писание, трябва да бъдат разглеждани в светлината на епохата, в която са се случили. Това още повече доказва непреходността и вечната актуалност на ценностите, които е важно да се усвоят от децата като част от изграждането на идентичност с участието на религиозното възпитание. Някои учители по религия, поставяйки възпитанието като приоритет и желаейки да придадат модерен статус на учебния процес, използват приказки или заменят библейския текст с поучителни разкази. Считат, че с по-съвременни литературни произведения или произведения на народното творчество могат да постигнат същите възпитателни цели, защото поуците и посланията са сходни с тези в Свещеното Писание. Разбира се, това е позволено, дори полезно понякога, особено когато се търси пренос на знания и умения между различни образователни области и дисциплини. Но ако се прави системно, ако се заменя, а не допълва библейският наратив с тези произведения, резултатите, които се постигат, много често са временни и нетрайни. Липсва опората на Свещеното Писание като извор и константна основа на християнската вяра и нравственост. Действието на Бога в света е едно и също и библейските наративи помагат и утвърждават здравата основа, на която, според християнството, се крепи човешкият живот – вярата в един Бог, чийто атрибути (качества) са константа. Във всеки един момент детето може да промени позицията и ценностите си по различни социални причини или някакви житейски обстоятелства, ако липсва Свещеното Писание като един от основните наративи за изграждането на

личностната идентичност. Процесът на развитие на идентичността е гладък тогава, когато децата от най-ранна възраст имат пълноценни преживявания, които, благодарение на знаковата опора на Священото Писание, се превръщат в здрава нравствена основа на развитието. Оттук наративното развитие на личността, съпътствано от различните социални взаимоотношения на децата, е важно за наслагването на изисквания и възможности, които са гаранция за здрава, и в същото време съвместима с европейските ценности, идентичност. Священото Писание е единственият достоверен и непроменлив извор на християнската вяра и нравственост, който би могъл да бъде един от основните наративи в изграждането на идентичност. За българската идентичност това е естествен процес, предвид ролята на Православната църква в историята ни и нейният статут на традиционна религия в страната ни.

По-конкретно, библейският наратив в предучилищна възраст играе ключова роля в религиозното възпитание на децата. Запознавайки ги с някои библейски разкази, те получават една обща представа за времето, в което са се случили библейските събития. Библейският наратив е този, който в най-ранна възраст е причина за преживявания, трупане на опит, решаване на проблеми. Библейският наратив има освен нравствено-възпитателна цел, но и роля на семиотичен конструкт, част е от основата на българската национална идентичност. Разказите-наративи в предучилищна възраст могат да бъдат подбрани по определени критерии, като приоритет имат тези с образователен и целеполагащ смисъл. Такива критерии са целта на ситуацията по религиозно възпитание, разпознаваемостта на библейският текст в събития от празничния календар, обема и съдържанието на библейският текст и др. Не случайно съдържанието и традициите, свързани с празници като Рождество Христово и Възкресение Христово присъстват в учебните планове не само в обучението по Религиозно възпитание в детската градина. Те са част от

българската национална идентичност и присъстват, макар и най-вече с обредния си характер, в помагалата и учебниците по Околен свят за предучилищна и начална училищна възраст. Много преломни исторически събития са намерили своя емблематичен израз и начало точно на такива празници, например, Българският Великден на празника Възкресение Христово през 1860 г., учредяването на празника Ден на народните будители на празника на свети Йоан Рилски през 1922 г. Има и наративи, които не са толкова популярни извън християнската общност, но, по наше мнение, са особено подходящи предвид въпросите, които си задават децата от най-ранна възраст. Един такъв въпрос е: „Защо трябва да бъде добър и послушен? Какво означава това?“ Библейският наратив, който би могъл да даде отговор на този въпрос, е разказът за изкушенията на Иисус Христос в пустинята, който е включен в настоящия педагогически експеримент и дава отговор на въпросите защо има полемики и какви са предимствата и недостатъците му в предучилищна възраст.

Като заключение може да се каже, че постигането на целите във възпитателният процес, който е в същността на религиозното възпитание, е свързано пряко с използването на библейския наратив. Необходимо е приведените по-горе твърдения допълнително да бъдат подкрепени и с обобщен анализ на специфичните особености на децата в предучилищна възраст.

1.2. Специфични особености на децата в предучилищна възраст

Както всяка една възраст, така и предучилищната възраст има свои специфични особености. Джон Ф. Емлинг, който през втората половина на миналия век обобщава теорията на Жан Пиаже за някои от особеностите на децата в предучилищна възраст, пише така: „В тези години детето не е в състояние да застане на гледната точка на друг човек. Освен това то е склонно да се съсредоточи върху най-интересните и впечатляващи черти

на хората и нещата. То не може да класифицира реалността в категории и затова дава на неодушевени предмети човешки характеристики и способности... Освен това детето счита себе си причината за всичко, което се случва. И дори ако не счита действията си за причината за всичко, то възприема действията на обектите правейки аналогия със собствения си живот.“⁹² Днес специфичните особености в развитието на децата са още по-задълбочено проучени и тук е възможно (от гледна точка на това изследване) да бъде конструктивно оспорена първата част на това твърдение. Целта на педагогическия експеримент е да докаже точно обратното: че детето има вродена емпатийност и непреднамерено емоционално отношение към всички черти и особености на хората, респективно и към тези на децата. Когато тези качества бъдат подкрепени и получат своите доказателства чрез използването на библейския наратив, може да се каже, че те са оставили своя устойчив отпечатък в съзнанието на детето още в предучилищна възраст. Това е твърдение, което е установено в обичайните дейности (игрова, умствена, трудова) на децата в предучилищна възраст. Това е и причината религиозното възпитание, което също се реализира в тези дейности и има своята основа в Свещеното Писание, да се явява като необходим елемент в цялостният възпитателен процес през този етап на човешкото развитие.

В предучилищното възпитание и обучение играта е водеща дейност и има приоритетно значение за развитието на децата, но слагайки фокуса в духовно-нравственото възпитание като цел на религиозното възпитание, е важно да се подчертае, че специфичните особености и поведение в играта имат своите предпоставки на първо място в семейството. То е първата и най-естествена социална среда, първият „екип“, в който детето участва и

⁹² Эмлинг, Джон Ф. В начале был отклик. // Религиозное воспитание, т. 69, N1, 1974. (Цитирано по: Куломзина, С. Наша Церковь и наши дети. <<https://azbyka.ru/deti/nasha-tserkov-i-nashi-deti-kulomzina-s-s#n10>> ,[Достъп: 12.04.2020 г.] (прев. мой)).

взаимодействия. Първите обекти на подражание са родителите, по-големите братя и сестри, бабите и дядовците. „Играта не е обикновения живот. Това е излизане от живота и задоволяване на впечатленията“⁹³ Може да се твърди, че когато родителите успеят да създадат устойчив психологически микроклимат в семейството, тогава има адекватно развитие на детето. Семейството е мястото, в което започва развитието на детската идентичност. Тя включва знания за семейната и националната история, за културата, духовно-ценностната обусловеност на средата, в която децата и възрастните си взаимодействат. „Културата е голямо богатство, натрупано от човечеството в сферата на духовния и материален живот на хората, най-висшата проява на творческите сили и способности на човека. Училището е предназначено да помогне на ученика да опознае културното наследство на своя народ. Мярка за културата на възпитанието на човека се счита интелигентността.“⁹⁴ Идентичността не изключва традициите и религиозните вярвания, които обикновено са основа на всяка една национална нравственост и култура.

Тази тенденция се наблюдава също в детската градина и в училище. Няма как да се преподават знания за българската история, например, без да се отчете ролята на Българската православна църква в нея. Църквата е част от националната ни идентичност и всеки един опит тя да бъде изключена по един или друг начин в исторически и културен план се превръща в идеология, обслужваща нечий политически или друг вид лобистки интереси. Развитието на детската личност е обусловено от националните и исторически фактори в страната, а в християнските държави (и не само), в духовно-нравствен аспект, то е подкрепено от непреходният смисъл и съвършенство на Свещеното Писание. „По този начин развитието на

⁹³ Стаматов, Р. Детска психология. Пловдив: Хермес, 2014, с. 154.

⁹⁴ Сластенин, В. А., И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. Педагогика. Москва: Центр „Академия“, 2014, с. 392 (прев. мой).

личността е много сложен процес и съвременната наука обикновено свързва духовните, физическите, умствените, социалните, интелектуалните, емоционалните и други аспекти в него. От тази гледна точка ще разберем процеса на развитие като търсене и придобиване от детето на форми на духовно битие във връзката с другите му компоненти (физически, умствени, социални, интелектуални, емоционални и др.), които са пречупени през призмата на традицията на Преданието на Църквата.⁹⁵

Развитието на детето в предучилищна възраст е нормално и пълноценно тогава, когато то претворява света, мечтите, търсенията и любопитството си в играта. Играта е основната движеща дейност във възпитателно-образователния процес в детската градина. Чрез въображаема ситуация детето моделира своята роля, като копира ролята на възрастните. Детето изгражда сюжета на играта, като обикновено централно място в действието заема самото то. „Играта изпълнява функцията за преодоляване на пропастта в комуникацията между поколенията и предаване на опита между тях. В историческото минало на човечеството играта винаги е изпълнявала социализираща функция, като е помагала да се овладее ясно дефинираното поле на „готовите“ значения на дейността. В съвременното сложно общество значенията и мотивите на действията на възрастните не са очевидни. Функциите на играта се разширяват: в играта има „проблематизиране“ на регулативните образи на възрастните и се извършва активно експериментиране с образи на различни социални отношения.“⁹⁶ В рамките на религиозното възпитание играта има същата ключова роля, каквато има във всички останали образователни направления в предучилищна възраст – да покрие

⁹⁵ Дивногорцева, С. Теоретическая педагогика. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004, с. 54 (прев. мой).

⁹⁶ Шаповаленко, И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва: Гардарики, 2005, с. 201(прев. мой).

очакваните резултати и така да се постигнат общите цели на възпитателно-образователния процес.

Както в игровата, така и в учебната и трудовата дейност, децата развиват чувствата и емоционалната саморегулация, познавателните процеси (въображение, мислене, памет), речта и интелектуалните си способности. Религиозното възпитание, което също се реализира чрез тези видове дейност, би могло да бъде ключов фактор в развитието, ако на базата на неговото съдържание се разкрие факта, че въпреки повредената от греха човешка природа, „нищо не може напълно да зачеркне Божия образ в човека, той никога няма да загуби нищо от съкровището, което Господ е вложил в душата ни“⁹⁷ Тази изходна точка би помогнала на учителя по религиозно възпитание да даде възможност на децата да усвоят добродетелност, имаща своята устойчива основа в смисловата истинност на библейския наратив.

Най-вече чрез играта като дейност обаче, особено сюжетно-ролевата игра, може ясно да се направи индивидуален анализ на психологическите особености на всяко от децата в предучилищна възраст, като, естествено, се имат предвид научните определения и теоретични постижения на възрастовата психология. Това ще даде допълнителна информация и доказателства за ефективността и необходимостта от религиозно образование в детската градина и училище.

1.2.1. Психологически особености на децата в предучилищна възраст

Игровата дейност има няколко особено важни функции, които подпомагат психическото, умственото и физическото развитие на децата в предучилищна възраст, като са пряко свързани и с религиозното възпитание.

⁹⁷ Дивногорцева, С. Теоретическая педагогика. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004, с. 53 (прев. мой).

Развитие на чувствата и емоционалната саморегулация на поведението. Съвременната психология поставя на първо място вродените психологически качества на детето. То може да има висок или нисък праг на емоционалните реакции, може да ги изразява или не (отворена и затворена форма), може да има по-високо или по-ниско ниво на емпатийност към останалите, или пък да има различна степен на стабилност на емоциите и чувствата (така нареченият невротизъм). Относно индивидуалните му особености, може да се говори за интровертна и екстровертна личност, както за импулсивни и неимпулсивни реакции на детето.⁹⁸

Религиозното възпитание в предучилищна възраст, имайки предвид тези особености, има възможността да допринесе за развитието на детето, като вербализира и даде оценка за действията на героите в наратива в християнски аспект. Въпреки вродените качества, има ситуации, в които е необходимо децата да се научат да реагират адекватно. Това означава да се абстрахират (доколкото могат) от своите лични спонтанни реакции и да направят необходимото в дадена ситуация. Тук се визират ситуации, в които е необходима взаимопомощ, смирение, разкаяние, прошка, доверие и търпение. Това, в истинския смисъл на тази дума, е възпитанието. Усвояването на тези нравствени добродетели от децата е цел и на религиозното възпитание.

Развитие на речта. В предучилищна възраст детето интензивно развива своята реч във всички образователни направления. Учителите, във всеки един режимен момент, създават условия за това детето постоянно да развива своите речеви способности. Много често, децата, които трудно проговарят или имат проблеми с говора в ранна детска възраст, са предразположени и към задръжки в психическото развитие. Понякога,

⁹⁸ Марцинковска, Т.Д., Е.И. Изотова, Т.Н. Счастливая и др. Детская практическая психология. Москва: Гардарики, 2004, с. 79.

невъзможността детето да вербализира мнението или чувствата си, води до агресия. „Способността на детето за комуникация както с възрастни, така и с връстници зависи пряко от развитието на неговата реч. Като правило, общителното дете има добре развита реч. Дете, което е в състояние да изрази чувствата си с думи, има по-малка нужда да реагира на нещо физически.“⁹⁹ Всички разкази, приказки и други художествени произведения, които са включени в програмата за предучилищна възраст, разговорите между децата, взаимодействието с родители и учители, са факторите, които определят степента на развитие на детската реч. Библейският наратив и връзките, които прави учителят със съвременната реалност в света, обогатяват речта на децата с нови думи (напр. ореол, светец, купел и др.) и способстват за развитието на някои психични процеси, причинно-следствени връзки и емоционална интелигентност на децата. Той само обогатява детския свят с още един аспект за опознаване.

Развитие на въображението. Въображението на децата е пряко свързано с развитието на речта. Децата с добре развита реч имат по-богато въображение, защото могат по-свободно да изразят своите мисли, емоции и преживявания, по-лесно експериментират и проявяват иновативност в играта.

Както с останалите литературни произведения, така и с библейските наративи децата имат широко поле за развитие на въображението. Беседи, на базата на провокиращи мисленето въпроси, като например: „Ако героят постъпи по различен начин от този в библейския разказ, какви биха били последствията от постъпката му?“ често водят до интересни (плод на въображението на децата) но и изненадващи по своята същност отговори, доказателство на близостта на децата с Бога.

⁹⁹ Сорокина, О. Формы работы по развитию общения и речи детей раннего возраста в условиях дошкольной образовательной организации. // Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции: „Дошкольное образование: опыт, проблемы, перспективы развития“, Чебоксары, 2015, с. 233.

Развитие на паметта. В ранна детска възраст децата не контролират паметта си, а запомнят това, което им е направило силно впечатление или което пряко е повлияло на техния живот. Една от задачите на предучилищна възраст е децата да натрупат определен обем от знания, който да бъде както основа на обучението в училище, така и подготовка за реалността в социалния свят. Тези знания трябва да бъдат запаметени, като естественият и най-достъпен за това начин отново е чрез играта. До края на предучилищната възраст децата трябва да се научат да контролират процеса на запамятаване, като осъзнават важността на знанията за техния живот. „Паметта има предимно неволен характер, но до края на предучилищната възраст, във връзка с развитието на играта и под влияние на възрастен, у дете започва да се развива произволно, умишлено запамятаване и запомняне.“¹⁰⁰ Религиозните знания също помагат за развитието на паметта, особено, ако учителят е създал условия за религиозни преживявания в процеса на обучение. Освен това съдържанието на християнските празници е свързано, то проследява живота както на човечеството, така и на Иисус Христос, света Богородица, апостолите. Логическите връзки, които трябва да направи детето с познати за него библейски наративи, спомагат за усъвършенстване контрола на запамятаване, формиране на способността за критическо мислене и обработване на информацията.

Развитие на мисленето. Приоритетно място в предучилищна възраст има нагледно-образното мислене. „В основата на формирането на интелектуалните способности в предучилищна възраст е овладяването на негледното моделиране на мисленето. Моделът или схематичната форма на мислене се разглежда като междинната форма между образно и логическо мислене; тя предполага способността на детето да различава

¹⁰⁰ Шаповаленко, И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва: Гардарики, 2005, с. 210-211 (прев. мой).

съществени параметри на ситуацията въз основа на схеми и модели, представени във външния план. В края на предучилищната възраст се осъществява формирането на началните форми на концептуалното, словесно-логическо мислене.¹⁰¹ Религиозните знания дават възможност на децата да пречупят информацията през своя светоглед, да осмислят съдържанието и да оформят свой модел на подражание. Ако християнската концепция не противоречи на заложите и възпитанието им до този момент, това е предпоставка за търсената от религиозното възпитание цел Свещеното Писание да играе ролята на наратив в живота на децата.

Развитие на интелектуалните способности и възможности. Религиозните знания са благодатна почва за развитието на интелектуалните възможности на децата. „Интелектуалните възможности на децата в предучилищна възраст са значително по-високи, отколкото се смяташе досега. С учене, фокусирано в дадена цел, децата могат да постигнат много по-задълбочено мислене. В резултат на специално организирана, разнообразна и обширна дейност децата формират правилни, точни, богати образи, смислени идеи за обектите, които стават основа за развитието на мисленето.“¹⁰² Запознаването със съдържанието на библейските наративи в предучилищна възраст има подчертан нравствен аспект, който е основа и на изграждащата се идентичност на детето. Ученето тук е фокусирано върху целта децата да имат устойчив нравствен коректив в лицето на Бога. „В православната християнска педагогика на словото Божие се гледа като на „слово на истината“ (Иак. 1:18), като на слово, Което „е истина“ (Йоан 17:17), животоносна и спасителна истина, която „просветлява всеки човек, идващ на света“ (Йоан 1:9)“¹⁰³

¹⁰¹ Пак там, с. 214, (прев. мой).

¹⁰² Пак там, с. 214, (прев. мой).

¹⁰³ Поптодоров, Т., И. Денев. Православна християнска педагогика. София: УИ Климент Охридски, София, 2006, с. 15.

Изводите са ясни и подкрепят тезата, застъпена в това изследване, че библиейският наратив може да бъде устойчив конструкт, върху който да се изгради ценностната система на децата. Децата разбират, че имат свободна воля, с която могат да вземат решения как да постъпват, без някой да им го налага, но и че постъпките, от християнска гледна точка, имат последствия в личен план. „До края на предучилищната възраст децата формират самосъзнание и самочувствие, чието съдържание включва оценка на собствените им способности за извършване на практически дейности и морални качества, изразяващи се в подчинение или неподчинение на правилата, приети в тази социална група.“¹⁰⁴ Психическите процеси са в развитие, а религиозното възпитание е фактор в тяхното развитие.

1.2.2. Методи, форми и средства на религиозно-нравственото възпитание на децата в предучилищна възраст

Както бе споменато вече, традиционно възпитанието се разглежда като отделен дял в педагогиката. Образователният процес е базиран на основата на цели и задачи, половината от които са възпитателни. Не може да се твърди обаче, че учителят само обучава или само възпитава. Макар че са отделни дялове в педагогиката, възпитанието и обучението изпълняват своите задачи едновременно и същевременно с това те са водещият фактор в развитието на личността. Целите и задачите в педагогическият процес се постигат с различни методи, форми и средства. При религиозно-нравственото възпитание, предвид специфичния характер на знанията, които се преподават, методите, формите и средствата имат своите особености, на които ще се направи кратък преглед тук, за да улеснят подготовката на ситуациите по религиозно възпитание. Те не омаловажават възпитателните методи, форми и средства на общата теория

¹⁰⁴ Шаповаленко, И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва: Гардарики, 2005, с. 220, (прев. мой).

на възпитанието, а ги допълват, обогатяват и надграждат в един смисловостен аспект. „Много е трудно да се създаде принципно нов метод на обучение за конкретен възпитател. Практиката на възпитанието използва на първо място традицията във възпитателните методи, използвани от преподавателите, живели преди нас.“¹⁰⁵ Всеизвестен факт е, че процесът на възпитание има превес в предучилищна възраст, защото децата, за да бъдат адекватни участници в педагогическия процес в училище, трябва да бъдат подготвени за това психически, в когнитивен план, да имат достатъчно добри социални компетентности и адекватни за възрастта си нагласи за учене. „Във всеки случай най-голямата ефективност на възпитанието се осигурява от такава организация, при която целта на възпитанието се превръща в близка и разбираема за възпитаника цел.“¹⁰⁶ Тук са особено необходими професионалните умения на учителя, който, подготвяйки детето за света, е спомогнал за поставяне основата на ценностна система, очертаваща пътищата, както на когнитивното и психическото, така и на нравственото развитие на личността.

Въпреки това, християнското разбиране за възпитанието има още една задача, която иска да допълни (но и отчасти да измести) фокуса и целите на съвременното образование, за да бъдат запълнени важни образователни пропуски в съвременното училище. „Най-напред трябва да се посочи, че автентичното християнство има свое собствено разбиране за възпитанието и образованието, разработено през неговата вековна практика и опит, основано върху библейския възглед за човека и върху целокупната действителност. Възпитанието, което предлага културата на Новото време, започнала с Ренесанса, е било и е останало предимно от натуралистки и

¹⁰⁵ Дивногорцева, С. Теоретическая педагогика, Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004, с. 68 (прев. мой).

¹⁰⁶ Пак там, с. 34, (прев. мой).

хуманистки тип.“¹⁰⁷ Основните методи, обусловени от съвременното разбиране в образованието за образование на интелекта единствено чрез трупане на знания и задачите, подчинени на манипулативната роля на социалистическата идеология, са оставили следа в образованието, в учебните планове и програми и до днес. Това налага известна промяна и преосмисляне на основите, с които се обяснява посоката на възпитателно-образователния процес. Религиозното образование следва тази промяна и се опитва да запълни пропуските чрез осмисляне и потвърждаване значението и необходимостта от нравствен коректив и смисъл на човешкото битие. „Съзнанието за нуждата от намиране на по-дълбоките основи на битието на човека, „захвърлен в света“, и на всичко онова, което се случва с него във времето и историята, а оттук – и на неговото възпитание, присъства у всички големи и проникателни педагози на всички времена. Впрочем, именно липсата на тези и такива дълбоки основи на човешкото битие в наше време е главната причина за неубедителността на съвременната педагогическа мисъл, както и за дълбоката криза на самото възпитание и образование.“¹⁰⁸

Религиозно-нравственото възпитание в православната педагогика се отличава от общото възпитание в това, че неговите цели и задачи са подчинени на една обща цел, която е и целта на човешкия живот за християните – единението с Бога. „Целта да се възпита човек в светлината на православното педагогическо мислене е неотделима от целта на живота на православния човек, както и от начините за нейното постигане. Целта на живота на православния човек е неговото духовно единение с Бога чрез въцърковяването му, тоест одухотворяването му. Тясното единение с Бога може да се постигне само чрез съвършена любов към Господ Бог и

¹⁰⁷ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието. Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 14.

¹⁰⁸ Пак там, с. 15.

ближните.“¹⁰⁹ В детската градина децата не получават религиозно-нравствено възпитание в смисъла на православната педагогика, защото образователният модел, който се използва, има смесен характер, а целите му са с подчертана ценностна насоченост. Но религиозното възпитание в предучилищна възраст има едно огромно предимство, а то е, че разширява кръгозора на децата в свободния им избор на обект на подражание. „В наши дни герои на книги, филми, исторически фигури и учени имат голяма възпитателна сила, особено за деца, напускащи начална училищна възраст. За християните, разбира се, най-светият пример е образът на Иисус Христос.“¹¹⁰ В предучилищна възраст децата също подражават и постъпват като любими герои от филми или приказки. Ако не познават обаче личността на Иисус Христос, Той няма как да бъде техния избор и обект на подражание. Оттам, не отчитайки православното разбиране за свобода и щастие, много често модерното днес „лично ориентирано образование“ не е разбрано и тълкувано правилно както от децата, така и от родителите, а дори и от самите учители. Детето е личност и уважението към него не подлежи на съмнение, но тази личност е в процес на развитие на разнообразните дадености и способности. Този процес е добре да бъде управляван целенасочено, без да се нарушава правото му на избор. Това се случва чрез методите, средствата и формите на възпитателния процес като цяло, а в частност, и в допълнителните форми на обучение, като например чрез методите, средствата и формите на религиозното възпитание.

В *„Методически аспекти на обучението по религия“* доц. д-р Магдалена Легкоступ прави много подробен и структурно-издържан анализ на методите, формите и средствата в педагогическия процес. Тук те

¹⁰⁹ Дивногорцева, С. Теоретическая педагогика, Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004, с. 43 (прев. мой).

¹¹⁰ Пак там, с. 72 (прев. мой).

ще бъдат представени обобщено, за да се изяснят специфичните особености във възпитателния процес по религиозно възпитание в една, иначе традиционна образователна среда.

Традиционните форми на обучение, независимо за коя област на знанието става въпрос, са фронталната, груповата и индивидуалната. Те се определят както от спецификата на аудиторията, така и от нейното ниво на познание. „Изборът на форми на обучение по религия се определя не толкова от традициите, колкото от плодотворността по отношение на конкретния случай и аудитория“¹¹¹ Когато се говори за предучилищна възраст, може да се допълни, че в *Наредба № 5* за предучилищното образование в Раздел III е определено, че организационно, формите на обучение са основни и допълнителни. Предвид неговият незадължителен и избираем характер, религиозното възпитание спада към допълнителните форми, но то като организация на процеса на обучение, прилича на основната форма в детската градина – педагогическата ситуация. Учителят сам избира кога да работи фронтално, групово или индивидуално с децата. „Съвременното обучение по религия е призвано да бъде свързано с развитието на новите технологии и средства на масовата информация, да поощрява опитите да се създават нови форми на предаване на евангелските истини“¹¹²

Относно методите, доц. д-р Магдалена Легкоступ неслучайно поставя *дидактичните методи* най-накрая, като общовалиден аспект на всички методи, след *методите за усвояване и осмисляне на библиейското съдържание* и след *литургичните и катехизичните методи*. Тя ги формулира като *дидактични интерактивни методи*, което поставя акцент върху задължителната в съвременната образователна парадигма

¹¹¹ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 146.

¹¹² Пак там, с. 146.

интерактивност в образователния процес. Интеракцията трябва да присъства и в другите две групи методи. „Интерактивното обучение днес е най-приемливата технология, на организация на съвременното учебно занятие, защото опитът на ученика тук е основа на учебното познание. Интерактивните методи на обучение се използват за създаване на благоприятна атмосфера, организация на комуникацията, за обмяна на дейности, за провокиране на мислене, за създаване на краен продукт, творчество, за рефлексивна дейност.“¹¹³

В педагогиката е прието средствата на обучение и на възпитание да се разделят на нагледни, натурални и технически. Те са особено важни в предучилищна възраст, защото помагат за максималното усвояване на учебното съдържание, повишават възприемателните способности на децата, а това е една от гаранциите за постигането на възпитателните цели в предучилищна възраст.

Изясняването на методите, формите и средствата на обучение преди започването на същинския педагогически процес е от изключително значение при постигането на поставените цели. То дава визията на учителя за цялостното протичане и начините за постигане на ефективност в процеса на обучение. Разглеждайки религиозното образование като неформално, т.е. надграждащо основните знания, които децата получават в предучилищна възраст, трябва да сме наясно, че от него би имало полза, ако целият процес на обучение е ценностно ориентиран. „Неразрешената дилема на нашето образование е дали образователният процес се стреми към формирането на *общество на знанието* или *общество на ценностите*?“¹¹⁴ Естественият и възможно най-позитивен отговор на този въпрос е, че би трябвало да се промени малко фокуса на съвременната образователна реалност и да се даде приоритет на изграждането на

¹¹³ Пак там, с. 176.

¹¹⁴ Кръстич, З. Църквата и духът на времето. Велико Търново: Синтагма, 2016, с. 70.

общество на ценностите. От тук и съвременните изисквания за ценностно ориентирано образование налагат прецизен подбор и умело прилагане на методите формите и средствата на обучение в процеса на религиозно възпитание в предучилищна възраст. Този подбор и прилагане са успешни тогава, когато учителят е запознат със същността, спецификата и значението на библейският текст и следва поставените в процеса на обучение цели.

ВТОРА ГЛАВА

ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА БИБЛЕЙСКИЯ ТЕКСТ

2.1. Същност и специфика на библейския текст

В това изследване се използват тясно специализирани методи като екзегетичните методи, част от които са описани в уводната част и ще бъдат прилагани при адаптацията на библейските разкази. Библейският текст има своя същност и специфика, които трябва да бъдат изяснени, за да може избраните тук библейски разкази да бъдат свидетелства на истината в процеса на възпитание и обучение, каквито са те за християнската общност. Книгите на Библията са наречени Свещено Писание, защото те са извор и безспорен духовен авторитет за християните по света. *„Всичкото Писание е боговдъхновено и полезно за поука, изобличаване, изправяне и назидаване в правдата, за да бъде Божият човек съвършен и годен за всяко добро дело.“* (2Тим.3:16-17) От друга страна, Библията е сборник от книги, които са писани, преписвани и предавани в различно време, а някои от тях и в различни епохи. Те имат своята история на написване и по един или друг начин отразяват времето, в което се случват описаните събития. Постиженията на библейската критика в общ план са полезни и необходими за получаването на по-прецизни резултати от това изследване. Когато се говори за критика, може да се започне с въпросите, които разглежда текстовата критика. Тя има за задача да се „възстанови в най-голяма точност първоначалният текст на Стария Завет“¹¹⁵ На учителя по религиозно възпитание по-необходима за постигане на педагогическите цели би била литературната критика. Литературната критика дава информация за жанровете в Стария и Новия Завет, които са отражение на жанровете на епохата, в която са написани дадените книги. Историческата

¹¹⁵ Мень, А. Исагогика. Вехтий Завет. Москва, 2000, с. 47 (прев. мой).

критика, от своя страна, „разглежда библейската история и свещените автори в контекста на историята на древния свят.“¹¹⁶ Всеки от видовете научна критика на библейския текст дава някаква полезна информация в педагогически контекст. Библейската критика, или както протоиерей Александър Мен я нарича „вътрешна, или <висока> критика“¹¹⁷, стои в основата на тълкуването на библейските книги. „За разлика от текстовата, така наречената вътрешна критика, използвайки данните на литературната и историческата критика, има за своя задача да установи авторството и времето на написване на свещените книги, както и тяхната смислова екзегеза“¹¹⁸ Библейската критика, най-общо казано, прави текста по-разбираем за учителите, а от там и неговото поднасяне пред децата е достъпно – чрез добра и ефективна адаптация. Отново трябва да се направи уточнението, че учителите не трябва да работят и творят в научната област на библеистиката, а да използват готовите постижения на библейската критика, херменевтика и екзегетика в педагогическия процес. Текстовете в Свещеното Писание трябва да бъдат предадени точно и многопластовият смисъл на всеки един текст да бъде запазен в пълнота. Трябва да се има предвид и причината, поради която библейските писатели са записвали събитията. Те не са просто исторически сведения. „Библейските писатели не са мислили по този начин. Те са записвали историята именно като памет на народа, а не заради историята или по-точно заради историческите факти сами по себе си. Затова би трябвало да говорим за история на паметта и история на спасението, каквато всъщност е историята, описана на страниците на Писанието...“¹¹⁹

¹¹⁶ Пак там, с. 53 (прев. мой).

¹¹⁷ Пак там, с. 55 (прев. мой).

¹¹⁸ Пак там, с. 55-56 (прев. мой).

¹¹⁹ Кънчева, Ст. Паметта на Изхода и Пс. 77. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог. София: Омофор, 2018, с. 115.

Това са едни от основните смислови и специфични акценти, които трябва да се имат предвид при адаптацията на библейския текст. Когато се говори за предучилищна възраст е ясно, че трябва да се акцентира на определени части от текста, но това не означава, че трябва да се модернизират библейските разкази или да бъдат преразказани по някакъв неприемлив, от гледна точка на богословската наука, начин. Необходимо е да се взимат предвид тези особености, дори, в определени случаи, да се обясняват и на децата. Примери за това ще бъдат приведени в описанието на педагогическия експеримент. Тук, в тази глава ще се конкретизират педагогическите аспекти на библейския текст, като основна и най-важна функция ще има херменевтиката като наука, с нейното значение за разбирането на същността на текста.

2.2. Херменевтика и адаптация на библейски текст в педагогически контекст

Трябва да се направи уточнението, че използването на библейския текст в педагогически контекст има свои цели и фокус, които е необходимо да се имат предвид при адаптацията му за деца от предучилищна възраст. Чрез методите на херменевтиката и задачите на възпитателно-образователния процес ще се поставят ясни граници до колко и в какъв аспект ще бъдат тълкувани текстовете, за да постигнат поставените педагогически цели.

2.2.1. Текстът като средство за възпитание на децата от предучилищна възраст

Използването и значението на различни текстове във възпитателно-образователния процес в детската градина – от художествени до научно-популярни – е от първостепенна важност за различните видове възпитание. Текстовете не се използват хаотично в организацията на деня, нито просто

за да „мируват“ децата в групата. Има издадени множество христоматии, които съдържат текстове от трите основни жанра в литературата (поезия, епос, драма) и които са свързани, както пряко с учебния материал по литература, така и косвено, като допълват знанията по другите предмети с подходящи художествени и други текстове. Това е в основата на така наречената наративна педагогика, която използва наратива във всички области на знанието. Наративният подход е особено важен в предучилищна възраст, където децата, в невъзможността си да се опрат на своя личен опит (защото все още липсва такъв), се идентифицират с различни герои от литературни и други произведения. Най-малкото, което е факт в тази възраст, е че децата идентифицират постъпките си с тези на героите, за да разберат какви биха били последствията от тях. Учителите целенасочено използват дадени текстове, които са във връзка с възпитателния процес и които спомагат за придобиването на добродетели, стоящи в основата на общочовешка нравственост (приказки като „Старите хора“ и „Лъжливото овчарче“, например). Децата изграждат своя светоглед и използват правото си на избор в постъпките, които вършат, взаимствайки опита на героите в подбраните от учителя наративи. Използването на наративи с някаква възпитателна цел винаги е съществувало и винаги ще съществува в историята на човечеството. „Хората не могат без разкази. От най-старите митове и легенди до постмодерните фабули и след това, разказването винаги е било централно. Постмодерните философи може да твърдят, че вече няма големи, обхващащи наративи, но те също твърдят, че всичко е равнозначно на разказ, включително света и себе си.¹²⁰ Тук е мястото да се спомене, че още от времето на Жан-Франсоа Лиотар (точно края на 70-те години на 20-ти век) терминът *наратив* се използва и във философията, т. е. наративът не е обект само на литературознанието, а

¹²⁰ Herman, L., B. Vervaeck. Handbook of Narrative Analysis. Second Edition, Lincoln: University of Nebraska Press, 2019, p. 8 (прев. мой).

има своята дискурсивна форма, която го прави още по значим и необходим във възпитанието. От своя страна, текстовият анализ на библейския разказ помага изключително много при неговата адаптация и прецизен подбор на думи. Основният педагогически дискурс, подпомагащ постигането целите на религиозното възпитание, прави библейският наратив незаменим елемент в процеса на възпитание. Този дискурс е пътят, който подпомага процеса на отразяване на смисъла и значението на библейския наратив в съзнанието и живота на детето. *Alessandro Iorio*, изследвайки творбата „Geschichte des Seyns“ на Хайдегер и позовавайки на Пол Рикъор в „Temps et récit“, твърди, че „творческият процес на повествованието е завършен едва когато получателят реализира разказаното действие при четенето и по този начин пренесе измисленото преживяване в своя фактически свят.“¹²¹ Предимство е, че наративите в Свещеното Писание не са плод на измислици и фокусът тук е действието в тях да се пренесе във реалния свят на детето.

Педагогиката използва повествованието на разказа като наратив, като конструктор на възпитанието. Много често на децата се дават примери за последствията от някоя постъпка на герой от литературно произведение. Например, учителят пита детето: „Защо ме излъга? Спомняш ли си приказката за лъжливото овчарче? Е, какво се случи накрая?“ Така приказката вече е наратив, здрава основа, нещо, което безпрекословно доказва на детето защо не трябва да лъже. Наратологията в общия си смисъл се занимава с наративите като вербални и невербални семиотични образувания. „Науката за наратологията, вместо да изследва повърхността, трябва да изучава това, което е от основно значение за разказа.“¹²² *L.Herman* и *B.Vervaeck* във *Handbook of Narrative Analysis* определят това

¹²¹ Iorio, A. Das Sein erzählt. Heideggers narratives Denken. Hamburg: Alster Werkdruck der Firma Geese, 2017, S. 8 (прев. мой).

¹²² Herman, L., B. Vervaeck. Handbook of Narrative Analysis. Second Edition, Lincoln: University of Nebraska Press, 2019, p. 47 (прев. мой).

основно значение като разделяне на текста на няколко разказвателни нива: формулиране на историята, начина, по който събитията са представени пред читателите, хронологична последователност на събитията.¹²³

Може да се направи извода, че използването на текста във възпитателно-образователния процес в детската градина не е нито самоцелно, нито лишено от анализ. Когато става въпрос за библейски текст, тогава целите са още по-конкретни (предвид специфичното метафизично съдържание и времевата отдалеченост на книгите в Свещеното Писание). Използването на библейският наратив в ситуациите по религиозно възпитание е с подчертана етична цел и играе ролята нравствен ориентир във възпитанието.

2.2.2. Библейският текст в педагогически контекст – традиция, предизвикателства и перспективи

За да се направи преглед на традициите в използването на библейския текст в просветното дело в България, трябва да се проследят накратко традициите в българското образование от началото на Възраждането до наши дни. Както преподобни Паисий Хилендарски, с чиято „История Славянобългарска“ се поставя началото на Българското Възраждане, така и всички будни и родолюбиви български деца по това време, са получавали своето образование в килийните училища, а вероятно и при частни учители, при монаси-таксидиоти и в метохските училища на атонските манастири в страната. Пътят за ограмотяване и проникване в света на книгите, на познанието през осемнадесети век, е прицърковната и частната (домашната) килийна просвета и високото богословско образование в манастирските обители. Килийните училища са функционирали в манастири, църкви и метоси към манастири, а по-рядко в частни домове и

¹²³ Ibid., p. 47.

дюкяни. Учителите са били монаси или свещеници, а понякога и образовани занаятчии. В литературата е разпространено мнението, че образованието, получавано в килийните училища е религиозно (като този термин има отрицателен оттенък) и твърде елементарно. Но, всъщност, килийните училища са давали здравата основа на упование в Бога, която да бъде изходна точка в личностното развитие на децата. Проблемът на килийните училища, който води през 30-те години на 19 в. до тяхното изчезване, е обстоятелството, че наред с богатата и динамична просветна дейност, в часовете по вероучение са се занимавали често с буквално тълкуване на псалтира, октоиха и апостола, както и с некритично заучаване на различни евангелски текстове. Никъде не се споменава за библейски текстове, адаптирани според възрастта на децата и разглеждането и използването им в определен педагогически аспект. Още по малко става въпрос за образование в предучилищна възраст. Освен това, по правило, в тези училища не се преподават българска и обща църковна история, няма данни също да са изнасяни тематични беседи, които да разглеждат критично нравствените ценности и да ги превръщат във житейски светоглед. Това е било причина просвещенските идеи да изпреварят доста обема и донякъде качеството на просветните постижения в килийните училища. Тяхната роля, макар и много борбена, истинна и изпълнена с пламенни и благородни цели, не е могла да задоволи културно-обществените и преломните в историческо отношение изисквания на възрожденското 18-то столетие.

Когато се говори вече за 19-ти век и развитието на религиозното образование през това столетие, трябва на първо място да се спомене, че неговата втора четвърт и последвалото десетилетие са сред най-плодотворните години на Възраждането в културно-просветен план. Въпреки, че през просвещенския период продължава паралелната линия на свещенническа и педагогическа дейност, започва един процес на

разграничаване на учителя от духовника. Причините са две: първата е, че килийното образование не задоволявало просвещенските нужди на българското общество, а за да бъде подготвен добре учителят, е било необходимо той да учи не само в България, но също така и извън нейните предели. Втората причина е, че възрожденската общественост през тези години смятала, че отговорностите на свещеника и нуждата от постоянна просветителска дейност не било възможно да се извършват паралелно от една личност. Това обаче става причина религиозните знания да останат на доста по-заден план пред светските и съответно да не се полагат усилия в усъвършенстването на представянето на тези знания в педагогически контекст (издаването и превеждането на книги и учебници с религиозно съдържание за деца, например).

С малки изключения, през 30-те и 40-те години на 20-ти век се издават за първи път учебници, които съдържат най-вече адаптирани библейски текстове, съобразени с възрастта на децата. Голяма част от тях са описани в глава 7.1. Извори, и дават ясна представа за представянето на съдържанието на библейският текст пред учениците в училище в този период.

На 28.01.1941 г. се провежда първа по рода си конференция на учителите по Религия с история на българската Църква, под ръководството на главния инспектор по философска пропедевтика при Министерството на народното просвещение, г-н Славчо Димитров. Няколко години преди това, през 1938 г., „...в нашите гимназии се въвежда изучаването на религия, с история на Българската Църква, като на свършилите богословския факултет на университета в София или в странство се дава право да бъдат назначени за редовни учители в гимназиите и

прогимназиите“¹²⁴ По това време министър на народното просвещение е д-р Николай Николаев.

На пръв поглед всичко изглежда добре, но буквално 3 години след това обнадяващо събитие за религиозното образование в България и един месец след конференцията на учителите, то преживява тежък удар. По настояване на професорите от историко-филологическия факултет, в неотдавна приетото от Народното събрание допълнение към Закона за народното просвещение, уреждащи вторите и третите специалности на учителите в гимназията, на студентите-богослови не било признато правото на втора и трета специалност. Също така е била отменена забележка 2 към чл. 118, която позволявала завършилите богословие да преподават Религия и Българска църковна история в гимназиите. Де факто е въведен предмет Религия в гимназиите, но се забранява на богословите (тогава само мъже) да преподават този предмет. Ясно е, че тези събития са чисто политически и са много далеч от чистите просвещенски идеи. Последвалите събития през 1945 г. и окончателното изхвърляне на религиозното образование от училищата, за съжаление са били едно естествено следствие от „реформите“ в образованието през първата половина на 20 век.

Дано тези кратки исторически факти да не създадат грешното впечатление за отклоняване от темата, но те са необходими, за да се осветли въпроса за традициите в адаптацията на библейския текст за нуждите на образованието. Може да се каже, без преувеличение, че такива традиции почти не съществуват. Тяхната роля е незаменима за времето, в което са използвани, но отново трябва да се подчертае, че няма система, нито опит в адаптирането на библейските текстове, което да е синхронизирано с възрастта на децата. Това, от една страна, затруднява изпълнението на поставените тук цели и задачи, но, от друга, дава богата

¹²⁴ Църковен вестник, бр. 4, 1938 г., с. 1/37.

възможност за научни изследвания в тази област, като, с помощта на теоретични и емпирични методи, религиозното образование се постави в позицията на необходима и търсена част от цялостният възпитателно-образователен процес. Началото на този процес е още в предучилищна възраст и в проведения педагогически експеримент ще се направи опит да се докаже твърдението, че с помощта адаптиран библейски наратив могат да се поставят основите на устойчива ценностна система.

Предизвикателствата пред учителите са сериозни, предвид малкото книжки, учебници и учебни помагала, които оформят традицията в българското образование относно използването на Свещеното Писание като наратив и извор на нравственост. Въпреки това, в научната богословска литература ясно е разработено православното учение на Църквата, което е необходимо да бъде основа в преподаването на религиозните знания и при използването на библейския наратив в педагогически контекст.

Едно от основните предизвикателства е учителят да съумее да разграничи многото тълкувания, модерни интерпретации, адаптации, дори суеверни възгледи на редица автори от истинското учение на православната църква за смисъла на човешкия живот и необходимостта от следването на нравствени възгледи, които крепят своята устойчивост върху Свещеното Писание като наратив. Един много фрапантен и плашещ в това отношение пример за това е, как много хора (в това число и учители) не намират противоречие в учението за смисъла на жертвата на Спасителя и езотеричният възглед за прераждането. Без да се навлиза в подробности, може само да се направи печалният извод, че не е възможно преподаващият религиозни знания да представи библейските истини по правилен и адекватен начин пред учениците, след като самият той не приема преведения пример за противоречие и проблем. Ако учителят не е наясно с учението на Църквата за спасението на човешкия род (единението

с Бога) и саможертвата на Иисус Христос в името на любовта Си към хората, със смисъла на Божието домостроителство, не е възможно, най-общо казано, да постигне целите на религиозното образование. Може да звучи твърде крайно, но това важи и за религиозното възпитание в предучилищна възраст. На въпроси от рода на: „Толкова ли сложни и задълбочени въпроси разискват децата в предучилищна възраст?“, отговорът, разбира се, е „Не.“, но има условности, които не позволяват на учителите да се задоволят с елементарна богословска подготовка и поне по някои основополагащи въпроси е необходимо да са запознати с известен брой катехизични, догматически и екзегетични произведения, слагащи основите на християнската доктрина. В наратива за Възкресението има няколко акцента, които с подробности ще бъдат описани в третата глава на това изследване, но като пример тук може да се спомене един от тях. Учителят не би могъл да обясни доброволното залавяне на Иисус Христос, липсата на съпротива от Негова страна (въпреки, че е знаел за предателството), и липсата на желание на всяка цена да запази живота Си, ако не познава значението и смисъла на това събитие в общия план и Божият промисъл за човечеството.

Перспективите, разбира се, са написването и издаването на учебници и помагала, които съдържат, освен библейските наративи, също така и методически указания; списък с подходяща научна литература, която да осветли библейските текстове; богат илюстративен и снимков материал в тях, който да подкрепя наративите. Това в огромна степен важи за помагалата за предучилищна възраст, където принципът за нагледност в обучението има водеща роля във възпитателно-образователния процес.

2.2.3. Библейска херменевтика и адаптация на библейски текст

Адаптацията на библейски текст е процес, който минава през определени етапи. По-голямата част от тези етапи са преодолими с

методите на херменевтиката, затова е необходимо тук те да се уточнят и конкретизират.

Както бе споменато, не се очаква от учителите по религиозно възпитание да бъдат екзегети в истинския смисъл на думата, а да използват научните постижения на библейската критика, за да са наясно, че изложението на библейския наратив пред децата не противоречи на църковната традиция. Основополагащите библейски теми е необходимо да „са анализирани, съгласно православните църковни традиции, в светоотечески дух.“¹²⁵

Това е важно уточнение, независимо за коя възрастова група става въпрос. Предучилищната възраст има това предимство (или недостатък) да обхваща времето, в което се създават трайни знания (отпечатьци в съзнанието) по определени въпроси. Това са първите впечатления за света, които могат (дори и да са погрешни) да се запазят много дълго като истинни в житейския път на детето. Адаптираният библейски текст също би могъл да остави трайни следи и знания за християнството. Методите и формите на херменевтиката ще помогнат тези първи знания и изводи да не излязат от рамките на православната традиция, защото целта на религиозното възпитание в детската градина е, както да даде приоритет на основни нравствени добродетели, така и да съхрани основите на българската национална идентичност за бъдещите поколения.

Като първи етап при адаптацията може да се определи избора на библейски текст. Той следва определени критерии, които подробно са описани в третата глава на това изследване. Изборът на текста е последван от втори етап – определяне времето и целта на написването му. Тук става ясно, че библейската херменевтика е в основата на този етап и е необходимо учителят да знае къде и как да получи тази научна

¹²⁵ Шиваров, Н., С. Вълчанов. Вечното в двата библейски завета, Велико Търново: Слово, 1993, с. 7.

информация, за да я използва и за да може да премине към следващия, трети етап. Третият етап е определянето на обема на текста, който ще бъде адаптиран, за да бъде представен пред децата от предучилищна възраст. На пръв поглед изглежда, че това лесно би могло да бъде направено, но всъщност е възможно обемът на текста да бъде или много малък или много голям, което усложнява адаптацията и се налага този обем да бъде сведен до подходящ за възрастовите особености и възприемателните способности на децата минимум. В това изследване един такъв случай е библейският наратив за Възкресение Христово. Макар че той ще се представя в няколко ситуации пред децата, информацията за него се съдържа във всичките четири евангелия и във всяко едно от тях този наратив се съдържа в поне сто стиха. Съответно идва ред на четвъртия етап, в който трябва да се определят акцентите (есенцията), които ще бъдат представени пред децата. Например, в наратива за Възкресение Христово ще бъдат пропуснати някои моменти, свързани с разпита на Иисус Христос от Пилат Понтийски и пътят Му към Голгота, но Тайната Вечеря и Разпятието ще бъдат представени по един приемлив и разбираем за тази възраст начин. Няма как да се мине успешно този етап, без използването на екзегетичния метод. След този етап, може да се каже, че текстът вече е адаптиран. Остава единствено да бъде оформен като художествен наратив, за да може да се представи пред децата като интересна, завладяваща, вълнуваща, и в същото време достоверна история, свидетелство на истината. Последният, пети етап е в ръцете на учителя, който, използвайки своите умения, компетентности и нагласи и имайки свободата да използва разнообразни интерактивни методи и подходи, е необходимо да постави пред децата, по подходящ начин, своите акценти в нравствен аспект. „Да се определят и назоват всички съществуващи методи на възпитанието е невъзможно, те са толкова, колкото може да използва всеки конкретен възпитател. Върхът на педагогическото майсторство на възпитателя се явява избора и правилното

приложение на методите на възпитанието. Много е трудно да се намерят правилните начини, които да съответстват на условията на определен възпитателен процес.¹²⁶ Разбира се, тези нравствени акценти, за които става въпрос, са поставени още от библейските писатели, но учителят има свободата да ги представи по начин, оставящ онзи първоначален отпечатък в съзнанието на децата, който да превърне библейският наратив в предпочитан житейски коректив. „Създаването“ на библейския наратив от учителя, адаптиран за предучилищна възраст, може да бъде водено и направено по примера за мотивите за написването на библейските книги от самите боговдъхновени писатели, създали автографите на тези книги, които, за съжаление, не са достигнали до нас днес. „Всяка една от тези книги е била написана и адресирана до конкретна християнска общност (Рим, Ефес, Антиохия, Коринт и т.н.) в един или няколко екземпляра, които с разпространението на християнството били преписвани и пренасяни на стотици километри. Вероятно всяка от християнските общности познавала само някои от книгите, но с течение на времето, когато християните започнали да ги събират, се оформила идеята за канона на Новия Завет – сборник с истинските (противопоставени на лъжливите) апостолски писания, които получили статут на Свещено Писание.“¹²⁷ Т.е., представянето на библейския наратив от учителя трябва да бъде съобразено с аудиторията, за която е предназначено то и какви са целите на това представяне.

2.2.4. Педагогически измерения на библейския наратив.

Понятието „наратив“ е въведено през 1966 г. от американските литературни теоретици Робърт Келог и Робърт Едуард Скоулз и Джеймс

¹²⁶ Дивногорцева, С. Теоретическая педагогика. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004, с. 68.

¹²⁷ Събев, П. Текстология vs. Теология? Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, с. 12.

Фелан в книгата „Природата на наратива“¹²⁸, където те дават следното определение – *„Под наратив ние разбираме всички тези литературни произведения, които се различават по две характеристики: присъствието на сюжет и на разказвач.“*¹²⁹ Библейският наратив е библейско повествование, чийто обем и съдържание е съобразен в възрастовите особености на децата и който се явява основа на религиозното възпитание в детската градина и училище. Чрез библейския наратив се прави опит да се възстанови във възпитателния процес естествената връзка на човека с Бога и със Свещеното Писание като източник и коректив на нравствеността. Ако за учениците в 11 клас може да се прочете целия библейски текст, като адаптацията му се сведе само до обясняването на думи, неразпознаваеми в съвременния език, то адаптацията на текст за предучилищна възраст трябва да се сведе до обем, не по-голям от 10-20 изречения, в който да е включено само съдържанието, на което се акцентира. Библейският наратив, разглеждан в контекста на обучението по Религиозно възпитание в предучилищна възраст, има основно място в съдържанието на темите, обособени в рамката на тематичното разпределение за четвърта подготвителна група, защото резултатността от използването му е с доказана висока степен на ефективност в педагогическата практика през годините. Тук трябва да се уточни, че е добре да се подберат старозаветни и новозаветни разкази, които са утвърдили мнение, че имат някакво положително въздействие върху децата и формират конкретни нравствени добродетели. Добре е да се планира определен брой от тях, който е съобразен с броя ситуации (една

¹²⁸ Scholes, R., James Phelan, Robert Kellogg. The Nature of Narrative. <https://books.google.bg/books/about/The_Nature_of_Narrative.html?id=6_SzairpQOAC&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false> [Достъп: 18. 07. 2020 г.], p. 4.

¹²⁹ Курс. мой.

седмично) по религиозно възпитание в предучилищна възраст, като има възможност повечето наративи да бъдат представени в няколко поредни ситуации. Както бе уточнено, има експериментална учебна програма по религиозно възпитание за детските градини от 1998 г., с автор проф. Емилия Василева, която не е обновявана до днес, за разлика от новите учебни програми по религия от I до XII клас за общообразователното училище. Това дава възможност за избор на библейски текстове по усмотрение на учителя, които да постигат целите за „разширяване кръгозора на учащите се, възпитание на вкус и развитие на умствените способности, формиране на етични ценности и придобиване на нов източник за вдъхновение, поучение, утешение и духовен растеж“¹³⁰. Освен това, учителят, планирайки и адаптирайки предварително, и имайки предвид горните аргументи за необходимостта и от прецизната адаптация на библейските текстове, без да има дълъг педагогически опит, може да постигне добра резултатност в процеса на религиозно възпитание в детската градина.

В широк смисъл наративът, изваден от Свещеното Писание (или цялото Свещено Писание, разглеждано като наратив) е семиотично образувание, което е вид повествование със знаково значение за християнската общност.

Във втората половина на 20-ти век има засилен научен интерес към наратива като общо понятие. Този интерес е предизвикан от прокарваната от епистемологията и постмодерната философия хипотеза, че наративът е основна форма за разпространение на знанието в света. „Разказът“¹³¹ може да бъде предаден посредством устния или писмения език; посредством неподвижния или подвижен образ, посредством жеста и посредством

¹³⁰ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 50.

¹³¹ Наративът – бел. моя, И.Д.

организираната смесица от всички тези субстанции; разказ има в мита, легендата, баснята, приказката, повестта, романа, епопеята, историята, трагедията, драмата, комедията, пантомимата, картината, витражите, комиксите, произшествието, разговора. Под тези почти безкрайни форми разказът съществува във всички времена, във всички краища на земята, във всички общества; разказът започва още с историята на човечеството.¹³² От гледна точка на образованието, наративът може да има частен и общ аспект. Частната страна на наратива обръща внимание на определени детайли и конкретни действащи лица и събития, а общата – на глобалния модел, това, което искаме да остане като траен възпитателен резултат, извод от разказаните събития. Това в пълнота важи и за библейският наратив, като той има и още една страна, която му дава допълнително предимство в нравствен аспект – той остава във времето извор на вяра, опора и коректив във всеки житейски избор на човека. Свещеното Писание е онзи знаков конструкт за християните, който не се променя във времето, в който те откриват отговорите на въпросите си и който им помага да направят оценка на постъпките си.

Систематизирайки катехизическото учение на свети Кирил Йерусалимски, доц. д-р Магдалена Легкоступ отбелязва, че „цялата катехизация се основава на Свещеното Писание на Стария и Новия Завет.“¹³³ За ранното християнство наративът е бил Свещеното Предание, което се явява съкровищницата на Божествените истини. Тези истини са записани по-късно в Свещеното Писание, за да бъдат запазени и открити на хората и за да останат непроменени във времето. Ако трябва да се изясни значението на библейския наратив за катехизацията и нравственото възпитание на децата, то трябва да се направи уточнението, че християните

¹³² Барт, Р. Въображението на знака. София: Народна култура, 1991, с. 358.

¹³³ Легкоступ, М. Катехизическото учение на св. Кирил Йерусалимски. София: УИ Св. Климент Охридски, 2011, с. 106.

въвеждат децата си в литургичния живот на Църквата още преди да започнат да ги катехизират. Това е древна традиция, която не отнема правото на избор на децата, а им дава възможност да получат дара на благодатта още в най-ранна възраст. Когато участват в празничните богослужения, родителите се стремят да възпитат у децата си „чувство на общност и съпричастност, на единство и взаимност.“¹³⁴ Това извежда напред библейския наратив и го прави основен извор на знанието, на житейските истини и на нравствените категории, защото в основата на богослужебния живот стои Свещеното Писание. То се явява знаков постамент, върху който се основава вярата на християните в Бога и възпитанието както на възрастните, така и на децата в общността. В Свещеното Писание е заложено и изкуството на иконописца, от Свещеното Писание произтича литургичният опит на Църквата. „Установената последователност от празници позволява да следваме живота на Иисус Христос още от самото Му раждане, или по-скоро – още от раждането на Неговата майка. Църквата дава възможност да споделяме живота на Иисус Христос чрез Свещеното Писание, чрез иконите и чрез Литургията.“¹³⁵ Изводът, който може да се направи е ясен – без библейския наратив възпитанието в християнски (респективно общочовешки) ценности е невъзможно.

В посткомунистическия период в България имаше връщане към тази страна от националната ни идентичност, която включва православното духовно наследство и религиозното възпитание и обучение в училище. Появиха се обаче твърде много дискусии относно наименованието, формата и съдържанието на предмета Религия в училище. Така, съзнателно или не, бе изместен фокусът от жизнено важното духовно-нравствено

¹³⁴ Архимандрит Авксентий. Еортология. Пловдив: ИМН – Пловдив, 2012, с. 13.

¹³⁵ Асланоф, К. (съставител). Въплътилият се Бог. Празничен катехизис. София: Омофор, 2007, с. 14.

възпитание на подрастващите. Без да навлизаме в подробности относно светският характер на българското образование, с който пряко са свързани тези дискусии, може да се обобщи, че „светскостта означава признаване като ценност и фактическо наличие в обществените отношения на свобода на вероизповеданието и нещо повече – свобода на съвестта, убежденията и мислите.“¹³⁶ Т.е. светският характер на българското образование не противоречи на религиозното образование в училище. Още повече, че предметът Религия има статут на избираем предмет и не влиза в списъка на задължителните дисциплини. Библейският наратив в обучението по Религия през този период често бива заменян с небиблейски повествования (приказки и разкази), които уж имат същото нравствено послание към подрастващите и постигат със същия успех възпитателно-образователните цели на педагогическия процес. Без опората на Свещеното Писание обаче те остават без тежест, без коректив и без последствия. Ако все пак бива използван библейски наратив в обучението, много често интерпретацията и обемът му са неподходящи за дадената възраст. Поради дългите полемики относно светския характер на образованието и множеството издадени през годините и неприемливи от православна гледна точка сборници, помагала и детски книжки с библейски наративи, има основание да се твърди, че е необходимо да се изработи технология, основана на определени критерии, чрез която учителят да може да направи прецизна адаптация на необходимите в учебния процес библейски текстове и чрез която ще се постигне трайна ефективност в обучението по религиозно възпитание в предучилищна възраст.

Както бе споменато по-горе, Православието, разглеждано като традиционна религия в България, е извор на ценности с общочовешки характер, които са част от българската национална идентичност и имат

¹³⁶ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 40.

многогодишна история на формиране във възпитателния аспект на педагогическия процес. Бихме казали, че те са генетично обусловени в българската нация, което подпомага възпитателния процес и обуславя естественото и непринудено възприемане на този начин на мислене от децата. Това са ценности, „които са резултат на общественото развитие, на въздействието на социалното върху човека и които в крайна сметка кристализират в неговата генетична програма“¹³⁷. Християнските ценности, разпознати отдавна в обществото като необходими и валидни извън християнската общност, от най-ранна възраст са част от системата добродетели, основа на българската нравственост и културна идентичност. Нашата задача е по-скоро те да се запазят като ценно българско духовно наследство, за да не бъдат заличени и забравени на фона на ширещата се глобализация и стремеж към материален просперитет.

Въпреки, че възпитанието е разглеждано като отделно явление в педагогиката, то няма как да бъде отделено от цялостния педагогически процес. Използването на библейският наратив има своите измерения в педагогическата наука като цяло и е необходимо те да бъдат очертани, за да се потвърди тезата, че религиозните знания и нагласи са неизбежна и необходима част от възпитателният процес в детската градина или училище. „За да обосновем потребността от религиозно познание като възможност за духовно и оттам за нравствено израстване на личността и да не го превръщаме в някаква неразгадана абстракция е необходимо да очертаем и се съобразим с няколко неща: същността и целите на духовно-нравственото възпитание; вариантите на неговото осъществяване в училище, възрастовите и индивидуалните характеристики на

¹³⁷ Господинов, Б. Развитие на личността и образование. // Педагогика, София: УИ Св. Климент Охридски, 2018, с. 31.

подрастващите, логическата и съдържателна съотносимост на учебния предмет Религия с другите учебни предмети.“¹³⁸

Динамиката на съвременния свят и надпреварата в усвояването и използването на огромен обем от синтезирани между научните знания и високотехнологични постижения цели на водещите компании в света, които диктуват посоката на бъдещето, не бива да изместват и омаловажават непреходният нравствен фактор, какъвто би могло да бъде религиозното образование. То не противоречи на модерният начин на живот, а допринася за осмислянето му и предоставя житейски избор.

2.3. Функциониране и интерактивност на библиейския текст в обучението по религиозно възпитание в предучилищна възраст.

След като бяха очертани специфичните особености на възпитанието като научен проблем и педагогическите аспекти на библиейския текст, е необходимо и удачно да се разясни как функционира библиейският наратив на практика и необходима ли е интерактивност в процеса на възпитание и обучение по религиозно възпитание в предучилищна възраст.

Библиейският наратив функционира правилно в педагогическия процес тогава, когато учителя съблюдава основно три аспекта при неговото използване. Те бяха разяснени до известна степен по-горе в текста, но тук ще се систематизират и уточнят като се подчертае, че без тях учителят не би могъл да постигне възпитателните цели.

❖ Библиейският наратив като източник на знания.

От библиейския наратив децата научават смисъла и съдържанието на християнските празници. Всеки празник отразява библийска история, която си има своето историческо място в живота на човечеството. Библиейските събития и случки са описани от библиейските писатели, а

¹³⁸ Василева, Е. Религиозното възпитание. // Възпитанието. София: УИ Св. Климент Охридски, 2016, с. 60.

библейските тълкуватели (свети отци и учени) са хвърлили светлина върху смисъла на думите им и историческата ситуация, в която са създадени те. Текстът не бива да бъде осъвременяван, нито на всяка цена да се прави паралел със съвременния живот. Той може да бъде адаптиран според възрастта на децата, но трябва да запази духа на времето, в което е създаден, за да бъдат обяснени определени по-дълбоки смислови значения в него. Освен знания за събитията и случките, които са в основата на християнските празници, децата получават знания за вярата в Бога и нейното значение за човека в старозаветни и новозаветни времена. Тези знания обогатяват представите за света, които имат децата до този момент, и представят още един, по-различен поглед към заобикалящата ги действителност и смисъла на човешкия живот. Дават им информация за един друг житейски избор, който те биха могли да направят в живота си.

❖ *Библейският наратив като източник на нравствени добродетели.*

Целта на ситуациите по религиозно възпитание в предучилищна възраст е усвояването на конкретни добродетели, съвместими със социалните изисквания на обществото и общоприетата нравственост. Чрез запознаването с живота на Иисус Христос, света Богородица, апостолите и въобще на библейските хора на земята, децата имат възможност да получат представа за нравствената система и добродетели, които са били валидни за хората преди повече от 2000 години. Могат да направят паралел със сегашните ценности, стремежи и добродетели. Могат да направят нравствено-духовен избор, който надхвърля материалните стремежи на съвременното общество; в същото време не ги отрича (материалните придобивки са необходими за живота в света), а ги поставя на позиция, в която могат да бъдат постигнати, без нарушаване на нравствените взаимоотношения и добродетелност между хората. Освен това, вярата, която има водещо място в живота на библейския човек, дава една позиция

на тази добродетелност, която е подкрепена в своята истинност от здравата константна опора на Свещеното Писание.

❖ *Библейският наратив като знакова опора за християнската общност.*

За християните Библията (или Свещеното Писание) е сборника от книги, който е извор на вярата в Бога. Няма по-достоверен и авторитетен източник, който не подлежи на съмнение относно своята истинност и боговдъхновеност. Начинът, по който се представя библейският наратив пред децата, е необходимо да бъде представян в тази светлина, която отразява реалната историческа действителност, в която е създаден. Целта (която е и обект на настоящия педагогически експеримент) е Свещеното Писание да стане устойчив нравствен коректив, който да задава параметрите на детската нравственост и добродетелност. Целта е библейският наратив да играе ролята на знакова опора, с която децата да преодоляват всякакви житейски изпитания. Още от предучилищна възраст често се налага децата да присъстват или да станат участници в събития, които нарушават комфортната им зона (развод, смърт на близък човек, предателство от приятел). Ролята на библейският наратив като опора в живота трябва да им даде обяснение за случилото се, успокоение в трудната ситуация и решение на проблема.

Няма богословска или педагогическа дилема, в основата на която да стои съмнението за необходимостта от интерактивност в обучението по религиозно възпитание в детската градина. „Всички методи, разработени в общата дидактика, могат да се използват в процеса на обучение по всички училищни предмети. Приспособяването им към целите на обучение по религия обогатява възпитателно-дидактическото въздействие на учителя“¹³⁹ Водеща характеристика на съвременната образователна

¹³⁹ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 177.

парадигма е интерактивното обучение. Динамиката на обществено значимите процеси и най-актуалните средства за комуникация и източници на информация изискват интерактивност дори и в дигиталното обучение. Взаимните действия между участниците във възпитателно-образователния процес (дори и в изцяло дигитална образователна среда) са неефективни, ако липсват:

- интензивна комуникация;
- обмяна на дейностите;
- промяна на състоянието на участниците (процесуалност);
- рефлексия на собствената дейност (връщане към минала дейност, преосмисляне, самооценка);
- взаимодействие;
- повишаване активността в процеса на обучение;
- осигуряване на бърза обратна връзка.¹⁴⁰

Тези характеристики на интеракцията в обучението по Религия в училище са напълно приложими и във обучението по Религиозно възпитание в детската градина. Ефективността от библейския наратив в предучилищна възраст зависи както от прилагането на представените по-горе аспекти на функционирането му, така и от преобладаващото използване на интерактивни методи и средства на обучение във възпитателно-образователния процес.

Използването на библейския наратив в ситуациите по религиозно възпитание в детската градина, неговото функциониране и интерактивност са в унисон, както с общоприетото значение в наратологията въобще за наратива като семиотичен конструкт и основа на идентичността, така и в тясното му приложение като допълнителна (и допълваща) форма на възпитателно-образователния процес в предучилищна възраст.

¹⁴⁰ Пак там, с. 176.

ТРЕТА ГЛАВА.

СЪЗДАВАНЕ, ФУНКЦИОНИРАНЕ И ЕФЕКТИВНОСТ НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН МОДЕЛ ЗА АДАПТАЦИЯ НА БИБЛЕЙСКИ ТЕКСТОВЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

3.1. Модел за адаптация на библейски текст в предучилищна възраст

Изработването на модел на адаптация преминава през няколко етапа, които имат важно значение за успешното доказване на първата част от хипотезата. Създаването на общо приложима структура при изработването на модел на адаптация ще даде възможност на учителя да адаптира избран (целенасочено или произволно) библейски наратив, следвайки етапите за това. Предвид целите и задачите на предучилищната подготовка, в това изследване няма как текстовете да бъдат избрани произволно, но принципно, при съществуваща технология за адаптация, би трябвало да може всеки един текст да бъде адаптиран, следвайки етапите. Търсеният резултат трябва да задоволи и изпълни поставените в ситуацията възпитателни цели. Първият от тези етапи е изборът на библейски текст.

3.1.1. Избор на библейски текст

Изборът на библейски текстове, които се предлага да бъдат използвани за наративи в това изследване при децата от предучилищна възраст, е обоснован с изпълнението на систематизирани определени критерии, които извеждат на преден план точно тези библейски повествования. Това не означава, че в Священото Писание няма и други текстове, които биха могли да постигнат същия резултат, но все пак, в тази ранна детска възраст, е необходимо да бъде направен подбор, който на един по-късен етап в училище би могъл да бъде допълнен и обогатен с други библейски наративи. Тук е моментът да се уточни, че учителят по религиозно възпитание, ако познава добре Священото Писание, би могъл

да използва и адаптира други библейски текстове, а не непременно тези, предложени по-долу. Критериите за подбор на текстовете, които смятаме за основателни, са:

3.1.1.1. Подбор според целта на ситуацията по религиозно възпитание.

Както бе споменато, целта на ситуациите по религиозно възпитание е да формира определени нравствени добродетели, които да станат основа на устойчива ценностна система. Тя трябва да отговаря на изискванията на съвременното европейското общество и в същото време, да не противоречи на традиционната православна християнска вяра и култура на българите, както и на целта на християнския живот – богоуподобяването, спасението на човешката душа и единението с Бога. За да се постигне тази цел, библейският наратив трябва да бъде възстановен като естествен източник на нравствени позиции, който дава възможност за избор на решения по важни житейски въпроси.

Тук може да се спомене факта, че Министерство на образованието в Република България работи целенасочено по проблема за възпитанието на децата и през март 2019 г. разпространи по всички образователни институции в страната Стратегия за възпитателната работа в образователните институции /2019 – 2030 г./¹⁴¹

Нравствените ценности, които се възпитават у децата чрез религиозното възпитание не са в противоречие с принципите на тази стратегия и поставят едно добро начало на формиране на общоприети добродетели. Ценности като *любов, смирение, уважение, доверие, покаяние, търпение, себеотричане (саможертва) и липса на стремеж към материалното* са основните, които се поставят като цел за формиране чрез

¹⁴¹ Стратегия за възпитателната работа в образователните институции /2019 – 2030 г./.
<https://www.mon.bg/upload/19484/pr_Strategia_vazpitanie_220419.pdf> [Достъп: 18.07.2020 г.].

библейските наративи в подготвителна група в детската градина. Те припокриват, допълват и задълбочават изброените в проекта на МОН ценности (Стр.7-8)¹⁴².

3.1.1.2. Подбор според разпознаваемостта на библейския текст в социалната среда на детето и медиите

Подбраните библейски текстове са сравнително познати на децата, както от телевизията, от общоградските и национални празненства, така и от семейните традиции, запазени във времето и вкоренени в празничния календар на българите. Това ги прави по-лесно разпознаваеми, близки и достъпни за децата в предучилищна възраст. Подборът по този критерий позволява на децата от най-ранна възраст да се запознаят както с традициите и обичаите, така и със смисъла и съдържанието на определени празници, извор на които е Свещеното Писание. Тук се имат предвид празници като *Рождество Христово, Богоявление, Благовещение и Възкресение Христово*, които са неизменна част от празничния календар на българина.

3.1.1.3. Подбор според обема на библейския текст

Обемът на библейския текст не е критерий, който трябва да се поставя на последно място, макар че в педагогическия експеримент ще стане ясно, че той не е решаващ в избора на наратив и в решението дали той да се раздели на части или да бъде представен само в една ситуация пред децата. Но, въпреки това уточнение, обемът е важен критерий за подбор. Ако има два или повече наратива, които да помагат на децата да усвоят едни и същи ценности и добродетели, логично е за предучилищна възраст да се даде предимство на този, който с по-малко думи и по-голям процент обобщеност в представянето на повествованието. Подбраните по-долу

¹⁴² Пак там.

библейски текстове са различни по обем, а някои от тях са разказани не еднократно от различни библейски писатели. Това от една страна затруднява адаптацията, защото се налага да бъдат пропуснати цели части от библейският разказ, за да се спази малкия обем на наратива, който е приемливо да се използва в тази възраст. Или по-точно, обема, който учителят определя за приемлив, предвид аудиторията и спецификата на религиозната тематика. Поради тази причина трябва да се знае на колко места в Свещеното Писание може се срещне избрания наратив и в колко стиха е неговия обхват. От друга страна, има благоприятни предпоставки да се навлезе в детайли и подробности от библейския текст, като се направи опит да се раздели наратива на части и да се запознаят с него децата в няколко поредни ситуации. Така те, освен че ще получат повече и по-подробна информация, ще свържат логически частите на наратива, ще се получи натрупване на знания и изводи. За пример може да се даде библейският разказ за Богоявление. Той би могъл да бъде разделен в няколко ситуации по религиозно възпитание. В първата учителят може да разкаже за родителите на свети Йоан Кръстител – свети Захарий и света Елисавета. Във втората ситуация може да бъде разказан библейският разказ за самия Предтеча и предназначението му на земята. Чак в третата ситуация може да се разкаже за самия празник Богоявление. По преценка на учителя би могло да се направи дори отделна, четвърта ситуация, за светената вода. Така разказа за Богоявление ще бъде изчерпателен, а наратива, разделен в няколко ситуации и представен на части пред децата, би имал по-добър възпитателен ефект. Освен, че ще научат съдържанието на празника, децата ще разберат, че смирението като нравствена добродетел трябва да бъде водеща в отношенията между хората и, най-малкото, тя ще избави хората от егоизъм, себичност и гордост. Накрая, ако има четвърта ситуация, те ще свържат тези знания със съвременния си живот, в който, влизайки в храм или манастир със своите родители, са

пили светена вода или са си взимали за вкъщи такава, но не знаят какво точно представлява тя. Представената информация я има в предложените по-долу библейски наративи.

Ако децата в детската градина се запознават с празника Възкресение Христово, не е необходимо да се навлиза в подробности около залавянето и изтезанията на Иисус Христос, а върху тази част, която говори за Неговата саможертва. Библейският наратив в случая е насочен към 6-7 годишните деца, в които се целí да се възпита определена добродетел – децата да разберат, че както Иисус Христос е жертвал живота си за нас, хората, така и нашите родители ежедневно се жертват за нас и по същия начин биха дали живота си за нас, ако това е необходимо. Целта е децата да припознаят като свои добродетелите доверие, отдаденост, себеотричане и жертвоготовност, породени от любов. Промяната на текста тук е свързана не толкова с преразказ на разбираем език, колкото на отхвърляне на цели части от него (като идеята е не да се прикрият, а децата да се запознаят с тях на един по-следващ етап от развитието си). Това, което ще остане като повествование (наратив) има само формална промяна в изказа и не променя времето, мястото и самото библейско послание. При споменатия пример за библейски наратив върху разказа за Възкресението на Иисус Христос, по-конкретно, чрез разказа за саможертвата на Спасителя, целта е емоционално да се внуши на децата, че всеки един от тях би могъл да се лиши (разбира се, правото на избор е неизменно) от нещо скъпо и любимо в името на любовта към приятел, родител или близък човек, например.

3.1.1.4. Подбор според съдържанието на библейския текст

Както бе споменато, съдържанието на библейският текст не винаги е подходящо за предучилищна възраст. Възможно е повествования, свързани с прелюбодеяние, убийство и мъчения да предизвикат противоречиви

чувства, страх, объркване, дори психически разстройства, ако не са поднесени по правилния начин и в правилното време. Поради тази причина, подобрите по-долу текстове са апробирани внимателно в практиката и имат положителен ефект върху децата. От тях полемии във времето е предизвиквал разказа за изкушенията на Иисус Христос в пустинята, но нашите наблюдения показват, че, поднесен по подходящия начин, този разказ има едно много важно предимство. В него се потвърждава твърдението, че Бог е създал всичко добро и че падналият ангел сам, със свободната си воля, е избрал да се отдалечи от Бога. Така и хората имат свободна воля и сами избират как да постъпят.

3.1.1.5. Подбор според възрастовите особености на децата

Разбира се, възрастовите особености на децата са от много важно значение за избора на библейски наратив. От една страна психиката на децата не е напълно развита в предучилищна възраст и това поставя редица прегради и предизвикателства пред учителя по религиозно възпитание. От друга страна точно в тази възраст децата проявяват характер, опитват се сами да правят избор и да тълкуват дадени житейски ситуации. Това пък създава една благоприятна среда за използването на библейска обосновка при усвояването на нравствени ценности.

Предложените по-долу библейски наративи са апробирани в ситуации по религиозно възпитание в детската градина и имат доказан положителен ефект при формиране на търсените от нас нравствени добродетели – любов, смирение, уважение, покаяние, търпение, доверие, себеотричане (саможертва) и липса на стремеж към материалното. Важен критерий при подбора им е целесъобразността на тяхното включване в тематичното разпределение за четвърта подготвителна група. Този практико-приложен аспект на избраните библейски наративи е подкрепен с конкретно описание къде в Священото Писание може да бъде намерен всеки един от

тях и в какъв текстов обхват е представен съответният библейски разказ в Свещеното Писание:

- *Сътворението (Битие 1 глава) – 31 стиха*
- *Десетте Божии Заповеди (Изход 20:1-17; Втор. 5:6-21) – 17 стиха или 16 стиха*
- *Благовещение (Лука 1:26-38; Мат.1:18-25) – 13 стиха или 8 стиха*
- *Рождество Христово (Мат. 1:18-25; Лука 2:1-20) – 8 стиха или 20 стиха*
- *Богоявление (Лука 1:5-25+3:21-22; Мат. 3:13-17; Марк 1:9-11; Йоан 1:29-34) – 23 стиха или 5 стиха или 3 стиха или 6 стиха*
- *Изкушенията на Иисус Христос в пустинята (Мат. 4:1-11; Лука 4:1-13 и Марк 1:16-21) – 11 стиха или 13 стиха или 2 стиха*
- *Притчата за митаря и фарисея (Лука 18:9-14) – 6 стиха;*
- *Възкресение Христово (Мат. 28:1-9 (26:17-75+27:1-66+28:1-9); Марк 16:1-11 (14:1-72+15:1-47+16:1-11); Лука 24:1-12 (22:1-71+23:1-56+24:1-12); Йоан 20:1-18 (18:1-40+19:1-42+20:1-18) – 134 стиха или 130 стиха или 139 стиха или 100 стиха*

Подбраните библейски наративи са оценени положително от учители и родители в петнадесетгодишната ни практика. Макар, че са различни по обем като оригинален текст, те могат да бъдат успешно адаптирани и сведени до обем, приемлив за предучилищна възраст. Предложените тук библейски наративи са поставени в условията на педагогически експеримент, чийто резултати предстои да бъдат описани и да докажат твърденията за положителното им въздействие върху децата. Готовите

адаптирани текстове също ще бъдат представени заедно с резултатите от педагогическия експеримент в настоящото научно изследване.

3.1.2. Процес на адаптация на библейски текст в предучилищна възраст

Вторият етап, след като е избран библейския текст (на основата на описаните по-горе критерии), включва самият процес на адаптация. Той също минава през определени етапи, които дават възможност да се постигне максимална ефективност, както в самата последователност на адаптацията, така и в практическото приложение на библейския наратив в предучилищна възраст.

3.1.2.1. *Определяне обема на библейския наратив*

Важното в този етап е, след като се определи реалният обем на наратива в Свещеното Писание, да се направи критичен анализ каква част от него (или целия наратив) ще се използва в ситуацията по религиозно възпитание. От това зависи броя на ситуациите, в които той ще се представя пред децата. За да бъде прецизна тази преценка, най-приемливо е да се започне с определяне на важните акценти, с които е добре да се запознаят децата в подбрения наратив. От тяхната наситеност зависи броя на ситуациите и обема на информацията, които те ще включват, за да се постигнат възпитателните цели.

3.1.2.2. *Определяне на авторството, целта на написването, историческите и социални предпоставки за създаването му*

За авторството, целта на написването, историческите и социалните предпоставки за създаването на определен библейски текст, който ще се използва за наратив, стана въпрос още в уточняването на методологията и определянето на екзегетичният метод като основен теоретичен метод в това изследване. За всеки избран в настоящото изследване наратив ще се

осветлят тези въпроси на базата на библейската критика и съвременна оценка на събитията от гледна точка на настоящата обстановка в света.

3.1.2.3. Определяне на жанра на библейския наратив

Жанрът на библейските книги също е обект на библейската херменевтика, част от общия тълкувателен процес на библейските книги. Той дава информация както за стилистиката и вида на разпространената по това време литература, така и за епохата, в която е създадена тя. Както бе споменато, всички представени тук библейски наративи спадат към жанра на разказа. Двата старозаветни наратива спадат съответно към *Сказание А* (Сътворението) и *Сказание Б* (Десетте Божии заповеди).¹⁴³ Новозаветните наративи спадат към новозаветният *биографичен разказ*, който по-късно, в Средновековието, има своите вариации в житийния жанр, а в литературата на Новото време – в биографичния роман. Изключение прави *Притчата за митаря и фарисея*, която според библейската херменевтика е отделен жанр - жанра на *притчите*.¹⁴⁴ В процеса на адаптация на всеки един наратив ще бъде уточнен неговия жанр, за да се хвърли светлина върху причините и целите за неговото написване.

3.1.2.4. Последователност в адаптацията библейския текст, съобразена с поставените цели

Желателно е създаването, функционирането и отчитането на ефективността на адаптираните модели на библейски текстове в предучилищна възраст да следват определена последователност, която ще бъде още по-прецизна с намирането на отговори на някои задължителни въпроси. Нека да се направи уточнението, че на учителя по религиозно възпитание не му е необходима датировката на текста с абсолютна точност

¹⁴³ Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. София: Издателство на Нов български университет, 2009, с. 63-69.

¹⁴⁴ Пак там, с. 82.

или пък подробно „разнищване“ на текста от гледна точка на наративния анализ. Достатъчна е приблизителната датировка в исторически и социален аспект, както и определянето на литературният жанр, свидетелстващ също за характеристиките на епохата и литературата в констатираното време на създаване на библейския текст. Може да се пристъпи към същинския опит за адаптация на определен библейски текст, след като имаме отговори (както бе уточнено, с приблизителна точност) на следните въпроси:

➤ **Кога и от кого е създаден библейският разказ?**

Една от целите на богословските дисциплини *Въведение в Свещеното Писание на Стария завет* и *Въведение в Свещеното Писание на Новия завет* е да определят времето на написване и автора на всяка една библейска книга.

➤ **С каква цел е създаден библейският разказ?**

Споменатите по-горе библейски дисциплини събират исторически доказателства и за целите на библейските писатели. За всеки един подбран в настоящия педагогически експеримент наратив, който е част от дадена библейска книга, ще бъде уточнена (до колкото е възможно) целта на библейския писател.

➤ **Може ли да бъде разделен на части, които дават някаква информация?**

Тук вече идва ред на педагогическите умения на учителя. Запознавайки се с наратива и съобразявайки се с неговия обем, имайки предвид времето и целта на написването му, учителят би трябвало да отсее най-важната информация, за да определи дали има нужда този наратив да бъде разделен на части и да бъде поднесен на децата в една или повече педагогически ситуации за постигане целите на възпитателния процес.

➤ **Частите обширни ли са?**

Ако частите не са толкова обширни, биха могли да се поднесат на децата в една ситуация, като отново се постави акцент, върху всяка една важна информация или извод. Както бе споменато обаче по-горе, може да се наложи малък по-обем библейски разказ да се раздели в две или повече части за по-добра ефективност при постигане на целите на педагогическия процес. В процеса на адаптация на конкретните наративи ще стане ясно, че не обема на наратива има решаващо значение за евентуалното му разделяне на части, а броя на акцентите, на които е важно да се обърне внимание.

➤ **Колко от тези части ще бъдат включени в една ситуация?**

В зависимост от обема на информацията и важните акценти, които са цел на възпитателно-образователния процес в детската градина, би могло да се направи предварителна прогноза на броя ситуации, в които ще бъде представен даденият библейски наратив пред децата.

➤ **Да се заменят ли сложните за разбиране думи или да се обяснят, без да бъдат променяни?**

Този въпрос също спада към педагогическите компетенции на учителя. Има думи, които биха могли да бъдат обяснени, с нагледни и други средства, и които ще помогнат за обогатяване речника на децата. Има и такива, които е за предпочитане да бъдат заменени със синоними от съвременния език, за да се спестят излишни и продължителни отклонения. В процеса на адаптация ще бъдат отбелязани такива думи в наративите.

➤ **Има ли постоянни функции на действащите лица, независимо от кого и как се изпълняват?**

Тук ще се използват два термина, които Владимир Пропп въвежда в книгата си „Морфология на приказката“. Техният смисъл в това изследване не е идентичен с този, използван от Пропп, най-малкото защото там става въпрос руската народна приказка, а не за библейски наратив. В случая те са подходящи и приложими в смисъла, обяснен по-долу.

Термините са *функции* на действащите лица и *атрибути* на действащите лица. В това изследване те ще се използват като *функции* на действащите лица в библейския наратив и постоянните *атрибути* на Бога. Според Проп, „приказката не рядко приписва еднакви действия на различни персонажи. Това дава възможност да изучаваме приказката по функциите на действащите лица.“¹⁴⁵ И още: „Под атрибути разбираме съвкупност от всички външни качества на персонажите: тяхната възраст, пол, положение, външен вид особености на този вид и т.н.“¹⁴⁶ Разбираемо е, че под *функции* на действащите лица ще се разбира, че става въпрос за постоянните функции на действащите лица в библейските разкази. А под *атрибути* на действащите лица ще се разбира, че става въпрос за някои от постоянните *атрибути* на Бога. Подразбира се също, че няма да става въпрос за външни качества на Бога (той няма такива), а за неговите същностни качества, проявени в границите на познаваемостта Му. Постоянните функции на действащите лица са важно доказателство за непреходния характер на ценностите, заложи в Свещеното Писание и за непроменящите се атрибути на Бога, които стоят в основата на възприемането на Библията като свещена и истинна книга за християните. Ако учителят успее да създаде у децата това усещане за Свещеното Писание като за непроменлив и изконен източник на добродетели, има възможност то да се превърне в нравствена опора в живота им по-нататък и те да го припознаят и възприемат като своя извор на ценности и житейски принципи. Това би било възможно, ако информацията, която получават децата от наративите е не само натрупване на знания, но и извор на духовни преживявания и оценки. Ето и функциите, на които ще се акцентира в избраните библейски наративи в това изследване:

¹⁴⁵ Проп, В. Морфология на приказката. София: Захарий Стоянов, 2016, с. 29.

¹⁴⁶ Пак там, с. 102.

- При два християнски празника се повтаря функцията, че родителите дълго време нямат деца – св. св. Йоаким и Анна, св. св. Захарий и Елисавета;

- Божиите избраници – св. св. Йоаким и Анна, св. св. Захарий и Елисавета, св. Богородица – са смирени и имат силна вяра;

- На действащите лица се налага някаква забрана/заповед – Десетте Божии заповеди, св. Захарий;

- Действащите лица имат свободен избор, въпреки забраните – Десетте Божии заповеди, света Богородица;

- Действащите лица се поддават или не се поддават на изкушението – св. Захарий, Господ Иисус Христос);

- Бог помага да се решат житейските дилеми със Своята премъдрост – св. Захарий, слизането на Иисус Христос на земята, разказването на притчи, Възкресението, чудесата въобще;

- Атрибутите на Бога не се променят (любов, доверие, търпение, саможертва);

3.1.2.5. Адаптация на библийски текст в предучилищна възраст

След като са уточнени функциите на действащите лица, отбелязани по-горе, библийският наратив би могъл да бъде представен на децата, като езика, на който учителят преразказва, трябва да бъде достъпен, разбираем, интересен и подходящ за тази възрастова група. От една страна, библийското повествование трябва да бъде изчистено от сложни и излишни подробности, а от друга страна не трябва да пропускат факти, дори и дребни, които помагат в постигането на целите и които си е поставил учителят чрез използването на библийски наратив.

3.2. Инструментариум и параметри на педагогическия експеримент

Инструментариумът, използван в настоящото изследване, се състои от две части. Първата е устната анкета, която осигурява резултатите в началото и в края на експеримента, предвид неговия формат – *вход-изход*. Тя трябва да докаже дали децата, запознавайки се с адаптираните библейски наративи, са възприели като своя лична (и по тяхна преценка правилна) житейска позиция нравствените добродетели, на които се основава християнския живот. Т.е., при запознаване с подобрите наративи, да се отчете, децата следват ли примера на Божиите избраници и заповедите на Бога, или да се докаже, че разказите не са им повлияли по никакъв начин на мисленето и поведението.

Втората част се състои от самите библейски наративи, адаптирани по предложената технология, като подробно са описани акцентите, на които е добре да се спре вниманието на децата в предучилищна възраст. Във всеки един разказ има нравствени акценти, които не трябва се натрапват на децата, а да се поставят като избор, който те сами да направят в живота си. Не на последно място е и цялото Свещено Писание като знаков постамент, върху който те могат да изградят и оформят своите личностни качества. Наративите няма как да бъдат представени добре от учителя, ако той разчита изцяло и само на своите педагогически умения. Богословската подготовка е задължителна за правилното поднасяне на библейския текст, от гледна точка на херменевтичните принципи за тълкуване на текста, научните постижения на библейската критика и православната екзегеза. Библейският текст е повече от литературен наратив, свързан с идентичността на българския народ, той е извор на вяра и вековни традиции в християнския начин на живот. Това трябва да е подтекстът на фабулата в представянето на наратива пред децата.

В експеримента участват 38 деца от четвърта подготвителна група, които посещават ситуации по религиозно възпитание в ДГ № 23

„Кипарис“, град Стара Загора, през учебните 2018-2019 и 2019-2020 година. Ситуациите се провеждат веднъж седмично.

3.2.1. Устна анкета

Устната анкета или свободното интервю, което се провежда с децата в началото и в края на учебната година, показва тяхното входящо и изходящо ниво преди и след запознаването им с библейските наративи. Тя е частично-стандартизирана и нейното съдържание е насочено към ценностната ориентация и избор на действие в дадена житейска ситуация (Вж.: Приложение 1.) Тя съдържа девет въпроса, като осем от тях са закрити (съдържат „меню-отговори“) и един открит (с неструктуриран, свободен отговор). Първите осем въпроса са пряко свързани с всеки един от осемте адаптирани наратива и имат преобладаващо значение за дадена добродетел. Всяка добродетел е отбелязана в скоби след въпроса, за да има по-ясна представа за посоката на въпроса. Деветият въпрос е събирателен за всички добродетели и показва цялостното отношение на децата към заобикалящия ги свят и прилаганата от тях нравственост при взаимоотношенията им с хората. Трите отговора на първите осем въпроса отговарят на три нива на устойчивост на дадената добродетел от определеното дете, с което се прави анкетата. При обобщаването на резултатите се получава ясна картина на това дали библейските наративи влияят на тази устойчивост и каква е степента на това влияние. Добре е, особено при входящото ниво в началото на учебната година, да се обясни на децата, че няма верни и грешни отговори, а че е важно да посочат отговора, който наистина смятат за верен. Така резултатите биха били максимално обективни. Анкетата се провежда индивидуално с всяко дете, за да не се допусне характерното в тази възраст влияние помежду им. В Приложение 1. на дисертационния труд е представен готовият формат на анкетата, който се използва в педагогическия експеримент конкретно на

това изследване. Въпросите са озаглавени с имената на наративите, но те нямат общо със сюжета им, а са всъщност обикновени ситуации, в които почти всяко дете в детската градина попада в един или друг момент от пребиваването си там. Заглавията насочват учителя към добродетелите, които се търсят в съответния наратив: вж.: Приложение 1. Свободно интервю (анкета).

3.2.2. Библейските наративи

Тук ще бъдат представени готовите библейски наративи, процесът на тяхната адаптация и важните акценти в библейските повествования, представени по подходящ за усвояване от децата начин. Те са част от инструментариума на педагогическия експеримент, защото след използването им в ситуации по религиозно възпитание в детската градина трябва да се докаже, че биха могли да бъдат важна основа във възпитателно-образователния процес в предучилищна възраст. Добре е отново да се направи уточнението, че не всички наративи са част от съществуващата в момента експериментална програма, одобрена от МОН за детските градини. В нея има теми, основаващи се върху живота на православни светци, живели доста след библейските времена и там наратива би могъл да бъде единствено житието на светеца. Целта тук е да се докаже важното (и незаменимо) значение на библейския наратив като знакова опора за ценностната система на децата в подготвителна група в детската градина. В процеса на своята работа по религиозно възпитание учителят може да подбере други библейски разкази, различни от представените, ако сметне, че те по-добре биха покрили очакваните резултати. Наративите са адаптирани по предложената технология за адаптация на библейски текст, като са уточнени и преодолените етапите в „изработването“ им чрез използването на библейската критика. Всеки един библейски наратив би могъл да бъде полезен, ако нравствените послания и

акцентите в него са представени по разбираем, интересен и провокиращ критичното мислене на децата начин.

3.2.2.1. Сътворението (Битие 1:1-31; 2:1-4)

Първият наратив, избран да бъде използван в настоящия педагогически експеримент, е библейският разказ за Сътворението на света. Има полемки, в които се е дискутирал и все още се дискутира въпросът дали не е рано в предучилищна и дори в начална училищна възраст децата да се запознават със старозаветни истории. Привържениците (сред учителите и изследователите) на тезата, че в ранното детство е по-добре да се започне само с новозаветните разкази, имат своите логични основания. Отдалечеността на старозаветната епоха прави наративите много по-трудно усвоими, предвид нагласата към живота и психологията на старозаветния човек. Дори в новите програми по предмета Религия, одобрени от МОН, едва във втори клас се появява старозаветна тема, темата за Десетте Божии заповеди, в която акцентът е по-скоро смисъла на самите заповеди (и то само на някои от тях), а не тяхната историческа обусловеност. В това изследване целта не е да се опровергае това твърдение (то е правилно и логично обосновано), а да се докаже, че всеки един старозаветен или новозаветен наратив би могъл да бъде адаптиран по предложената технология в разбираем и допустим за предучилищна възраст вариант.

Двата старозаветни библейски наратива, избрани да бъдат включени в това изследване, отговарят на критериите за избор на библейски разказ, като водещо значение има критерият за разпознаваемост на текста.

Библейският наратив за сътворението на света според традиционния възглед е написан около 14 в. пр. Хр. Тази огромна отдалеченост във времето трудно би могла чисто хронологически да бъде разбрана от децата

в предучилищна възраст, но би могло по някакъв начин да се обясни, че става въпрос за много далечни времена. Това е достатъчно, за да останат децата с реалната представа, че светът е създаден много, много отдавна от Бога и благодарение на Него той продължава да съществува. За автор както на книга Битие, така и за останалите четири книги от Петокнижието се смята свети пророк Моисей. Този, чрез когото Бог е сключил завета с еврейския народ. Относно целта на написването, според изследователите библеисти, „Моисей е написал кн. Битие през първите години след излизането на еврейския народ от Египет, за да предаде в писмен вид историята на своя народ и неговия завет с Бога.“¹⁴⁷ И още: „В кн. Битие е положена основата, върху която Бог изгражда Своего могъщо дело – избавлението на израилтяните от Египет, предобраз на великото избавление на човечеството от греха и злото.“¹⁴⁸

Предвид факта, че текстът на библейския наратив се съдържа в 35 стиха, може да се каже, че обемът му е приемлив за предучилищна възраст. Той би могъл да бъде разделен на две или три части, или би могъл да бъде поднесен целия пред децата – какво се е случило през всичките седем дни на Сътворението). Целта тук не е децата да запомнят наизуст в кой ден какво е сътворено, макар че би могло да се използва такава дидактична интерактивна игра в процеса на обучение, а да се акцентира върху това кой е Творецът, върху съвършенството на творението и върху нашето отношение към Бога и към това, което Той е сътворил само със словото Си.

Интересно и полезно в случая, от гледна точка на литературната теория и целта на педагогическия експеримент, е изследването на Susan Zeelanders за това как завършват библейските разкази или така наречените *closural* форми в езика. На земята е имало хаос. Бог, ден по ден, създава

¹⁴⁷ Исагогически бележки към кн. Битие. Библия или Свещеното Писание на Стария и Новия завет и неканоничните книги. София: Българско библейско дружество, 2013, с.1.

¹⁴⁸ Пак там.

света. Хаосът е в миналото, светът започва да съществува след намесата на Бога. Създаването на този съвършен порядък е непостижимо за човешкия ум, но е факт. След всеки творчески ден, авторът потвърждава, че Бог е сътворил нещо добро. „Това тематично повторение подкрепя финалността и стабилността на ключовата трансформация в повествованието.“¹⁴⁹ В представянето на този наратив пред децата акцентът трябва да бъде ключовата трансформация на хаоса при акта на Сътворението – новосъздаденото съвършено и красиво творение, както и непостижимата мъдрост на Твореца. Езиковата *closural* форма „*И видя Бог, че това е добро.*“ (*Бит. 1 – 4; 10; 12; 18; 21; 25; 31*) потвърждава, „...че библейските автори и редактори завършват своите разкази с форми и конструкции, които осигуряват удовлетворение или липса на притеснение, и предупреждават читателя, че крайт (на разказа)¹⁵⁰ е близо.“¹⁵¹ В случая, тя носи удовлетворение, радост и любопитство у малките слушатели на наратива. Не по-малко интересно е твърдението на Barbara Herrnstein Smith, „която описва как в поезията, например, когато изказването се повтаря, втората инстанция потвърждава нашия опит от първоначалното събитие, правейки го по-валидно и поражда „чувство за истина“, което читателят изживява като „убеденост“.“¹⁵² Оттук може да се заключи, че споменатата по-горе повтаряща се *closural* форма трябва да присъства в повествованието за Сътворението, представено пред децата в ситуацията по религиозно възпитание.

Сложни и съвсем неразбираеми думи тук липсват, но като цяло наративът е добре да бъде представен пред децата в по-лека от тази в Свещеното Писание повествователна форма, с по-кратки изречения, като

¹⁴⁹ Zeelander, S. *Closure in Biblical Narrative*. Leiden; Boston: Brill, 2012, p. 66 (прев. мой).

¹⁵⁰ Бел. моя, за да се избегне двусмислие.

¹⁵¹ Ibid, p. xi (прев. мой).

¹⁵² Smith, B. *Poetic Closure, A Study of How Poems End*, 156. (Цитирано по: Zeelander, S. *Closure in Biblical Narrative*. Leiden; Boston: Brill, 2012, p. 59 (прев. мой)).

бъде уточнено, че този разказ не е приказка, измислена от някой автор, а истинска история, записана от човек, като сам Бог му е диктувал текста, за да научат хората как е бил сътворен светът.

Действащото лице тук е единствено и само Бог, затова и нравствената добродетел, за която е най-логично да се говори пред децата, това е любовта. Цялата същност на Бога е Любов, цялото творение на Бога е плод на Любовта Му. Децата сами да изберат дали с любов да се отнасят както към Творението на Бога, така и към всичко добро, сътворено от човека – могат да се дадат безброй примери.

Тук е представено примерно повествование, адаптирано за предучилищна възраст, което, както бе споменато вече, може да бъде представено в една или няколко педагогически ситуации пред децата:

Това се случило преди много хиляди години.

Бог сътворил света в шест дни, на седмия ден седнал да си почине. Не можем да кажем дали тези дни са били дълги колкото днешните, но можем да си представим така, че в шест отделни части от време Бог е сътворил света.

Преди много хиляди години не е имало нищо, само тъмнина. Не можем да обясним как точно изглежда нищото, но било тъмно и съществувал само Бог. Бог е вечен - той винаги е съществувал и винаги ще съществува.

Решил Бог да сътвори небето и земята. Земята обаче била тъмна, безформена и пуста. Само Дух Божии се носел над водата. Тогава Бог казал: „Нека да има светлина!“. Единствен Бог само със думите си можел да сътвори нещо. И се появила светлината. Видял Бог, че светлината е добро нещо и я разделил от тъмнината. Кръстил светлината и тъмнината ден и нощ. Това Бог сътворил през първият ден.

През втория ден Бог направил небето и сложил предел между водата. Предела нарекъл небе, а водата, която останала под предела била на земята. Бог е направил небето и земята и като ги погледнал, видял, че това също е добро.

После решил посред земята освен вода, да има и суша. Отново само с думите Си Бог накарал водата да се събере на едно място и се появила сушата. Бог отново видял, че всичко е добро, затова накарал земята да произведе свежа зеленина, растения, които дават семе, и дървета, които раждат плод. На плодовете семето пък е вътре в тях. Земята произвела свежа зеленина, растения, които дават семе, и дървета, които раждат плод. Това Бог сътворил в третия ден само със словото Си.

На четвъртия ден Бог казал, че трябва да има светила по небето, които да разграничават деня от нощта и да бъдат знаци за годишните времена, за дни и за години. И така, Бог сътворил двете големи светила – по-голямото светило да определя деня, а по-малкото – нощта. Създал и звездите. Поставил ги на небето, за да светят на земята, да определят деня и нощта и да отделят светлината от тъмнината. Бог видял, че това, което сътвори на четвъртия ден е добро.

Бог не спрял до тук и продължил да твори. Накарал водата да произведе множество живи същества и птици, които да полетят към небето. И сътворил Бог големите морски животни и всякакъв вид живи същества, които пълзят по земята. И Бог ги благословил с думите: „Плодете се и се размножавайте, и пълнете водите и моретата, и птиците да се размножават по земята“ (Бит.1:22). Това Бог сътворил на петия ден и видял, че също е добро.

На шестия ден Бог пожелал земята да произведе различни видове живи същества – добитък, влечуги и земни зверове. Видял, че това е добро, затова накрая решил да направи и най-съвършеното същество по Свой образ и подобие – и сътворил човека. Сътворил мъж и жена. Тях

също благословил с думите: „Плодете се и се размножавайте, пълнете земята и я обладавайте (владейте; обработвайте), и владейте над рибите в морето, над птиците в небето и над всичките живи същества, които пълзят по земята“. И на всички Бог дал храна. Това направил Бог на шестия ден и видял, че е твърде добро.

Така Бог завършил творението си и на седмия ден решил да си почине. Бог благословил седмия ден и го осветил като ден за почивка, защото в него си починал от всичките си дела.

Затова един ден в седмицата е определен от Бога за почивка и благодарност за онова, което Той сътворил за всеки един от нас. Ние, християните, сме определили неделята за този ден. Отиваме в храма, благодарим на Бога за всичко и почиваме, за да сме готови през следващата седмица да работим и да правим добри и полезни неща.

Повествованието може да бъде подкрепено с допълнителна беседа, включваща въпроси от рода на: Как си представяте нищото? А как си представяте Бог? Има ли тук в занималнята нещо, което Бог е създал (цвете, например)? Виждаме ли в него любовта на Бога? Това, което хората създават, красиво ли е? Трудно ли е според вас, да се сътвори нещо? Кое е по-лесно: да направиш или да разрушиш нещо? Трябва ли да пазим природата? Трябва ли да пазим красивите и полезни неща, направени от хората?

Най-общо, акцентите, на които трябва да се обърне внимание на децата в предучилищна възраст чрез този наратив са три: Творецът на всичко видимо и невидимо е Бог; човекът е венец на творението, създаден от Бога по Свой образ; това, което Бог и ние хората създаваме, трябва да бъде опазвано с любов.

Бог сътворява всичко само със словото Си. „Словото съдържа в себе си премъдростта Божия, по образа на която е сътворен човекът. В

християнския прочит на старозаветните текстове вече ясно личи динамиката на отношенията между Твореца и творението. Ражда се историята: човекът е сътворен по Божий образ, т. е. по образец, който изначално е в Бога, и който родее човека с Бога.¹⁵³ Целта е децата в предучилищна възраст да осмислят християнското разбиране, че цялата вселена е създадена от Бога с много любов и ние хората, като част от творението и негов съвършен завършек, също творим. Както творението на Бог, така и човешките творения могат да бъдат лесно разрушени, ако няма подходящо отношение към тях.

Предвид посочените акценти, може да се направи извод, че очакваните резултати от представянето на библейския наратив за Сътворението пред децата в ситуация (или ситуации) по религиозно възпитание в детската градина, са децата да:

- ❖ разбират значението на думи като творение, Творец;
- ❖ разбират разликата между творение на Бога и творение на човека;
- ❖ приемат творението като творчески акт на Бога, провокиран от любов;
- ❖ познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;
- ❖ осъзнаят, че когато творят или създават нещо, то ще бъде добро, ако е сътворено с любов.

Като недостатък при използването на този наратив може да се отчете отдалечеността на написването му във времето, което евентуално би създавало известна трудност при представянето му като истинен и боговдъхновен разказ пред децата. Но плавното повествование и очертаните акценти биха могли да анулират тези евентуални трудности.

¹⁵³ Попмаринов, Д. Библейско богословие. Академични есета. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2018, с. 141.

3.2.2.2. *Десетте Божи Заповеди (Изход 20:1-17; Втор. 5:6-21)*

Вторият старозаветен наратив, избран да бъде използван в педагогическия експеримент на това изследване, е разказът за Десетте Божи заповеди. Той, подобно на разказа за Сътворението, е по-разпознаваем сред другите старозаветни разкази от гледна точка на съдържанието. Освен това, „заповедите“ са свързани със спазването на правила, които по принцип всеки родител и учител възпитава у децата (пета, шеста, осма, девета заповед), както и с правила, които определят отношението към Бога (първите четири заповеди). Това повествование се среща на две места в Свещеното Писание, в две различни книги от Петокнижието. Както бе споменато, за автор на всичките пет книги от Петокнижието се смята свети пророк Моисей, следователно и на двете места (в книга Изход и книга Второзаконие), авторът на наратива за Десетте Божи заповеди е един и същ. Времето на написването е същото, в което е написана и книга Битие – 14 в. пр. Хр. Може да се каже, че книга Изход разказва за историческата и социална обстановка по това време на израилския народ. От нея научаваме за освобождаването от египетско робство, директното общуване и пребиваване на Бога сред юдеите и сключването на завета с тях на планината Синай. Целта на книга Второзаконие е подобна – освен да опише историята и трудностите на юдеите по време на странстването им в пустинята, но и да свидетелства за постоянната подкрепа и грижа на Бога за тях. Тя обхваща три речи на Моисей, които съдържат увещанието към хората да не отстъпват от вярата си в Бога. Във втората реч Моисей отново повтаря Десетте Божи заповеди с уточнението, че след като Бог ги е изрекъл, после ги е записал на две каменни плочи и му ги е предал. Тези книги, освен свидетелства за историята, са и книги на завета на Бога с юдейския народ. Те са законите, заповедите, „конституцията“ на странствалия четиридесет години в

пустинята народ и предстоящото му влизане в Ханаан – Обетованата (обещаната) земя.

По въпроса дали са обширни наративите и дали е необходимо те да бъдат разделяни на части, за тук представеният библейски наратив отговорът е „не“. Ако в новите учебни програми по Религия, конкретно тази за 2-ри клас в Религия-Християнство – Православие, се разглеждат някои от заповедите (петата и деветата) в отделни уроци, за да се акцентира върху нравствените добродетели (любов, почит, доверие), то в детската градина, а по-конкретно в проведения тук педагогически експеримент, целите са същите, но начинът на представяне пред децата има известна специфика. В предучилищна възраст, преди да се правят задълбочени беседи върху отделните заповеди, трябва да се обяснят някои думи и понятия като уважение, доверие, лъжа, истина, вяра, грях, прошка, покаяние и др. Подходящо е този наратив да бъде представен по-общо пред децата, като не се изключват нравствените акценти, но се обяснява какъв е смисъла на това, Бог да „заповядва“ на хората. Необходимо е да се представи безграничната Му любов към хората като основна и единствена причина за случващото се.

Жанрът на книгите е исторически разказ, а действащите лица са Бог, Моисей и целия израилски народ, който странства из пустинята, пътувайки към Обетованата земя. Заповедите на Бога и тяхното изпълнение са сред постоянните функции на действащите лица. От една страна е Бог, който изисква същите неща от хората и до днес – любов, смирение, търпение, доверие, покаяние, стремеж към съвършенство; а от другата страна е народът, който, спазвайки или неспазвайки заповедите, получава одобрението или неодобрението на Бога. *„И Господ чу вашите думи, как се разговаряхте с мене, и каза ми Господ: чух думите на твоя народ, които ти говориха; всичко, що говориха, е добро; о, да имаха те такова сърце, та да се бояха от Мене и да спазваха всичките Ми заповеди през*

всички дни, за да бъде добре тям и на синовете им, вовеки!“ (Вт. 5:28-29). Целта на учителя по религиозно възпитание би трябвало да бъде обясняването на смисъла, съдържанието и значението на добродетелите (каквито са любовта, помощта и съветите на Бога към хората), които са синтезирани и предадени им чрез Моисей, избран за посредник между двете страни.

Може да се направи уточнението, че когато се прочетат Десетте Божии заповеди пред децата, някои части могат да бъдат пропуснати, за да не се налага обясняване на значението и на други думи. Например, от текста на десетата Божия заповед, който гласи *„Не пожелавай дома на ближния си; не пожелавай жената на ближния си, (нито нивата му) нито роба му, ни робинята му, ни вола му, ни осела му, (нито никакъв негов добитък) - нищо, което е на ближния ти.“ (Исх. 20:17)*, може да бъде прочетена само тази част: *„Не пожелавай дома на ближния си...нито каквото и да е притежание на ближния ти.“* Така ще бъдат спестени обяснения на думите „вол“, „осел“ и др., които биха отдалечили учителя от основната цел и биха му попречили да се вмести във времето.

Това е примерния адаптиран библейски наратив за Десетте Божии заповеди, след който ще бъдат уточнени важните акценти и примерните очаквани резултати от ситуацията:

Ако искаме да обичаме истински, трябва да се научим да обичаме Бога и да се поучим от Неговата безпределна любов към нас. Бог толкова много обича хората, че е готов да прости и най-големите грешки, най-тежките и смъртни грехове, стига само хората да пожелаят това и да поискат прошка от Него в сърцето си, чрез покаяние, чрез дълбоко съжаление за стореното.

Заради истинската Си любов към хората, Бог, много отдавна, преди повече от 3000 години, е изпратил на хората Десетте Божии заповеди:

1. *Аз съм Господ, Бог твой; да нямаш други богове освен Мене.*

2. *Не си прави кумир и никакво изображение на онова, що е горе на небето, що е долу на земята, и що е във водата под земята, не им се кланяй и не им служи.*

3. *Не изговаряй напразно името на Господа, твоя Бог.*

4. *Помни съботния ден (*, за да го светиш; шест дена работи и върши в тях всичките си работи; а седмия ден е събота на Господа, твоя Бог.*

5. *Почитай баща си и майка си, за да ти бъде добре и за да живееш дълго на земята.*

6. *Не убивай.*

7. *Не прелюбодействай.*

8. *Не кради.*

9. *Не лъжи.*

10. *Не пожелавай дома на ближния си; ... нищо, което е на ближния ти.*

** За християните това е денят на Христовото Възкресение - неделя.*

Десетте Божии заповеди, са дадени на един човек, на име Моисей от Бога, на върха на планина, която се казва Синай. Написани са на две каменни плочи, за да може Моисей да ги предаде на хората. Бог иска да бъдем по-съвършени и по-малко да грешим. Макар, че това се е случило толкова отдавна, тези заповеди важат и до днес, защото истинската Любов не се променя, а Бог е обичал винаги, обича сега ще обича винаги хората. Ние, хората, сме Негово творение, затова любовта Му към нас няма граници.

Нека да се замислим върху първата Божия заповед. Сам той казва, че Бог е един и е достатъчно да вярваме само в Него. Не е необходимо да се страхуваме от нищо, защото, ако имаме вяра, всичко ще бъде наред. Има хора, които вярват, че като чукнат на дърво, ще се избавят от нещо

лошо. Ако вярваме в това, значи не вярваме в Бог. Бог е един и цялата сила и мощ е у него. За хората, които вярват в Бога, никакво чуване на дърво или предмети, които другите смятат за талисмани, са истински.

Да вземем и шестата Божия заповед. Защо не трябва да убиваме? Защото ние, хората, не сме тези, които сме дали живота на живите същества. Нямаме право да отнемеме живот. Само Бог може да каже кога хората трябва да си отидат от този свят. Още по голям грях или грешка ще направим, ако отнемем собствения си живот. Има хора, които решават, че ако отнемат живота си, ще си решат проблемите. Това е най-голямата грешка, която човек може да направи. Господ ни праща различни изпитания, проблеми, които ни правят по-мъдри, по-добри, по-смирени. Дори да ни е трудно, с вяра и молитва ще се справим.

Така е и с другите заповеди. Например осмата Божия заповед. Защо не трябва да крадем? Защото всеки трябва да знае, че когато се труди, той ще получи своята награда. Тогава ще може да оцени тази награда. Трудът избавя човека от скуката, от бедността и от различните пороци – пиене, пушене и др. Когато човек придобие по нечестен начин нещо, той рано или късно го загубва, защото то никога не е било негово и Бог знае това.

Защо е необходимо Бог да заповядва на хората? Защото е по-лесно, когато има правила, те да се спазват. Така можем лесно да определим коя постъпка е правилна и коя не. Така знаем коя постъпка Бог би одобрил и коя не. Затова и в детската градина има правила, които е важно да спазваме. Така се научаваме живеем като добри хора.

грях – грешка, неправилна постъпка

прошка – да поискаме от някого да ни прости нещо, което сме извършили

покаяние – дълбоко съжаление за извършена лоша постъпка

От наратива са вижда, че няма да се разглежда всяка една заповед поотделно с нейните нравствени послания. В предучилищна възраст е важно да се подчертае, че целият този акт е плод на любовта на Бога към хората. Много полезно би било по време на ситуацията децата да участват в евристична беседа, в която сами да намерят определения на някои понятия като грях, прошка, покаяние. Така учителят своевременно ще отчете дали децата възприемат правилно както понятията, така и целия наратив.

Важно е да се подчертае, че все пак може да се сложи акцент върху някоя конкретна заповед и се обърне внимание на децата защо не бива да я нарушават. Например, *„Не лъжесвидетелствай против ближния си.“*, която би могла да бъде представена пред децата с по-краткото *„Не лъжи.“* Винаги е необходимо обаче да се припомня и правото на избор, свободната воля, която им дава възможността да спазят или не заповедите и да носят отговорността от взетото решение.

От представения по-горе наратив и очертаните важни акценти, биха могли да се систематизират следните очаквани резултати от ситуацията по религиозно възпитание:

- ❖ Децата да разбират значението на понятия като грях, прошка, покаяние, свободна воля;
- ❖ да разбират факта, че Божиите заповеди са акт на безпределна любов;
- ❖ да разбират свободната воля на човека като дар от Бога;
- ❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;
- ❖ да разбират, че в християнският живот Десетте Божии заповеди не са изгубили своето значение и смисъл до днес.

Двете старозаветни теми, за *Сътворението* и за *Десетте Божии заповеди*, представени пред децата чрез адаптирани за възрастта им

библейски наративи и акцентирането върху определени части, достъпни и интригуващи в тази детска възраст, могат да дадат добри представи, както за началото и смисъла на всичко съществуващо, така и за съдържанието и задължителността на заповедите, правилата и всички заобикалящи ги „ограничения“.

3.2.2.3. Благовещение (Лука 1:26-38; Мат.1:18-25)

Празникът на Благовещението е един от най-разпознаваемите православни християнски празници. Света Богородица и нейният живот са пример и идеал за подражание на всяка жена-християнка в православната Църква. Любовта, смирението, чистотата на сърцето, доверието, отдадеността, вярата и готовността да приеме Божията воля са добродетелите, поради които точно нея Бог избрал да стане майка на Неговия Син. Това е и причината този разказ да бъде определен като подходящ, полезен и ефективен за възпитанието на децата в предучилищна възраст.

Наративът не е голям по обем и се среща в две от евангелията – това на Матей и това на Лука. Евангелието от Матей е написано около 58-60 г., а авторът е пряк участник и очевидец на повечето събития описани в него. Евангелието от Лука е написано около 63 г., а самият автор е християнин от езичниците, ученик на свети апостол Павел. Изборът на този наратив е логичен, предвид факта, че той отговаря на всички критерии за подбор: целите на ситуацията по религиозно възпитание са свързани с формиране на добродетели като любов и смирение; библейският текст е разпознаваем в социалната среда на детето и медиите; обема на библейския текст е приемлив за предучилищна възраст; съдържанието на библейския текст е много подходящо предвид посветения на жената месец март и празничното

отбелязване на празника на майката в детските градини; съдържанието му е лесно за усвояване предвид възрастовите особености на децата.

Евангелието от Лука е адресирано най-вече към езичниците, а евангелието на Матей към евреите, които не вярвали, че Иисус Христос е Божи Син. Целта обаче като цяло е една и съща – да се запази истинността на събитията и да се утвърди вярата в богочовечеството на Иисус Христос. Жанрът е исторически разказ, който преразказва обстановката, в която се е родил Божият Син.

Добре е да се направи уточнението, че през месец март децата вече са запознати с наратива за въвеждането на Божията майка в храма и знаят кои са нейните родители. Знаят за обещанието, което Йоаким и Анна са дали пред Бога, когато са отправяли своите молитви към Него да ги дари с рожба. Логично е, от подбраните тук библейски повествования, децата да са запознати и с наратива за Рождество Христово и наратива за изкушенията на Иисус Христос в пустинята¹⁵⁴. В първия наратив има ангели като действащи лица, а във втория едно от главните действащи лица е отпадналият от Бога ангел. В тази връзка би било добре, но не е задължително, преди да се запознаят децата с библейския наратив за Благовещението, да се запознаят и с темата за сътворяването на ангелския свят. Когато в отделна ситуация децата се запознаят с ангелския свят, наратива за Благовещението ще бъде още по-разбираем и достъпен. Ако децата имат отговори на въпросите кои са ангелите, защо се изобразяват така и каква е ролята им в сътворения от Бога свят, за тях ще бъде съвсем естествено и понятно да ги възприемат като реални действащи лица в повествованието.

¹⁵⁴ Темата за Рождество Христово е добре да се разгледа в началото на декември, още преди да започне подготовката за празника, за да знаят децата какво точно празнуват. Темата за изкушенията на Иисус Христос в пустинята е подходящо да се представи пред децата през месец февруари, когато се говори за поста, молитвата и т. н.

Представеният адаптиран библейски наратив за Благовещение включва препратки към изучените вече библейски разкази, за да се утвърди вярата на децата в истинността на библейските събития. Важно е те да осъзнаят, че християните наричат цялото Свещеното Писание „книгата на книгите“, защото в него е записана Божията мъдрост:

Помните, може би, родителите на Света Богородица? Да, това са Йоаким и Анна, които дълго време нямали деца и в молитвите си обещали на Бога, че ако ги дари с дете, те ще го посветят на Него. Вярата им подсказвала, че Бог ще направи най-доброто за тях и няма да ги изостави. Още в края на есента ви разказах как Йоаким и Анна изпълнили обещанието си и въвели тържествено малката Мария в храма. Православната църква, всяка година, на 21 ноември, ни припомня за това тържествено въвеждане на празника Въведение Богородично.

След като я завели на три години в храма и я посветили на Бога, тя останала да живее там. Йоаким и Анна скоро след това починали. А Мария, като много други посветени на Бога девойки и вдовици, останала в храма под напътствието на свещенослужителите, молела се и четяла Свещеното Писание, занимавала се с ръкоделие. Когато пораснала, трябвало да напусне храма и да се омъжи. Тя обичала Бога и не искала да се омъжва, искала да продължава да живее така. Затова свещениците я завели при един неин възрастен роднина – Йосиф, който трябвало да я пази. И така, света Богородица отишла да живее в къщата на Йосиф, била мълчалива и спокойна, защото сърцето ѝ било изпълнено с вяра и любов към Бога.

Един ден, докато стояла в стаята си, вгълбена в своите занимания, архангел Гавриил се явил при нея и ѝ казал: "Радвай се, благодатна! Благословена си ти между жените!"

Мария се смутила от тия думи. Но ангелът продължил: "Не бой се, Мария, понеже ти намери благодат у Бога! И ето, ти...ще родиш Син, и ще Го наречеш Иисус. Той ще бъде велик и ще се нарече Син на Бога;...и ще царува ...и царството Му не ще има край." Мария само попитала, как ще стане това, след като тя не е омъжена, а ангелът ѝ отговорил: "Дух Светий ще слезе върху тебе и силата на Бога ще те осени. Затова и Светото, Което ще се роди от тебе, ще се нарече Син Божий. "

Като изслушала благовестието на архангел Гавриил, бъдещата Божия майка се преклонила пред волята на Господа с най-дълбоко смирение и със сърце, изпълнено от любов към Бога, отвърнала: "Ето рабинята Господня, нека ми бъде по думата ти".

От този ден нататък Божията майка била в радостно и смирено очакване на изпълнението на благата вест, която и донесъл архангел Гавриил. Това събитие празнуваме на празника свето Благовещение, всяка година на 25 март. Името на празника Благовещение идва от блага вест – благо-вещение. Благата вест е добра вест. Спомняме си за архангела, който подготвил с благовестието си света Богородица за важната ѝ роля за цялото човечество. А Мария е наречена още Богородица, защото е родила Бог или Иисус Христос. Богородица – Бог-родила или родила Бог. Денят се пада винаги по време на строгите и най-продължителни пости преди Възкресение Христово, но за да споделим радостта от Благовестието, Църквата разрешава на този ден да се яде риба.

Подходящо би било представянето на наратива да бъде подкрепено с беседа или поне с насочващи въпроси. Например, децата могат сами да си припомнят за събитията около празника Въведение Богородично, като отговорят на следните въпроси: Как се казваха родителите на Божията майка? За какво най-горещо се молили те на Бога? Какво Му обещали, ако ги дари с рожба? Къде живеела Мария, след като била посветена на Бога?

Искала ли е да се омъжва? И т.н. За да затвърдят знанията си за ангелите, може да се направи още една кратка беседа, също по време на ситуацията: Кой съобщава на света Богородица, че ще роди Божия син? Защо ангел и съобщава тази блага вест? и т. н.

Акцентите в този наратив трябва да паднат освен върху самото съдържание на разказа, но и върху добродетелите на Божията Майка – смирение, любов, доверие, вяра. Тук може също да се изясни и факта, че едва след като Мария изрича думите: „...*Ето рабинята Господня; нека ми бъде по думата ти*“ (Лука 1:38), се изпълнява предреченото в благата вест. Силата на вярата и смирението ѝ се проявяват във вербализирането на свободната ѝ воля пред свети архангел Гавриил. Тя е имала възможност и да не се съгласи. Но любовта и доверието, които тя е проявявала към Бога през целия си живот до този момент, чистотата на сърцето и пламенният стремеж към духовен живот са причините, обуславящи изборът на Бога да падне точно върху нея.

Очакваните резултати, които могат да бъдат систематизирани и търсени след запознаването на децата с наратива за светото Благовещение, са те да:

- ❖ разбират значението на понятия като вест, блага вест, ангел, вестител, смирение, любов, доверие, вяра, Свещено Писание;
- ❖ осъзнават значението и силата на християнските добродетели в търсенето на смисъла на човешкия живот;
- ❖ разбират ролята на ангелите в света като вестители на Бога;
- ❖ познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене.

Като трудност при представянето на този наратив може да се определи единствено представянето на светия образ на Божията майка пред децата, като необикновен пример за добродетелен живот. Би било добре, след представянето на този библейски разказ, те да съумеят да

съпоставят собствените си постъпки с нейната кротост, любов, смирение, доверие към Бога, и да изпитат необходимост да следват примера ѝ за добродетелен живот.

3.2.2.4. Рождество Христово (Мат. 1:18-25; Лука 2:1-20)

Рождество Христово е най-чаканият и обичан празник от всички деца не само в предучилищна възраст. Всеки учител би си помислил, че няма как да се затрудни или да не успее да поднесе по правилния начин повествованието пред децата. Този библейски разказ отговаря на всички отбелязани по-горе критерии за подбор и заедно с *Възкресение Христово* е най-популярният сред християнските празници. Положителното в този факт е, че въпреки променящата се историческа обстановка в страната ни през вековете (робство, социалистически строй), потискането, отричането, дори забраната за изповядване на християнството, не са изкоренили напълно вярата и православните традиции на българския народ. За съжаление обаче, смисъла и съдържанието на празниците са изместени от обредната им проява, на която се отдава по-голямо значение от това какво точно се празнува. На въпроса: Защо, деца, това е любимият ви празник?, винаги поне един от отговорите е: „Защото дядо Коледа ще донесе подаръци!“. Всъщност, съдържанието на библейският наратив, описващо тези събития, е непознато както за децата, така и за много от техните родители, а предизвикателството да се представи в предучилищна възраст по подходящ начин, без да се помрачи радостта на децата от изместването на фокуса от традициите, е наистина голямо.

Подобно на Благовещение, библейският разказ за Рождество Христово се среща в същите две евангелия. Авторите им (Матей и Лука) са включили повествованието за раждането на Спасителя като част от цялостния разказ за живота на Иисус Христос, като част от благовестието.

Т. е., от целия евангелски наратив ще се отдели само това събитие, за да се представи пред децата и да се акцентира върху неговия богословски смисъл. Датировката и целта на написването на двете евангелия, както и техния жанр, бяха уточнени в наратива за Благовещение, поради това тук ще се обърне повече внимание на обема и необходимостта от разделянето на библейския наратив на части.

Библейският разказ за раждането на Иисус Христос е представен в двете евангелия, като в евангелието от Матей той се съдържа в осем стиха, а в евангелието от Лука – в двадесет. Очевидно е, че наративите не са големи по обем, но за разлика от други, дори по-дълги наративи, този е наложително да бъде разделен на части. Практиката сочи, че най-продуктивно и ефективно би било тези части да са три, дори четири. За улеснение и прегледност частите, на които ще се раздели наратива, могат да бъдат озаглавени така:

- *Йосиф и Мария пътуват*
- *Рождество Христово*
- *Витлеемската звезда*
- *Овчарите виждат ангели*

По този начин разказът за Рождество Христово се представя в четири отделни ситуации в предучилищна възраст, които слагат акцент на различни важни места в библейското повествование. Първата и втората част биха могли да бъдат обединени в една, но в тук представения педагогически експеримент са четири, като се уточняват акцентите на всяка една отделна част. На въпроса дали няма известен дисбаланс в обема на различните наративи¹⁵⁵ може да се направи уточнението, че в детската градина подготовката за Рождество Христово започва още през ноември и

¹⁵⁵ Малки по обем наративи се разделят на части, а наративи, описани в доста по-голям обем стихове от библейските писатели, се представят само в една педагогическа ситуация пред децата. (Бел. моя).

детайлите в представянето на библейските събития са важни от гледна точка на целите на религиозното възпитание в тази възраст и доказването на хипотезата, представена в това изследване. Има и още един аргумент – целите, които сме си поставили във всяка една ситуация по религиозно възпитание са решаващи в избора дали по-общо или по-детайлно ще се представи дадения библейски наратив пред децата.

В този разказ има доста думи, значението на които е необходимо да бъдат изяснени, но предвид подробното разделяне на библейския наратив в четири части, не би трябвало да има проблем с усвояването на смисъла им. Относно постоянните функции на действащите лица може да се подчертае отново смирението като функция на Божиите избраници (в случая на света Богородица) и проявата на Божията любов и премъдрост в света (изпращането на Сина и раждането на Спасителя в пещера).

Представеният по-долу библейски наратив не е разделен на споменатите части, но от заглавията на темите е ясно къде са сложени границите на всяка една от тях:

На този ден, деца, Бог е изпратил Своя Син, за да ни направи по-добри и да спаси света от злото. Спомняте ли си в кой град живеела Мария? Да, град Назарет. Наближило вече времето да ражда своето дете. Точно по това време римският император Август издал заповед за преброяване на хората, които живеят в империята. Вие сте малки, но ние с вашите родители също ходим в своите родни градове да се преброяваме.

Така Йосиф, пазителят на Мария, я взел и тръгнали за град Витлеем, където той бил роден. Пътуването било бавно и дълго. Тогава нямало нито коли, нито автобуси, а да не говорим за самолети. Те, Йосиф и Мария, се движели пеша.

Когато пристигнали във Витлеем, всички странноприемници били заети. Тогава решили да се подслонят в пещерата край града, където овчарите прибирали своите стада в дъждовно време. В тази пещера било топло и дори уютно. Същата нощ света Богородица родила Младенеца Иисус Христос, нашият Господ и Спасител. Пещерата била празна и единственото място, където Майката можела да постави Свящото дете, били яслите, от които се хранили кротките овчици. Пещерата греела в светлина от радостта, която била не само за родителите, но и за всички хора по земята. В тази свята нощ Бог Христос слязъл сред хората, на земята, за да ги направи по-добри и да ги дари със Своята божествена любов.

По същото време на небето над Витлеем изгряла необикновено ярка звезда. Затова я наричаме Витлеемската звезда. В много стари и мъдри книги било предсказано на хората, че когато се яви такава звезда на небето, значи се е родил Спасителят на света.

Трима царе, които живеели в далечни страни, като видели звездата, разбрали, че се е родил Царят на царете и тръгнали да Му се поклонят. Когато стигнали в Израил, те отишли първо при римския владетел, за да му кажат защо са дошли. Цар Ирод бил много властолюбив и жесток. Той се страхувал някой да не заеме трона му. Когато чул, че се е родил „цар“, той много се уплашил, но запазил самообладание и казал на тримата мъдреци да отидат да се поклонят на Младенеца, а на връщане да минат да му кажат къде е, за да може и той да Му се поклони. Те се съгласили, като не подозирали, че той намислил да го убие, защото се страхувал, че когато порасне този „Цар на царете“, ще заеме трона му. А всъщност Иисус Христос бил Цар на нашите души! Той не е искал корони, скъпи дрехи и богатства. Той слязъл на земята, за да ни направи по-добри, а не да царува над никакви земни царства и богатства.

Тримата царе от Изток поднесли царски подаръци на Младенеца – злато, ливан и смирна. Все неща, които царете притежавали. На връщане обаче легнали да си починат и Ангел Господен ги предупредил да не отиват при цар Ирод, защото той не иска да се поклони на Младенеца, а да го погуби. Така те си заминали по друг път в своите далечни страни на Изток и, по Божия промисъл, спасили живота на Божия Син Иисус Христос.

И така, видяхте ли, какви чудеса са се случили? И те не свършват до тук....

Както пасели своите стада на полето, Ангел Божий се явил на овчарите в светлина и им казал: „Не бойте се, ето, благовестя ви голяма радост, която ще бъде за всички човеци, защото днес ви се роди в града Давидов Спасител, Който е Христос Господ. Ето ви белег – ще намерите Младенеца повит, лежащ в ясли.” По същото време на небето се появили още много ангели, които запели: „Слава във висините Богу, на земята мир, между човеците благоволение!”.

Така овчарите, след това чудо, решили да отидат и да намерят Младенеца, за да Му се поклонят. Намерили го в пещерата, а на връщане разказали на още хора за ангелите и техните думи, за Младенеца, като непрестанно благодарели на Бога за тази чудна радостна вест.

Знаете, деца, че много бебета се раждат всяка секунда по земята. Но раждането на Този Младенец е най-радостното събитие в историята на човечеството. То се е случило преди повече от 2000 години и е променило света. Вижте колко много чудеса са се случили, за да покажат на хората, че точно това дете е Спасителят на света.

А вие вярвате ли в чудеса?

** * **

Йосиф – той бил на близо 80 години, когато Божията майка отишла да живее при него; бил неин далечен роднина, избран от Бога да стане пазител на бъдещата майка на Божия син Иисус Христос;

странноприемница – гостилница, хан, хотел; идва от думите „странник“ и „приемам“;

ливан – ароматна смола;

смирна – име на дърво, от сока на което също се добивала ароматна смола.

Всяка една част от наратива за Рождество Христово има своя специфика и акценти, които е необходимо да бъдат уточнени, за да се постигнат целите на възпитателно-образователния процес по религиозно възпитание. За да се запази автентичността на текста и православния характер на тълкуването му, не бива да се модернизира и осъвременява библиейския разказ с мотива, че така ще бъде по-лесно възприет и разбран от децата.

Пътуването на Йосиф и Мария до град Витлеем е обособено в отделна част от наратива, защото при представянето на разказа пред децата възникват въпроси, които е добре да бъдат обяснени. Например: Какво означава преброяване? Защо Йосиф и Мария пътуват пеша? Какво е странноприемница? и др.

Въпреки многото спорни въпроси относно датата и годината на Христовото раждане, и събитията, съпътстващи Рождеството, споменати от двамата евангелисти в библиейското повествование, тук целта е не да се навлиза в подробности за тях, а да се подчертае, че тези събития наистина са се случили. Император Август, Йосиф и Мария не са приказни, а истински исторически личности; град Назарет и град Витлеем съществуват и днес – могат да се покажат на децата съвременни фотографии на споменатите градове. В тази иначе съвсем кратка част от наратива има

възможност да се акцентира върху достоверността на историческите събития и да се обяснят доста непознати думи, които ще помогнат на децата да осмислят и запомнят текста. Представянето на тази част от наратива може да завърши така: „Когато Йосиф и Мария пристигнали в град Витлеем, се случили много чудеса, за които ще ви разкажа следващия път!“

Втората част на наратива разказва основното събитие – раждането на Иисус Христос в пещера, близо до град Витлеем – и обяснява причините за необичайността на мястото на това събитие. Тук акцентът е добре да падне върху обикновената, семпла обстановка, в която се е родил Спасителят, за да се подчертае незначителността на материалния свят в живота на хората и важните и непреходни за цялото човечество добродетели и ценности. Тук ще се обяснят още непознати думи като *страноприемница* и *ясли*, и отново, с лека тайнственост и загадъчност, любима на децата в тази възраст, би могло да им се подсказе, че за чудната звезда изгряла на небето, която е показала на хората, че Иисус Христос не е обикновено дете, ще научат следващия път.

Третата част на наратива акцентира върху пътуването на мъдреците, тяхната среща с цар Ирод и поднасянето на царските дарове пред Младенеца. Тук се появява още една историческа личност, като разказът за нея спира само до намеренията ѝ да убие Иисус Христос. Разбираемо е защо тази част от библейския разказ за избиването на младенците не присъства тук, но присъства чудния сън, който сънували и тримата мъдреци, в който ангел ги предупредил да не се връщат при цар Ирод. Важен акцент е и Витлеемската звезда, като следва обяснение защо е *Витлеемска* и от къде идва традицията на върха на елхата да се слага звезда. Необходимо е да се обясни значението на думи като *ливан* и *смирна*, както и да се обясни защо тези дарове са царски.

В последната, четвърта част от наратива за Рождество Христово, акцентът пада върху ангелския хор, които възвестява божията слава: „Слава във висините Богу, и на земята мир, между човеците благоволение!“ (Лк 2-14), и овчарите, които стават свидетели на това събитие. Това е поредното доказателство, че на земята се е родил Царят на царете, дошъл да избави хората от греха и да ги дари с любовта Си.

Този, на пръв поглед разделен на много части наратив, е важно да бъде представен детайлно пред децата, за да вникнат и осмислят съдържанието на един от най-любимите си празници, да не се съмняват в неговата достоверност. Добре е да се свържат познатите им традиции със смисъла на празника.

Важно е да се направи уточнението, че в процеса на представяне на този наратив пред децата не е необходимо да се влиза в подробности относно наименованието *Коледа* и неговите предположения за произход. Достатъчно е да се подчертае, че християните по-правилно използват наименованието *Рождество Христово*, защото то показва какво точно се празнува, събитието, сложило начало на отбелязването на този ден в празничния календар. Практиката показва, че разказът за свети Николай (който е добавка към представянето на наратива), като предобраз на дядо Коледа, има много благотворно и обясняващо някои факти и съмнения, значение за децата. В предучилищна възраст някои деца вече се съмняват в съществуването на дядо Коледа, но разказът за свети Николай и името му, запазено в много страни по света, говори, че той е съществувал (не е грешно да се каже в сегашно време – *съществува*), само външният му вид малко се е променил. Това е връзката и с традицията за подаряване на подаръци.

Става ясно колко много детайли и традиции могат да се обяснят чрез разделянето и представянето на наратива за Рождество Христово по този начин. Практиката показва, че принципите на достъпност, трайност и на

знанията са спазени и съответно очакваните резултати ще бъдат постигнати. Относно този наратив те биха могли да бъдат формулирани по следния начин:

- ❖ Децата да разбират значението на думи като преброяване, странноприемница, ясли, ливан, смирна и др., за по-добро осмисляне на наратива;

- ❖ да осъзнават Божествената същност на Иисус Христос;

- ❖ да пречупят наратива през знанията си за традициите на празника;

- ❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;

- ❖ да разбират значението на Боговъплъщението за спасението на цялото човечество.

Разбира се, това не е единственият начин, по който наратива може да се представи пред децата, но може да се каже, че това е един работещ модел, доказал своята ефективност в практиката.

3.2.2.5. Богоявление (Лука 1:5-25; 3:21-22; Мат. 3:13-17; Марк 1:9-11; Йоан 1:29-34)

Изборът на този наратив за представянето му в предучилищна възраст, подобно на представените дотук библейски разкази, отговаря на всички критерии за подбор, като разпознаваемостта му в социалната среда е допълнително подкрепена и от многото разпространени частни и публични традиции и обичаи, свързани с празнуването на Ивановден и Йордановден.

За разлика от дотук представените новозаветни библейски наративи, разказът за Богоявлението се среща и в четирите евангелия. Предвид факта, че бе разяснено времето на написване на евангелията от Лука и от Матей, тук ще се обърне повече внимание на датировката и целта на

написването на евангелията от Марк и от Йоан. За автор на евангелието от Марк се счита Йоан Марк, син на Мария, в чиято къща са се събирали учениците на Иисус Христос. Написано е в средата на 1 век (55-65 г.) и е второ по ред след това на Матей, и преди тези на Лука и Йоан. Знае се също, че Йоан Марк е племенник на ап. Варнава и ученик на свети ап. Петър. Йоан Марк е придружавал св. апостоли Варнава и Павел по време на първото им пътешествие из Мала Азия. Тези исторически сведения говорят за близостта на евангелиста с описаните от него събития. Това е най-краткото сред четирите евангелия и започва с проповедта на св. Йоан Кръстител в пустинята, която е част от настоящия библейски наратив. Предназначено е за християните неевреи, а целта му е да утвърди вярата в божествения произход на Спасителя.

Евангелието от Йоан е написано последно, съвсем в края на 1 век (около 98 г.). Целта му е отбелязана от самия автор: *„И много други чудеса направи Иисус пред учениците Си, за които не е писано в тая книга. А това е написано, за да повярвате, че Иисус е Христос, Син Божий, и като вярвате, да имате живот в Неговото име.“* (Йоан 20:30-31). Евангелистът цели да убеди учениците Му и тези, които тепърва ще повярват в него, че и след кръстната Си смърт Иисус Христос ще бъде сред тях чрез обещания Утешител – Светия Дух.

Жанрът на евангелията, включително тези на Марк и Лука, спада към жанра на разказа и има възможност да се направи паралел и сравнение между представянето на наратива за Богоявлението и от четиримата евангелисти.

Наративът би могъл да бъде разделен на три части, които са озаглавени така:

- *Свети Захарий и света Елисавета*
- *Свети Йоан кръщава хората*
- *Кръщението на Иисус Христос*

○ *Светената вода*

Последната част не е пряко свързана с библейския наратив, но след представянето на трите части пред децата, в четвърта, отделна ситуация би било полезно да се разясни на децата какво представлява светената вода и за какво се използва. Това ще им помогне да разберат защо, когато влизат с родителите си в църква или посещават манастири, си вземат от там светена вода.

Библейският наратив за кръщението на Иисус Христос не е обширен по обем, но има няколко важни акцента, които не биха могли да бъдат обхванати в една педагогическа ситуация.

Необходимо е да бъдат обяснени, може би не за пръв път, понятия като смирение, вяра, грях, прошка, покаяние и др., които да насочат вниманието на децата към смисъла на случващите се събития и проявата на Божия промисъл в тях. Тук постоянната функция на действащите лица е свързана и с родителите на св. Йоан Кръстител. Те, подобно на св. Йоаким и Анна, дълго време се молят на Бог да ги дари с дете. Това е много значим за родителите проблем и в съвременния свят и много християни припознават себе си в тези библейски двойки. Тук особено важен е акцента, че благодарение на своето смирение и вяра, в най-подходящия за тях момент, те получават измоления от Бога дар, а рожбите и на двете двойки са благодатен дар, който те не са и очаквали, но са заслужили със своята праведност, търпение и силна вяра. Не на последно място се поставят и постоянните функции на Бога като щедър и обичащ хората благоподател.

Подобно на наратива за Рождество Христово, разказът за Богоявлението също е представен в цялостен вид, но лесно могат да бъдат поставени границите на отделните части, като се разгледат подробно акцентите в тях:

Някъде по времето, малко преди да се роди Иисус Христос, живял един свещеник, който се казвал Захарий, заедно с жена си Елисавета. Те били добри, скромни хора, помагали на всички, молели се и ежедневно благодарели на Бога за всичко. Дълги години те отправяли молитви към Бог да ги дари с дете и когато остарели, решили, че такава е волята Му и че те няма да имат своя рожба.

Но един ден, когато Захарий се молел в храма, Ангел Божий му се явил и му казал: „Не бой се, Захарие! Бог чу молитвата ти и жена ти Елисавета ще роди син. Ще му дадеш името Йоан. Той ще служи на Бога.” Захарий много се зачудил и не повярвал, защото те вече били много стари със Елисавета. Ангелът, като разбрал неверието му, казал, че задето не е повярвал, няма да може да говори, докато не се роди детето. И наистина! Като се прибрал в къщи, опитал се да говори, но нито дума не излязла от устата му! Взел тогава една дъска, за да пише на нея, и така да разкаже на жена си какво му се е случило в храма. Думите на Ангела били верни. След време Елисавета родила момченце и Захарий написал на дъсчицата: „Йоан му е името!” Чак тогава той проговорил и неописуема радост изпълнила двамата родители. Вижте свети Йоан на иконата. Какво ви прави впечатление в дрехите, косата му?

Ще ви разкажа. Той бил много вярващ човек и непрекъснато се молел на Бога. От млад отишъл да живее в пустинята и се обличал с кожи. Хранел се с мед от диви пчели и всичко, което намерел там. Хората ходели при него и той им говорел, че трябва да се покаят за греховете си, защото скоро ще дойде Иисус Христос, Спасителят на света. Тези, които се покаявали, свети Йоан кръщавал във водите на река Йордан. Знаете ли, какво е грях? А знаете ли какво значи да се покаят за греховете си?

Грехът, деца, е нещо лошо, грешка, която Бог не иска ние да правим. Но понеже ние хората често грешим, той ни учи да се покаяваме, да съжаляваме за греховете си и да не повтаряме грешките си.

Дошло време и самият Иисус Христос отишъл в пустинята, където Йоан Кръстител кръщавал хората. Там Той го помолил да Го кръсти като останалите. Свети Йоан, понеже знаел кой е Христос, му казал: „Аз трябва да се кръстя от тебе, а не ти от мене!“ Но Спасителя му отвърнал, че трябва да направи това, което му казва и да Го кръсти. Свети Йоан се подчинил, защото знаел, че такава е волята на Бога. Пристъпили и двамата във водите на река Йордан. Тогава станало чудо. Дух Свети слязъл от небето във вид на гълъб. В същото време от небето се чул гласът на Бога: ”Ти си Моят Син възлюблен, в Тебе е Моето благоволение!“ (Лука 3:22)

Затова, деца, наричаме този празник Богоявление. В един и същ момент Бог се явил в трите си лица: **Бог Отец**, на който всички присъстващи са чули гласа от небето; **Бог Син**, който бил във водите на река Йордан и **Светия дух**, който прелетял като гълъб.

Наричаме свети Йоан с името „Кръстител“, защото той подготвял хората за идването на Иисус Христос, като ги кръщавал в река Йордан. Кръстил и самия Иисус Христос и така поставил началото на неговото земно служение.

Наричаме още свети Йоан и с името „Предтеча“, защото той предвидил идването на Иисус Христос и подготвял хората за това.

Празникът Богоявление празнуваме на 6-ти януари, а на 7-ми януари чествуваме паметта на свети Йоан Кръстител и Предтеча Господен.

Както Иисус Христос е осветил водата чрез Своето кръщение, така и свещениците днес освещават водата, като правят водосвет. За да направят водосвет, те трябва да имат съд със вода, китка (малко букетче) и кръст. Чрез молитви отправени към Бога, те освещават

водата в съда. Тази вода се нарича светена вода. Вода може да се освещава при всякакви случаи - раждане на дете, празници и др. С вода се освещават храмове, домове, обществени сгради. Водосвет се прави за здраве, за избавяне от беди и опасности. Водосвет може да се направи при природни бедствия.

А има един по особен вид водосвет, наречен Велик водосвет. Той се прави само на празника Богоявление, за да си спомним за кръщението на Иисус Христос, като се извършва извън храма, на море, езеро или река.

прошка – да поискаме от някого да ни прости нещо, което сме извършили

покаяние – дълбоко съжаление за извършена лоша постъпка

Предтеча - предшественик, пратеник, някой, който идва преди друг

Наративът би могъл да бъде представен по интерактивен начин чрез евристична беседа за проявата на християнските добродетели в действащите лица и чрез разнообразие от интерактивни игри, свързани със съдържанието му (пъзели, картинни ребуси, скрити картинки).

Акцент в първата част на наратива е праведния живот на Захарий и Елисавета и тяхната единствена мъка че нямат рожба. Особено важен смисъл тук има силната вяра и молитва на семейството, нестихващата надежда, че Бог ще ги утеши. Но когато това все пак се случва, в сърцето на Захарий се прокрадва мисълта, че това е невъзможно, предвид преклонната им възраст. Той несъзнателно подлага на съмнение Божието всемогъщество и получава важно изпитание. Тук беседата с децата може да бъде насочена към размисъл за това не е ли много тежко наказанието, което получава Захарий от Бога и какъв е неговият смисъл. И още: Това наказание ли е наистина или нещо друго? Така вниманието им се насочва към вярата и нейното значение за християните. Не е излишно да разберат,

че едно малко съмнение може да отдалечи хората от Бога толкова, че те да загубят Неговата благодатна защита. За да не се случи това с добрия и праведен Захарий, Бог даже проявява милост и безкрайна любов към него, като го ограничава да не може да говори, докато се роди детето.

Втората част на наратива за Богоявлението включва разказа за мисията на свети Йоан Кръстител на земята и неговата проповед пред хората за идването на Месията. Нейни акценти са ревността на вярата на Христовия Предтеча и смисъла на кръщението тогава и днес. Биха могли да се обсъдят с децата елементи от светото тайнство Кръщение и неговото значение за християнския живот. Ситуацията е подготовка за следващата част, която е същинският разказ за Богоявлението.

В третата част акцентите са два: първият включва въпроса необходимо ли е на Иисус Христос като Син Божи да се кръсти от свети Йоан в река Йордан, а вторият е значението на думата *богоявление* и как точно се явява Бог в този момент. Тук, разбира се, отново трябва да се подчертае, че основата на събитието е Божия промисъл и безпределната Му любов към хората. Полезно би било да се направи връзка с кръстния знак и значението на сгънатите пръсти. Добре е да се припомни и църковната традиция за освещаването на водите в този ден, хвърлянето на кръста и някои смислени обичаи при празнуването на именните дни.

Изясняването на акцентите отново е ключ към очакваните резултати от библейския наратив за Богоявление в предучилищна възраст:

- ❖ Децата да разбират значението на понятия като смирение, вяра, грях, прошка, покаяние и др.;

- ❖ да осъзнават силата на вярата в Бога и проявите на Неговата безпределна любов към хората;

- ❖ да съпоставят своето отношение към Бога и отношението на Божиите праведници към Него;

❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;

❖ да разберат смисъла на християнското учение за триединството на Бога.

Библейският наратив за Богоявление е интересен, достъпен и полезен библейски разказ, от който децата разбират и осъзнават триединството на Бога, което дава обяснение и за постоянното присъствие, проявата и свръхестествения (недостижим за човешкия разум) промисъл на Бога на земята.

3.2.2.6. Изкушенията на Иисус Христос в пустинята (Мат. 4:1-11; Лука 4:1-13 и Марк 1:12-13)

Библейският разказ за изкушенията на Иисус Христос в пустинята се среща на три места в Свещеното Писание в трите синоптически евангелия. Съответно авторството е известно: трите евангелия са написани от евангелистите Матей, Йоан Марк и Лука. И трите евангелия са написани преди разрушаването на йерусалимския храм, т. е. преди 70-та г. от н.е., а единият от авторите, Матей, е пряк участник в събитията, като влизащ в числото на 12-те апостоли. Целта на трите евангелия е да утвърди богочовечеството на Иисус Христос, макар, че всяко едно от тях е предназначено за различни групи от хора. Библейският наратив не е голям по обем и в трите евангелия, затова не е необходимо той да бъде разделян на части и да бъде представян в повече от една ситуация пред децата. От съдържанието научаваме, че след като Божият син е кръстен в река Йордан от свети Йоан Кръстител и след като постил 40 дни и 40 нощи, Той огладнял. Сатаната не се поколебал да изкушава дори и Него, както винаги, заблуден от своята гордост и желание да надмине Бога. Тук веднага се появява въпросът кой е сатаната, как се е появил в света и зъл ли е той по природа? Не е ли сътворил Бог само добро? Тук по-скоро ще

трябва да се обясни кой е сатаната, а не етимологията на самата дума. „Злото не съществува като онтологичен принцип, а се явява като последица от изоставянето на благото. Изоставянето на благото обаче предполага самовластно произволение¹⁵⁶. Наличието на същества със самовластно произволение прави възможно изоставянето на доброто и появата на злото...Макар злото само по себе си да не съществува, то получава съществуване в самовластните същества, които изоставят доброто. Първоначално дяволът не е бил зъл, а е станал такъв чрез самоволното си отдалечаване от Бога. Именно поради това не може да съществува абсолютно зло.“¹⁵⁷

На въпроса защо има полемики относно използването на този библейски наратив в предучилищна възраст, отговорът е ясен. Първо, самото присъствие на сатаната в разказа е най-малкото притеснителен факт, предвид представата на този персонаж и успешните опити на иконографи и художници да придадат възможно най-отрицателен образ на същността му. В съзнанието на всеки вярващ или дори само номинален християнин¹⁵⁸ сатаната има рога, опашка, черна козина, черни криле,

¹⁵⁶ Произволение – пространството на свободата, тайнственото пространство, където дори Бог не се намесва. От човека излиза някакво зло или добро, което не знаем откъде точно идва; всъщност то идва от пространството на свободата. Чрез поучението можем да помогнем да се роди добро произволение. Въпреки това не можем да насилим произволенията, то е тайнствено нещо, то е пространството, средоточието на Божия образ у човека, самовластието, то е свободната воля, която сме получили като дар от Бога. (според о. Николай Лудовикос в беседата „Грях, закон и благодат“. Бел. моя. <<https://zadrugata.com/2016/12/21/каквото-правиш-това-ще-получиш-плюс-ед/>> [Достъп: 18. 07. 2020 г.].

¹⁵⁷ Мандзаридис, Г. Християнска етика том II. София: Омофор. 2013, с. 45 – 46.

¹⁵⁸ Номинален християнин – човек, който по традиция се смята за християнин, кръстен е в Църквата, от време на време ходи в Църквата (обикновено, за да си вземе върба на Цветница, да обикаля Църквата на Великден, да запали свещ на големи празници, без да разбира точно защо), и който не познава значението и смисъла на службите в храма. Номиналният християнин не смята, че за да бъде един човек християнин, непременно трябва да посещава храма, да участва в богослуженията, камо ли да се усъвършенства,

грозна, неприятна, дори противна външност, които са огледало на представата за неговата вътрешна същност. Всеки здравомислещ учител или родител би си задал въпроса: не би ли предизвикала противоречиви чувства, страх, объркване, дори психически разстройства у децата тази външност на сатаната, описанието и представата за същността му? Също така: непременно ли този трябва да бъде един от наративите, който да бъде използван в предучилищна възраст или би могъл да бъде пропуснат и децата да се запознаят с него във възраст, в която имат по-устойчива психика и по-оформено критично мислене? Разбира се, тези въпроси са основателни и логични и би трябвало да им бъде даден научно-практически, изчерпателен и обоснован отговор.

След цитираните обяснения за същността на злото и самовластното му произволение, веднага идва възможността да се направи анализ на въпросния библейски наратив от гледна точка на начина на представянето му пред децата от предучилищна възраст. Има ли начин той да бъде представен чрез приемлив за тази възраст педагогически подход, без притеснения за неговата грешна интерпретация и евентуален плашещ отпечатък върху психиката на децата? Като начало, започвайки разказа за това как сатаната отишъл да изкушава Иисус Христос в пустинята, трябва да се изясни кой всъщност е сатаната. Може да се обърне внимание на децата, след като са запознати и с разказа за Сътворението, че Бог е създал всичко добро, но един от ангелите Му се възгордял и със свободната си воля решил, че е толкова съвършен, че може да надмине дори Бога. Тук може да се направи и паралел със свободната воля, която имаме ние, хората, като Божии творения, и че всеки от нас е добър, но сам избира как да постъпи, благодарение на Божия образ вътре в нас. Т. е., от най-ранна възраст децата да осъзнаят правото си на избор и да се прекъсне желанието

утешава и пребъдва в Църквата чрез благодатта и даровете на светите Тайнства. (Бел. моя).

им да поставят стигма върху връстниците си – кой от тях е добър и кой лош. Всички хора са онтологично добри, но някои избират да се отдалечат от Бога. Тази интерпретация на началото на библейския наратив за изкушенията на Иисус Христос в пустинята не е плод на размишления или предположения, а многократно прилагана в практиката и, по наше мнение, педагогически успешна. Децата разбират, че изборът е в ръцете им и когато някой извърши някоя лоша постъпка, то тя е сигурен знак, че се е поддал на изкушението.

Относно постоянните функции на действащите лица в наратива може да се каже, че Иисус Христос, като основно действащо лице, не се поддава на изкушението. Той има възможност да избира, но за разлика от което и да е друго действащо лице, се подразбира, че Иисус Христос е пример за безгрешност – качество, присъщо само и единствено на Бога. Неговите атрибути предвид божествената му природа са константа – Той е смирен и търпелив. В останалите наративи също се откриват, както тези, така други качества на Бога, които затвърждават образа Му пред децата и са в подкрепа на хипотезата на това изследване.

Следва разказът, основан на библейския текст, в който сатаната се опитва три пъти да изкуши Иисус Христос. Тук се дава пример за адаптация на библейския разказ за изкушенията на Иисус Христос в пустинята, готов библейски наратив за предучилищна възраст, върху който в последствие ще се уточнят акцентите, които е добре да се изложат пред децата:

Понякога дявола, или хората, подтикнати от дявола, примамват други добри хора да вършат лоши неща. Например, аз мога да се опитам да изкуша някой от вас, като го накарам да отиде да открадне нещо, а в замяна да му подаря най-хубавата играчка. Не бива да се хващате на такива примамливи обещания, защото ще извършите грях. Ето това е

изкушението. А знаете, че Бог не обича ние да правим грехове. Вижте на първата картинка как Иисус Христос се е молил в пустинята.

А ето как го изкушавал дявола. Казал му: „Ти нали си Син Божии, вземи тези камъни и ги превърни във хляб, така ще се нахраниш.“ Но Христос, въпреки че можел, не го направил, защото неговата цел била друга. Той искал да даде на хората духовна храна. Затова му отвърнал: „В свещените книги е писано, че не само с хляб ще живее човек, а и с всяко слово, което излиза от Божиите уста.“ Е, успял ли е дявола да изкуши Христос?

Но дявола не престанал да Го изкушава. Завел Христос в свещения град Йерусалим и го качил на покрива на храма. Казал му да скочи, защото в свещените книги е писано, че ангели ще го понесат и няма да позволят Той да се удари в камък. Така и хората като видят това, веднага ще повярват на думите Му.

И това можел да направи Спасителя, но не го сторил, защото не искал да ни убеждава в нещо чрез безсмислени постъпки. Той искал ние хората да повярваме в любовта и добрите дела, да се обичаме помежду си и да разберем колко много Той ни обича. Когато вие обичате някого, какво правите за него?

Бог ни обича и всичко ни прощава, стига ние да се разкайваме за греховете, които сме сторили.

И така, дяволът решил още веднъж да опита. Обещал на Христос всичките богатства на земята, власт над хората и градовете. Единственото, което искал в замяна е било Христос да падне и да му се поклони.

Но Спасителят не търсел богатства и власт. Неговото царство било богато на духовни съкровища. Той пропъдил дявола и му казал, че в свещените книги е писано, че на Господ ще се поклони и само на Него ще служи. Дяволът разбрал, че е безсилен и накрая Го оставил.

Освен поставените въпроси към децата в приведените по-горе примерен наратив, могат да се добавят и още няколко, за да се постигне по-добра интерактивност в процеса на обучение и да се провокира критичното мислене на децата. Например, те сами да отговорят на въпросите: Можел ли е наистина Иисус Христос да превърне камъните в хляб? Можел ли е да скочи от храма? Защо не се е поклонил на дявола? Опитът показва, че децата дават интересни и неочаквани отговори, а много често сами правят правилните заключения.

Особено важен акцент в този наратив е факта, че предложенията (изкушенията) на сатаната са твърде земни и материални, по нищо не отговарящи на Божията същност. Би било добре, ако децата направят паралел със собствените си желания. Да стигнат до извода, че дори и най-големите материални богатства на земята не могат да ни направят щастливи. Всяка играчка, за която са молили родителите си, много често и много бързо остава забравена в някой ъгъл на детската стая. Притежавайки я, бързо са загубили интерес към нея. Щастие носят приятелството, подкрепата, знанието, любовта, милостта, които не можем да купим с пари и власт.

Друг важен акцент е, че е доста лесно за човек да се поддаде на изкушението, защото сатаната е хитър. „Както тъмнината е липса на светлина, така и злото е липса на добро. То паразитира. То се представя за добро; ангелът на тъмнината се представя като светъл ангел (2 Кор. 11:14)“¹⁵⁹ Ако човекът се поддаде, сатаната придобива сила. Ако обаче се уповава на Бога, особено чрез молитвата, сатаната става мъничък, нищожен, страхлив и лесен за пропъждане. Затова молитвата е сигурна и непробиваема защита срещу сатаната. Много полезна тук е и беседата за

¹⁵⁹ Попмаринов, Д. Между вярата и разума. София: Фондация „Покров Богородичен“. 2016, с. 138 – 139.

емоциите. Често децата се ядосват, иска им се да отмъстят за нещо, страхуват се, имат желание да обидят или наранят някого, който се е отнесъл по същия начин с тях. След критичен анализ на различните ситуации те осъзнават, че тези чувства не са от Бога, а от сатаната, и ако не се научат да ги контролират с търпение и кротост, ще се поддадат на изкушението.

На въпроса дали този разказ би могъл да бъде пропуснат в предучилищна възраст, разбира се, че отговорът е „да“. Предвид експерименталният характер на съществуващата програма по религиозно възпитание¹⁶⁰, всеки учител би могъл да прецени дали непременно този наратив трябва да използва, за да разясни същността на доброто, злото, на свободната воля. Но също така е добре децата от най-ранна възраст да знаят, че злото, лошите постъпки не са от Бога. Те са изкушения, на които лесно можем да се поддадем, но и от които лесно можем да се предпазим. Когато изпитваме трудност да вземем някое решение, на помощ идва молитвата. В тази връзка, точно този библейски наратив е един от най-подходящите и достъпните за разясняване на тези понятия и проблеми.

Споменатите акценти са всъщност насоките, които водят до постигане на целите на педагогическият процес. Особено ясно би трябвало да бъде на всеки заинтересован, че не непременно запознаването със съдържанието на библейският наратив за изкушенията на Исус Христос в пустинята е целта на тази ситуация по религиозно възпитание. Ако трябва да формулираме очаквани резултати към нея, то бихме предложили приоритетно те да бъдат следните:

- ❖ Децата да разберат значението на понятия като изкушение, добро, зло, молитва, грях, свободна воля;
- ❖ да разберат разликата между добро и зло;

¹⁶⁰ Василева, Е. Религиозно възпитание на децата от предучилищна възраст. София: Свят 2001, 1999.

- ❖ да разбират свободната воля на човека като дар от Бога;
- ❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;
- ❖ да познават тази част от християнският живот, която ни предпазва от изкушения.

От тук става ясно, че, може би, единственият недостатък при използването на този наратив е начинът, по който се представя образа на сатаната пред децата. Той трябва да изглежда страшен, но не и непобедим. Предвид спецификата на библейския текст, неговата отдалеченост във времето и боговдъхновен характер, библейският наратив за изкушенията на Иисус Христос в пустинята е необходим и значим със своите нравствени послания и ценностни ориентири. Тази интерпретация на въпросния наратив, представянето му по този начин пред децата от предучилищна възраст би трябвало да потвърди, че: „От библейска гледна точка може да се приеме, че доброто е заложено в самата същност на творението. Бог, когато твори света, потвърждава, че всичко сътворено е добро, дори „...*твърде добро*“ (*Бит.1:31*). То е добро, защото причината за него е самият Той, абсолютното Добро. Християнската вяра и учение приемат, на основата на Божието откровение, че доброто има онтологически характер. То е в природата на човека – вътрешноприсъщо, вложено в него при сътворяването му, което не е нужно да бъде доказвано. Доброто има динамичен, действен характер. То не е абстракция – истинско е само когато се осъществи на практика. За това говори производната дума „добродетел“. Висшата проява на доброто се покрива с любовта. Бог е любов, върховен, абсолютен израз на доброто. Добродетелта е едно от средствата, чрез които се проявява любовта“¹⁶¹

¹⁶¹ Попмаринов, Д. Между вярата и разума. Първи въпроси. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2016, с. 136 – 137.

3.2.2.7. Притчата за митаря и фарисея (Лука 18:9-14)

Библейските притчи са много разпространен жанр в Свещеното Писание, като съдържанието на много от тях е известно както на възрастните, така и на децата. В редица книжки, помагала и учебници има представени адаптации, преразказано библейско повествование, което има за цел да осветли смисъла им. Има игрални и анимационни филми, които пресъздават съдържанието на притчите и по един достъпен и интересен (за съжаление, не винаги достоверен) начин запознават зрителите с част от библейския текст.

Когато се говори за новозаветни притчи, не само *Притчата за митаря и фарисея* изпълнява критериите за подбор, систематизирани в това изследване. Може да се каже, че *Притчата за талантите* също би била много подходяща за тази възраст, предвид многото дейности извън детската градина, които посещават децата и които задоволяват техните интереси, търсения и заложби. Тук е представен наратива за *Притчата за митаря и фарисея*, за да се акцентира върху трудно постижимите в съвременния свят добродетели смирение и покаяние. Това са част от ценностите, основа на християнския добродетелен живот, смисъла на които религиозното възпитание има за цел да обясни пред децата, за да имат възможност те да ги припознаят като част от своята ценностна система.

Тази притча се среща само в евангелието от Лука. Датировката и целта на написването на книгата е известна, затова ще се насочи вниманието към обема на наратива и дали е необходимо той да бъде разделян на части. Друг важен акцент е целта на самата притча – тя може да е част от книга, която има обща цел, но всяка една притча има конкретен скрит смисъл, който Иисус Христос е заложил в нея. Литературният почерк на автора също е от значение за социалния контекст и аудиторията, пред която е представена притчата. „Освен това всяка

притча или слово на Христос има свой контекст, определен от историческите обстоятелства на събитията, но и от литературните особености на разказа на всеки един от евангелистите... Възможно е Христос да е повтарял някои от своите поучения сред различни хора, в различните градове и селца при своите пътувания“¹⁶² Още в Стария Завет Бог изпраща пророк Исаия при хората с думите: „...иди и кажи на този народ: с уши ще чуете, и не ще разумеете, и с очи ще гледате - и не ще видите. Защото сърцето на този народ е закоравяло, и с уши тежко слушат и затворили са очите си, да не би с очи да видят, с уши да чуят и със сърце да разберат, та да се обърнат, за да ги изцера.“ (Ис.6:9-10). Иисус Христос потвърждава с думите си изпълнението на пророчеството, обяснява защо говори с притчи пред народа и допълва: „Вашите пък очи са блажени, защото виждат, и ушите ви - защото чуват; защото, истина ви казвам, мнозина пророци и праведници са много желали да видят, каквото вие виждате, и не видяха, и да чуят, каквото вие чувате, и не чуха.“ (Мат.13:16-17). Притчите и параболите са един от любимите начини на изразяване на Иисус Христос, като Той по този начин прави достъпни Божествените истини за хората. В студията си „Човешкостта на Иисус“¹⁶³ прот. Александър Мен обръща внимание на човешката същност на Спасителя, и макар че няма преки описания за Него в Новия завет, чрез повествованието на живота Му се разбира пълнотата на тази Негова същност. В това число е говоренето чрез притчи, което по съвсем човешки и достъпен начин представя дълбокия им смисъл пред хората. Основният смисъл на *Притчата за митаря и фарисея* е свързан със споменатите вече добродетели *смирение* и *покаяние*, които са доста позабравени в света

¹⁶² Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. / /Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог, София: Омофор, 2018, с. 40.

¹⁶³ Мен, А. Човешкостта на Иисус.

<https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,68091/view,article/>
[Достъп: 18.07.2020 г.].

извън християнската общност. Те биха били от голяма полза при изграждането на така актуалните в съвременния свят „меки“ умения у децата – креативност, екипност, организираност и ефективна комуникация. Повествованието на тази притча се съдържа едва в шест библейски стиха, но решението да не се разделя наратива на части и да се представи в една педагогическа ситуация не се дължи на малкия му обем, а жанра, в който той е написан. Притчата трябва да се представи от началото до края, за да се изведе нейният важен смисъл пред децата. „Така притчата осъществява основното си предназначение – *да предизвика отговор у слушателите, да ги завладее в момента на слушане, да ги предизвика с парадоксален обрат на действието*“¹⁶⁴

Действащите лица са митаря и фарисея, като в този наратив са важни по-скоро постоянните функции на Бога, а не на преките участници в действието. Става въпрос за добродетелите, които Бог цени в своите избраници или в случая на едно от действащите лица – митаря. Бог не участва пряко в наратива (повествованието), но участва в изводите, направени от Христос и записани от евангелиста. Бог осъжда гордостта като най-тежкия грях и няма библейска случка, в която Той да омаловажава или прощава тази грешка. В контекста на времето и мястото на написване на евангелието се подразбира, че трябва да бъде предварително обяснено значението на думите *митар* и *фарисей*.

Представеният по-долу библейски наратив представлява адаптация за предучилищна възраст на една от 45-те на брой притчи, описани в Новия Завет и използвани от Иисус Христос в Неговото служение на земята:

Много често, деца, Иисус Христос разказвал на хората, които го слушали, притчи. Това са малки разказчета, които приличат на приказки

¹⁶⁴ Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог, София: Омофор, 2018, с. 45.

и които имат някаква поука. Така хората по-лесно разбирали какво иска да им каже Той.

На тези, които били много уверени винаги в себе си, веднъж Той разказал следната притча: Веднъж в храма влезли двама души – един митар и един фарисей. Тук ще направим едно разяснение за това на кои хора викали „митари“ и на кои „фарисеи“ преди 2000 години.

В онези времена митарите били тези, които събирали данъци. Днес вашите родители отиват в данъчната служба и сами си плащат данъците. Но в онези времена не е имало такава служба и митарите ходели от къща на къща и събирали така данъците. Хората не обичали митарите, защото много пъти те били алчни и искали повече пари от бедните хора. Така забогатявали незаконно на техен гръб.

Фарисеите пък се мислели за много добри и праведни хора. Редовно ходели на църква, правели дарения. Били обаче много горделиви и лицемерни. Правели всичко, само външно, за да изглеждат добри, за да се хвалят пред хората. Били обаче горделиви, завистливи и много често се мислели за много повече от другите хора.

Та ето тези двамата – митар и фарисей – веднъж влезли в храма. Фарисеят застанал гордо отпред и започнал да се моли ето така: „Боже, благодаря Ти, че не съм като другите хора – грабители, несправедници...или като този митар. Постя два пъти в седмицата и правя дарения на храма от всичко, което придобивам.“

А митарят, обратно – застанал най-отзад и не смеел да вдигне очи нагоре от срам. Молел се така: „Боже, бъди милостив към мене, грешника!“. Той осъзнавал, че е вършил грешки и разкайвайки се, боязливо влязъл в храма, за да поиска прошка от Бог.

Накрая Иисус Христос казал на слушащите Го, че митарят бил по-оправдан пред Бога от фарисея. **“Всеки, който превъзнася себе си, ще бъде унижен, а който се смирява, ще бъде въздигнат”.** /Лук. 18:14/

Гордостта е най-големият грях пред Бога. Представете си една нива с житни класове. Горделивите хора са като празните класове, които стърчат нагоре и всички ги виждат, а тези, които осъзнават грешките си и съжаляват пред Бога за тях, са като наведените, натежали пълни с житно класове. Класове, които ще дадат много плод.

Гордостта е голям грях, който ни отдалечава от Бога. „На кого, казва Бог, да погледна, ако не на кроткия и смирения?“ (Ис. 66:2)

За да е полезен за децата библиейският наратив на тази притча е необходимо той да бъде допълнен с беседа, акцентът на която трябва да падне първоначално върху поведението на двете действащи лица, които влизат едновременно в храма и после върху извода, който прави Иисус Христос пред слушателите. Необходимо е децата да имат време да съпоставят своето поведение с това на действащите лица, за да предположат каква би била оценката на Бога и да направят своя избор. На пръв поглед това изглежда доста сложно за деца от предучилищна възраст, но всъщност на този етап те следват модели на подражание и много от постоянните функции на действащите лица в Свещеното писание (особено тези на Божиите избраници и на Бога) могат да бъдат здрава основа за формиране на една християнска и в същото време универсална доброделност.

Трудността при представянето на наратива би могла да дойде както от смисъла на думите митар и фарисей, така и от смисъла на понятията смирение и покаяние. Споменатите добродетели почти не присъстват в речника на съвременните родители (тези, които не са част от Църквата, разбира се) и много често те възпитават децата си в точно обратното, насърчават ги да имат грешна самооценка за себе си – винаги да изпъкват и никога да не си признават грешките. Учителят трябва да бъде сигурен че децата са вникнали в съдържанието на тези думи, като ги кара сами да ги

обяснят, за да може цялата група да има едно приемливо и достъпно за възрастта определение за това.

Очакваните резултати са формулирани на базата на фабулата и смисъла на въпросната библейска притча, като изясняват пред учителя какви трябва да бъдат очакванията му и целите на педагогическата ситуация:

- ❖ Децата да разбират значението на думи и понятия като митар, фарисей, гордост, лицемерие, смирение, покаяние;
- ❖ да разбират отношението на Бога към хората, притежаващи тези качества;
- ❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;
- ❖ да разбират ролята на смирението и покаянието в християнският живот.

Притчата е интересен и достъпен за децата жанр, много наподобяващ на баснята, която те би трябвало много добре да познават в четвърта подготвителна група в детската градина.

3.2.2.8. Възкресение Христово (Матей 26:17-75; 27:1-66; 28:1-9; Марк 14:1-72; 15:1-47; 16:1-11; Лука 22:1-71; 23:1-56; 24:1-12; Йоан 18:1-40; 19:1-42; 20:1-18)

Възкресение Христово е последният представен и използван в това изследване наратив, който няма как да бъде пропуснат предвид неговата популярност, разпознаваемост и богатство от традиции, пресъздавани много пъти както в къщи, така и в детската градина.

Историята за Възкресението е записана и от четиримата евангелисти, като тя е придружена с подробни описания на събитията случили се преди и след това. Някои от тях са включени в наратива, за да могат децата по-добре да разберат и възприемат саможертвата на Иисус Христос.

Последователно, при представянето на другите новозаветни наративи, бе уточнена датировката и авторството на четирите евангелия. В това изследване няма наративи от други новозаветни книги, защото е логично в началото на религиозното образование на децата да се започне с живота на Иисус Христос, Неговата майка и някои от Божиите избраници на земята. Това ограничаване (не само в библейските наративи, но и при представянето на светците като брой в детската градина) е с цел децата да познават и разбират в дълбочина разказите и техните нравствени послания, а в училище да се разширява обхвата и разнообразието на техния брой.

Логично е този наратив също да бъде разделен на части, предвид наситеността от събития, съпътстващи и обясняващи самото Възкресение, както и предвид значението на празника за историята на човечеството:

- *Иисус Христос влиза в Йерусалим (Цветница)*
- *Предателството*
- *Кръстът на Голгота*
- *Възкресение Христово*

Акцентите във всяка една част са подробно описани след представянето на наратива, за да се изясни изборът им и причината някои моменти от разказа да бъдат пропуснати. Като начало, може да се каже, че обемът на повествованието за Възкресение Христово във всичките евангелия е доста голям (не по-малко от 100 стиха) и дори и да бъде разделен на части, не би могъл да обхване всички събития. Освен това, както бе споменато още в теоретичната част на изследването, някои части от наративите биха могли да бъдат спестени не за да бъдат прикрити, а за да изпъкнат други и за да има унисон с възрастовите особености на децата.

Действащите лица тук също са доста повече – Иисус Христос като Изпълнител и Проявител на постоянните функции на Бога, народът на Израил, дванадесетте апостоли, римските войници и жените мирноносици.

Освен богатството от думи, които трябва да се обяснят на децата, в този наратив има и традиции, актуални за времето на Иисус Христос, които също изискват известно разяснение. Този наратив е ярък пример за това как библейското съдържание, въпреки специфичния си характер, не е необходимо да се модернизира и преразказва през призмата на съвременния начин на живот на хората, а да се обясни и да обогати знанията и отношението на децата към други, далечни за нашето време традиции (например, начина на посрещане на Иисус Христос в град Йерусалим).

Възкресение Христово, деца, е най-големия християнски празник, затова преди него църквата е установила да има много дълъг пост, който продължава цели 6 седмици. През този период, християните, освен че се лишават от месна и млечна храна, се молят на Бога да прости греховете им, да ги направи по-добри и смирени. Молят се също Бог да им даде сили да простят греховете на другите и да ги обичат така, както обичат себе си.

Една седмица преди Великден са се случили някои интересни събития, за които ще ви разкажа днес. Наближавал празникът Пасха, на който евреите празнували своето освобождение от египетско робство. Много хора се събирали в град Йерусалим. Сега пък се намирали под римско робство и се молели на Бог по скоро да бъдат освободени. В свещените книги пишело, че Царят, който ще ги освободи, ще влезе в града, възседнал осле. Така влязъл Иисус Христос в града. Хората били чули и видели Неговите чудеса, затова го посрещнали много радостно. Постилали дрехите си по пътя Му, режели палмови клонки и също ги постилали като килим на земята. Иисус Христос знаел, че след няколко дни същите тези хора ще го предадат и разпънат на кръст, но нямало как, трябвало да изпълни Своята мисия на земята. Хората Го посрещали, като мислили, че

Той е царят, който ще ги освободи и ще седне на трона. Само децата, които пеели: „Благословен е, Който иде в име Господне!“, разбрали, че това е самият Бог, слязъл на земята, за да спаси душите ни. Когато Иисус стигнал до храма, видял там много търговци, които били дошли единствено, за да спечелят пари. Той се ядосал, съборил масите им и казал: „Домът Ми е дом за молитва, а вие го направихте гнездо на разбойници!“ После влязъл в храма и през следващите няколко дни учил хората на добро, смирение, любов и мъдрост.

В България няма палми, затова си спомняме за посрещането на Иисус Христос с върбови клонки в храма, а всички хора с имена на цветя празнуват своя имен ден на този празник. Наричаме го Цветница или Връбница, а Църквата го нарича Вход Господен в Йерусалим. Което означава влизане на Иисус Христос в Йерусалим.

Вечерта, преди старозаветния празник Пасха, учениците на Иисус Христос приготвили празничната трапеза в къщата на един човек, който Иисус Христос сам им посочил. Преди да седнат, Той умил краката на всички подред, като им казал: **„Истина, истина ви казвам: няма слуга по-горен от господаря си, нито пратеник по-горен от оногова, който го е пратил.“ (Иоан 13:16).** Как мислите, какво е искал да им каже с тези думи?

Искал е отново да им каже, деца, че трябва да бъдат смирени и да не се възгордяват, дори и да са направили много повече от другите. Защото всеки човек има нещо ценно в себе си и трябва да се уважаваме и да се обичаме помежду си. Иисус Христос Сам обяснява постъпката Си така: **„И тъй, ако Аз, Господ и Учител, ви умих нозете, то и вие сте длъжни да умивате нозете един другиму. Защото ви дадох пример, да правите и вие същото, каквото Аз ви направих.“ (Иоан 13:14 – 15).**

После седнали и Спасителят им казал, че още тази нощ един от тях ще го предаде. Тогава един от най-добрите Му приятели, Юда, казал:

„...Да не съм аз, Рави? (Мат. 25:26). Иисус му отговорил: „...Ти каза..“ (Мат. 25:26). След това се случило следното: „И когато ядяха, Иисус взе хляба и, като благослови, преломи го и, раздавайки на учениците, каза: вземете, яжте: това е Моето тяло. И като взе чашата и благодари, даде им и рече: пийте от нея всички; защото това е Моята кръв на новия завет, която за мнозина се пролива за опрощаване на грехове.“ (Мат. 26:26 – 28). Тази вечеря се изобразява на иконите и се нарича Тайната вечеря. Не защото има нещо тайно в нея, а защото тогава Иисус Христос е установил светото тайнство Причастие. Когато човек изповяда греховете си, той отива на служба в храма и там свещеника му дава свето Причастие от чашата. Светото Причастие е хляб и вино, което по време на службата по чудесен начин и чрез Светия дух се е превърнало в тяло и кръв Христови, както Той сам е казал на Тайната вечеря. Така ние, хората, чрез Причастието, и до днес получаваме благодатни сили в храма. Всеки християнин знае, че това е много важно за нашето духовно усъвършенстване и спасение и че без тези благодатни сили няма как да имаме Божията подкрепа. А знаете ли какво станало след вечерята?

Христос, заедно с учениците си, отишъл в Гетсиманската градина, за да се помолят. Навътре обаче взел със Себе Си само учениците Петър, Яков и Йоан. Казал им да бдят, докато дойде часа да го хванат. Тогава отишъл сам по-навътре, за да се моли. Когато се върнал, учениците били заспали. Събудил ги чак когато видял Юда с римските войници, които били дошли да го хванат. Юда казал на войниците: „...Когато целуна, Той е; хванете Го.“(Мат. 26:48). Приблизил се и целунал Иисус Христос. Тогава Спасителят само промълвил: „...С целуване ли предаваш Сина Човечески?“ (Лук. 22:48). Така искал да го накара да се разкае за това несправедливо предателство. После попитал войниците: „...Кого

търсите?” (Йоан 18:4). Те отвърнали, че търсят Иисус от Назарет. „...Аз съм...”(Йоан 18:5) – казал нашия Господ и тръгнал с тях.

Ето така, деца, един от най-близките ученици на Христос Го предал. Но трябвало това да се случи, защото такава била волята на Бога. Как мислите, можел ли е Иисус Христос да се избави от страданията?

*Разбира се, но, както ви казах, такава била волята на Бога. Синът трябвало да умре, за да изкупи всички грехове, които хората вършили на земята. Трябвало да изтърпи страданията, заради любовта Си към хората. Иисус Христос жертвал живота си за нас хората. Само този, който обича, може да жертва дори живота си заради другите. Дори когато другите ученици се опитали да го защитят, Той казал: „...**Върни ножа си на мястото му; защото всички, които се залавят за нож, от нож ще погинат; или мислиш, че не мога сега помоли Своя Отец, и Той ще ми представи повече от дванайсет легиона Ангели?” (Мат. 26:52-53)***

За това, деца, Възкресение Христово е най-големият християнски празник. Защото Христос умрял кръста заради нашите, а не заради своите грехове. Той нямал грехове. Така ни избавил от страданията, научил ни как да живеем и да се стремим към царството Божие.

След като войниците Го отвели и го осъдили, Иисус Христос трябвало сам да носи огромния, тежък, дървен кръст до хълма Голгота, където римляните щели да го разпънат. Тълпата от хора, която преди една седмица Го посрещала като Цар, сега крещяла и викала, че този, Който помагал на другите, сега не можел да помогне на Себе си. Изкачвайки се по хълма, с мъка носел тежкия кръст. Но всъщност истинската тежест, която носел на раменете си били греховете на хората, вината на онези, които го осъдили. Всички лоши неща на всички хора по земята Той ги носел сега, а те били стотици пъти по-тежки от кръста. Щял да умре, поемайки всички грехове върху Себе Си. Някъде към

обяд издигнали кръста. Забили пирони в ръцете и краката му, а до Него издигнали още два кръста и на тях разпънали разбойници. Единият, макар че и той щял да умре, също се подигравал и крещял срещу безсилието на Христос. Другият разбойник обаче повярвал в последните мигове от живота си и казал: „**..Та и от Бога ли се не боиш ти, когато и сам си осъден на същото? А ние сме осъдени справедливо, защото получаваме заслуженото според делата си; но Тоя нищо лошо не е сторил.**“ (Лука 23: 40-41). Иисус тогава Му казал: „**...Истина ти казвам: днес ще бъдеш с Мене в рая.**“ (Лука 23:43)

Хората продължавали да крещят и осъдили всъщност своя Бог, Този, Който е слязъл на земята, за да ги спаси. Той само тихо казал: „**...Отче! прости им, понеже не знаят, що правят...**“ (Лук. 23:34). Малко след обяд Той издъхнал. Тогава изведнъж притъмняло, земетресение разцепило скалите, завесата в храма се скъсала на две. Хората се уплашили, разбрали, че Иисус Христос не бил обикновен човек, а бил Синът Божи, слязъл на земята.

Учениците вечерта отишли при римския управител и го помолили да им даде тялото на Спасителя. Взели Го, повили Го в плащеница и Го положили в пещера. Затворили гроба и с тежък камък.

Всяка година, на велики Четвъртък, свещеникът чете тези събития от евангелието. Камбаните бият тъжно, в спомен на разпъването на Иисус Христос на кръста.

Как мислите, защо християните почитат толкова много кръста, след като Иисус Христос е умрял, разпънат на кръст?

Преди да разпънат Иисус Христос, кръстът бил символ на позора. На него разпъвали наистина най-големите престъпници. Спасителя с невинната си кръв е осветил кръста и го превърнал от позорно място за смърт, в свято място, където са изкупени всички грехове на хората.

На сутринта, много рано, към гроба тръгнали няколко жени. Те носели специални уханни масла, с които тогава помазвали телата на мъртвците. По пътя се чудели кой ще им премести големия камък, за да влязат в гроба и да помажат тялото. Но когато приближили, какво да видят – камъкът бил отместен, а гробът – празен. Тогава видели мъж, целият в светлина, с криле на раменете. Разбрали, че това е Ангел Господен. Той им заговорил: „**...Не бойте се; зная, че търсите разпнатия Иисуса; няма Го тук: Той възкръсна, както беше казал; дойдете, вижте мястото, дето е лежал Господ, и идете скоро, та обадете на учениците Му, че Той възкръсна от мъртвите, и ето, преварва ви в Галилея; там ще Го видите. На, казах ви.**” (Мат. 28: 5-7)

В гроба била само плащеницата, с която бил повит Спасителя. Жените веднага тръгнали и разказали на Петър и Йоан за чудото, което са видели. Учениците отначало не могли да повярват, но после тръгнали към гроба. Когато видели отместения камък, те си спомнили за всичко, за което им е говорил техния Учител. По късно, когато учениците били събрани да се молят, а вратата била заключена, чули познат глас, който им казал „**...Мир вам**” (Йоан 20:19). Когато вдигнали очи, те видели Иисус Христос. Той им дал да тупнат ръцете и нозете Му. Тогава вече те наистина не се съмнявали, че Той е възкръснал. А знаете ли, деца, как празнуваме Възкресение Христово в храма?

На Възкресение Христово, след службата, когато християните са взели свето Причастие, свършва и най-дългия пост през годината. Нареждат празничната трапеза, спазват обичаите с боядисване на червени яйца и печене на козунаци. Но най-голямата радост от празника остава в сърцата ни: Чудото на Възкресението, което е надежда за спасение на душите ни!

В първата част на наратива реално се разказва за друг християнски празник: *Вход Господен в Йерусалим*. Случката, която разказва той е разпознаваема от децата заради имените дни на близки хора и върбата, която се раздава на този ден в храмовете в страната. Запознаването със съдържанието и традициите на празника освен, че е начин децата да разширят знанията си, то е и подготовка за предстоящите празнични събития и богослужебни последования на най-големия християнски празник – *Възкресение Христово*. Основно акцентът в тази част е върху начина на посрещане на Иисус Христос (палмовите клонки и постелените на земята дрехи) и отношението на хората към Него. Добре е да се направи сравнение с традициите, спазвани преди повече от 2000 години в Израил и традициите днес в нашата страна. Това помага на децата да направят логическа връзка между събитията и чрез критичното си мислене да подредят събитията и следствията от тях.

Във втората част на библейският наратив за Възкресението акцентът пада върху предателството на един от най-близките ученици и приятели на Иисус Христос. Трябва да се подчертае, че Юда е направил това за пари, а не защото Иисус Христос е бил виновен за нещо. Римляните искали да го хванат и да го осъдят, защото Той учил хората да бъдат справедливи и това не се харесвало на римската власт. Хората обичали повече Него и започнали да не се подчиняват на властимащите.

Освен това в кратък, но съдържателен вариант децата получават информация за светото тайнство Причастие, за което няма как да знаят, освен ако не са част от семейства, участващи в живия живот на Църквата. Тази част може да бъде подкрепена с беседа, в която тези от децата, които са влизали в храм, да опишат какво според тях прави свещеникът по време на службата. Може също така да се обясни защо се нарича служба и защо дрехите на свещеника са такива. Смисълът на това е децата да разберат, че службата в храма не е някаква човешка измислица, а пресъздава живота на

Спасителя и събитията, съпътстващи пътя Му на земята. Важно е да разберат, че молитвата, по време на служба както на свещеника, така и на хората в храма, е израз на стремежите, желанията и благодарността на християните към Бога.

Третата част, която пресъздава самото Разпятие, е деликатен момент, който внимателно, но достоверно трябва да бъде представен пред децата. Много полезна тук би била беседата с тях за това, че преди време наказанията са били жестоки и през нашия поглед те изглеждат недопустими. Важно е да се подчертае, че днес, дори и най-големите престъпници излежават присъдата си в затвора, а не са нито разпъвани на кръст, нито подлагани на някакви подобни мъчения. Така, ако има страх у децата, породил се от повествованието по някаква психологическа причина, то той бързо се преодолява от припомнянето, че тези събития са се случили много отдавна и нямат нищо общо със съвременния цивилизован свят. Но разказът е истински, затова събитията трябва да се разкажат такива, каквито са били преди повече от 2000 години. Важен акцент тук са любовта, смирението и търпението на Бога към хората. Причината Иисус Христос да приеме страданията, е проявата в този момент на тези нравствени добродетели, които са и цел на религиозното възпитание в предучилищна възраст. Те са сред постоянните функции на Бога, защото Той е главно действащо лице в наратива за Възкресението. Има възможност също така да се обясни и защо кръста е станал символ на християните.

Четвъртата, последна част на този наратив, разказва за чудото на Възкресението, което е съпътствано с необикновени събития и обяснява традициите, които са част от празника. Важно е да се обърне внимание отново на ролята на ангелите в живота на хората, като вестители и пратеници на Бога. Към наратива би могло да се добави и преданието за Мария-Магдалена, която побързала да съобщи на императора, че Иисус

Христос е възкръснал и как яйцето, което тя му занесла като дар, по чудесен начин станало червено.

От тук представените акценти в библейския наратив за Възкресение Христово се вижда богатството на събития и действащи лица, които са част от устойчив конструкт за ценностна система и чрез които се отваря възможността за усвояване от децата на нравствени добродетели, валидни не само в християнската общност. Ако се ограничи наратива само до разказа за Възкресението, децата не биха могли в пълнота да разберат и осмислят събитията, от които съответно да си извадят и нравствени изводи. Освен това, предвид значимостта на събитията около Възкресение Христово за историята на човечеството, би трябвало в учебната програма по религиозно възпитание в четвърта подготвителна група да се включат толкова ситуации, посветени на празника, колкото биха били необходими за постигането на очакваните резултати. Тези очаквани резултати от своя страна биха могли да бъдат формулирани по следния начин:

- ❖ Децата да разбират значението на думи и понятия като осле, кръст, смирение, търпение, любов, саможертва;
- ❖ да разбират отношението на Бога към хората и неговата саможертвена любов към тях;
- ❖ да познават съдържанието на наратива, като го пречупят през собственото си критично мислене;
- ❖ да разбират ролята на смирението, търпението, любовта и доверието в християнският живот.

Библейският наратив за Възкресение Христово, подобно този за Рождество Христово, е един от най-разпознаваемите и любими на децата в предучилищна възраст. Той е богат на традиции и обичаи, които са неразделна част от празничния календар на българина и основни елементи в неговата идентичност. Учителят по религиозно възпитание би трябвало

да се „възползва“ от тази популярност на празника, като обърне внимание и обогати знанията на децата за смисъла и съдържанието му.

Всички представени тук библейски наративи, включени в педагогическия експеримент, имат задачата да разширят знанията на децата за християнските празници и да помогнат на децата да припознаят за свои християнските добродетели, които са и общочовешки ценности. Резултатът от адаптацията им по представения тук модел като процес от последователни действия е апробиран в продължение на повече от 15 години в реална среда в предучилищна възраст. Използването на готовите наративи има претенцията да постига поставените в ситуациите цели и да покрива очакваните резултати от педагогическия процес по религиозно възпитание. Разбира се, в годините тези адаптации на библейски текстове са усъвършенствани, а за целите на този експеримент още веднъж прецизирани, но за първи път се описва самата технология, по която това е направено. В процеса на експеримента реално ще се отчетат резултатите, като адаптираните наративи ще се използват в реални ситуации по религиозно възпитание и ще се отчетат постигнатите резултати в нравствен аспект.

3.3. Резултати от емпиричното изследване

Както бе планирано, в началото и в края на учебната година се проведе устна анкета с децата с цел да се осветли позицията им по дадени въпроси, съобразени с обсега на техния житейски опит. В началото на годината децата не бяха участвали в занимания по религиозно възпитание и не бяха запознати със съдържанието на представените по-горе библейски наративи. В края на учебната година децата вече са запознати с библейските наративи след участието си в продължение на осем месеца в занимания по религиозно възпитание веднъж седмично. Анкетата е устна, тъй като децата не могат да четат, и се провежда индивидуално с всяко

дете. Всеки от деветте въпроса, зададени на децата, съдържа по три отговора, като първият отговор не отговаря на християнската позиция по въпроса, вторият частично отговаря, а третият се припокрива с християнските нравствени очаквания и избор на ответно действие. Някои от отговорите на въпросите, по време на провеждане на анкетата, бяха представени в разбъркан ред пред децата, т. е. не бяха прочетени последователно, както са подредени в анкетата, за да не бъдат интуитивно предусетени от децата резултатите, а бъдат още по-точни и непреднамерени.

Отговорите са представени в табличен вид (първични протоколи), които прегледно представят получените резултати от анкетата. (*Приложение 2. и Приложение 3.*)

В таблиците се вижда количеството на резултатите, приети за верни (християнска позиция), количеството на резултатите, приети за частично верни, и количеството на резултатите отговарящи на противоположната на християнската позиция по въпросите. Фиксирането на изведените данни в таблицата, особено броят на дадените отговори на последният ред, показва броя на децата, които според дадения отговор имат определено отношение към заобикалящият ги свят.

Таблиците по номиналната скала на представяне обаче не са достатъчни, за да се отчетат резултатите с точност и да се даде надеждна информация за това дали експеримента е успешен или не. Поради тази причина е необходимо да се даде числова стойност на видовете отговори, за да може да се направи статистически анализ на получените резултати. Тези, които отразяват християнската позиция по въпроса са отразени с 3 (три) точки. Тези, които смятаме за частично верни – с 2 (две) точки. И последно тези, които не отговарят на християнската позиция – с 1 (една) точка. Така за девет въпроса максималният брой точки, които може да получи дадено дете от изследваната група е 27 (двадесет и седем) точки.

Най-достъпно е да се получат и разгледат данните чрез дескриптивна статистика, както и да се онагледят чрез диаграми получените резултати при отделните въпроси.

Ето примерни диаграми с това съотношение между отговорите на децата в началото и в края на учебната година по първия въпрос от анкетата:

Видно е, че от изследваната група деца най-голям дял имат тези, които по първи въпрос са дали отговора, който отговаря на християнската позиция -76,32%. Ако се сравни резултатът с този в края на учебната година, може да се отчете значителна промяна. От изследваните деца вече няма нито едно, което да е дало отговор, неотговарящ на християнската позиция, а броят на децата, дали отговор, отговарящ на християнската позиция, се е увеличил с повече от 8%:

Децата, които на входното равнище на *Въпрос 1* са дали отговор, неотговарящ на християнската позиция, при изходното ниво са дали или

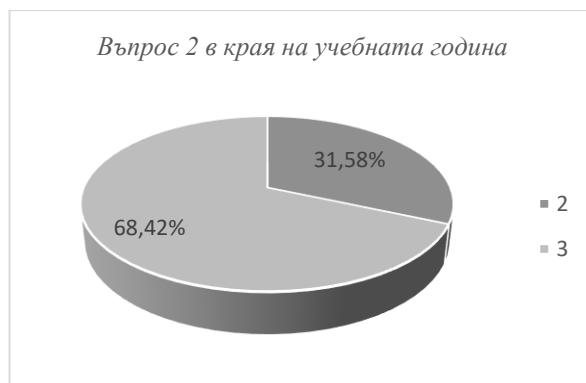
частично отговарящ, или напълно отговарящ на християнската позиция отговор.

Честотните таблици (*Приложение 6* и *Приложение 7*) дават информация, както за процентното съотношение между броя на децата, които са дали различни видове отговори по всеки един от деветте въпроса, така и за относителния дял на отговорите. Относно първия въпрос става ясно, че в началото на учебната година относителният дял от децата, дали отговор, различен от християнската позиция е 23,7%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 15,8%, като няма нито един отговор, отчетен за грешен.

При вторият въпрос от анкетата се вижда, че от изследваната група деца отново най-голям дял имат тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция – 44,74%. Тук обаче той е доста близък с относителният дял на децата, дали частично верен отговор – 36,84 %.

Ако се сравни резултатът с този в края на учебната година, може да се отчете значителна промяна. От изследваните деца вече няма нито едно, което да е дало отговор, неотговарящ на християнската позиция, а относителният дял на децата, дали отговор, отговарящ на християнската позиция, се е увеличил с повече от 23%:

Децата, които на входното равнище на *Въпрос 2* са дали отговор, неотговарящ на християнската позиция, при изходното ниво са дали или частично отговарящ, или напълно отговарящ на християнската позиция отговор.

От честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) става ясно, че по втория въпрос в началото на учебната година относителния дял от децата, са дали отговор, различен от християнската позиция е 55,3%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 31,6%, като отново няма нито един отговор, отчетен за грешен.

По трети въпрос от анкетата в диаграмата се вижда, че от изследваната група деца отново най-голям дял имат тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция – 60,53 %.

При сравнение с резултата по същия въпрос в края на учебната година, отново може да се отчете значителна промяна. Относителният дял на децата, дали отговор, отговарящ на християнската позиция, се е увеличил с повече от 21%:

От честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) става ясно, че по трети въпрос в началото на учебната година относителния дял на децата, дали отговор, различен от християнската позиция е 39,5%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 18,4%, като отчетените за грешни отговори са наполовина по-малко.

По резултатите на четвърти въпрос от анкетата се вижда, че от изследваната група деца най-голям дял имат тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция - 55,26 %, но и относителният дял на децата, дали грешен отговор (или отговор, обратен на християнската позиция) също не е никак малък – 26,32%.

Като се направи сравнение с резултата в края на учебната година, промяната, която може да се отчете, е подобна на тази при *Въпрос 3*. Броят на децата, дали отговор, отговарящ на християнската позиция, се е увеличил с повече от 15%, а относителният дял на децата, дали отговор, отчетен като грешен, е намалял наполовина:

В честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) се вижда, че по четвърти въпрос в началото на учебната година относителният дял на децата, дали отговор, различен от християнската позиция е 44,7%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 28,9%, като, както бе споменато вече, отчетените за грешни отговори са наполовина по-малко.

При *Въпрос 5* от изследваната група деца отново най-голям брой са тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция - 47,37 %, като делът на децата, дали частично верен отговор, също е доста голям – 36,84%.

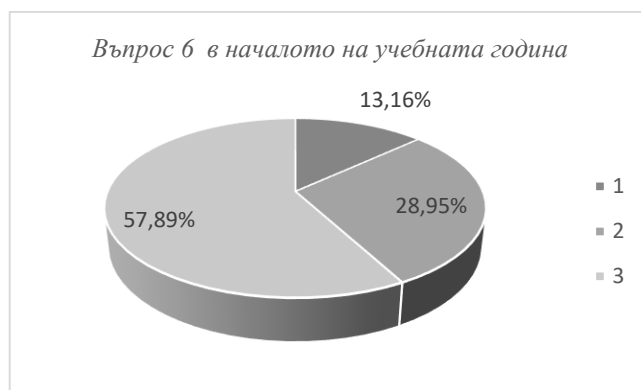

Като се направи сравнение с резултата в края на учебната година, промяната, която може да се отчете, е по-различна от останалите въпроси. Броят на децата, дали отговор, отговарящ на християнската позиция, се е увеличил едва с 5%; относителният дял на децата, дали частично верен отговор също се е увеличил (с повече от 2,6%). От друга страна, относителният дял на отговорите, отчетени като грешни, отново е намалял наполовина:

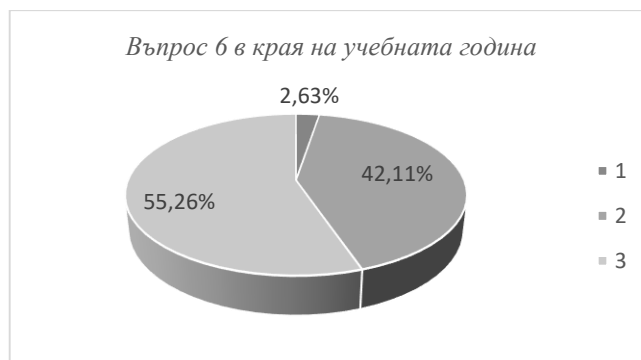

От честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) се вижда, че по пети въпрос относителният дял на грешните и частично верните отговори в началото на учебната година е 52,6%, а в края на учебната година процентът на този дял не пада много (47,4%). Както бе споменато вече, отчетените за грешни отговори са наполовина по-малко, а броят на частично верните отговори има леко процентно увеличение.

Интересни са резултатите при *Въпрос 6*. От изследваната група деца най-голям брой са тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция - 57,89 %, като и относителният дял на децата, дали частично верен отговор, отново е доста голям – 28,95%.

При сравнение с резултатите в края на учебната година се вижда, че процентът на децата, дали верен отговор, леко е паднал (с малко повече от 2%), но пък за сметка на това броят на децата, дали отговор, отговарящ частично на християнската позиция, се е увеличил с цели 13%. От своя страна относителният дял на отговорите, отчетени като грешни, е намалял почти 4 пъти – от 13,16% е паднал на 2,63%:

От честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) става ясно, че по шести въпрос относителният дял на грешните и частично верните отговори в началото на учебната година 42,1%, а в края на учебната година процентът на този дял леко се увеличава (44,7%).

От резултатите от седми въпрос се вижда, че от изследваната група деца отново най-голям дял имат тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция – 63,16 %.

Като се сравни резултатът с този в края на учебната година се вижда, че броят на децата, дали отговор, съответстващ на християнската позиция се е увеличил с 10%. По-интересен е факта, че броят на децата, дали отговор, обратен на християнската позиция, е намалял цели 6 пъти (от 15,79% е паднал до нищожните в случая 2,63%):

Броят на децата, които на входното равнище на *Въпрос 7* са дали отговор, неотговарящ на християнската позиция, драстично е намалял при изходното ниво.

От честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) става ясно, че по седми въпрос в началото на учебната година относителният дял на децата, дали отговор, различен от християнската позиция е 36,8%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 26,3%, като най-значителната промяна е в 6 пъти по-малкият брой деца, дали грешен отговор.

От получените резултати на осми въпрос няма нито един участник, дал грешен отговор още в началото на учебната година. Но диаграмата показва че между делът на верните и делът на частично верните отговори има малка разлика (по-малка от 10%).

При сравняване на резултата от началото с този в края на учебната година става ясно, че относителния дял на децата, дали верен отговор,

осезаемо се е увеличил (71,05%) за сметка на относителния дял на децата, дали частично верен отговор:

Честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) отчитат, че по осми въпрос в началото на учебната година относителният дял на децата, дали частично верен отговор е 44,7% , а в края на учебната година процентът на този дял пада на 28,9%.

По резултатите на девети въпрос от анкетата се вижда, че от изследваната група деца най-голям дял имат тези, които са дали отговора, съответстващ на християнската позиция - 44,74 %, но и относителният дял на другите две групи отговори е солиден: делът на децата, дали частично верен отговор са 28,95%, а делът на децата, дали грешен отговор (или отговор, отчетен като обратен на християнската позиция) – 26,32%.

При сравнение с резултатите от края на учебната година се вижда, че делът на децата, дали верен отговор, се е увеличил за сметка на делът на децата, дали частично верен отговор. Делът на децата, дали отговор, неотговарящ на християнската позиция, се е запазил същия:

В честотните таблици (*Приложение 4* и *Приложение 5*) се вижда, че по девети въпрос в началото на учебната година относителният дял на децата, дали отговор, различен от християнската позиция е 55,3%, а в края на учебната година процентът на този дял пада на 44,7%. Трябва да се отчете факта, че броят на грешните отговори се е запазил същия, а е намалял броят на частично верните отговори.

Централната тенденция или средните величини (стойности) на разпределението дават информация за това кои от тях са най-типични при всеки отделен въпрос. В *Приложение 6* и *Приложение 7* има информация за обичайните три индекса на настоящия експеримент, които са най-често използваните методи при централната тенденция.

В подкрепа на хипотезата на изследването е индексът *мода*. В *Приложение 6* и *Приложение 7* модата убедително показва, че по всеки от деветте въпроса най-често срещаната стойност е 3, т. е. преобладаващ брой деца дават съответстващ на християнската позиция отговор, независимо дали става въпрос за начало или край на учебната година.

Медианата е вторият индекс, чиито средни величини при отделните въпроси имат преобладаваща стойност 3, която е и най-високата стойност на отговор в изследването. От *Приложение 6* се вижда, че в началото на учебната година, с изключение на въпроси 2, 5 и 9, които имат медиана 2, медианата при останалите 5 въпроса е 3. В *Приложение 7*, където са

отбелязани индексите за края на учебната година, всичките 9 въпроса имат медиана 3.

Изводът, който може да се направи, е, че медианата на отделните въпроси, както в началото, а особено в края на годината, има преобладаващо най-високата стойност 3. Или, ако се подредят отговорите на всеки въпрос във възходящ ред, средната точка на тази последователност от данни (с изключение на споменатите три въпроса в началото на учебната година) е 3.

Средноаритметичната стойност е третият индекс, който също дава информация за средното наблюдение на изследването. Тя се изчислява, като сумата от числената стойност на отговорите по даден въпрос на децата се раздели на техния брой. Както в началото, така и в края на учебната година, няма средноаритметична стойност, която да е под 2. В началото на учебната година (*Приложение б*) най-високата средноаритметична стойност е на *Въпрос 1* – 2,65, а най-ниската е на *Въпрос 9* – 2,18. В края на учебната година (*Приложение б*), с изключение на пети и девети, всички въпроси имат средноаритметична стойност над 2,52. Най-висок индекс има *Въпрос 1* – 2,84.

Дескриптивната статистика дава възможност, чрез средните величини на разпределението на данните, да се получи обобщена информация за характеристиките им. За доказателствен статистически резултат обаче е необходимо да се оцени силата на линейната връзка между двете променливи – данните в началото и края на експеримента (учебната година). За тази цел е добре да се използва най-често употребяваният в този случай корелационен коефициент на Пиърсън за линейна зависимост между двете групи резултати.

Направеният корелационен анализ с помощта на изчисления корелационен коефициент на Пиърсън показва, че не са нарушени предпоставките за нормалност, линейност и хомогенност. Представяме

данните по конкретните въпроси на изследването и изводи за наличието/липсата на линейна корелационна зависимост и нейната сила:

Линейната корелация между двете променливи (значения на отговорите) по първи въпрос от анкетата: *„В детската градина имате нови строители. Госпожата ви е помолила да построите по една къща. Иван завършва вече своята къща (която става много хубава), а твоята нещо не се получава. Как ще постъпиш?“* е положителна ($r=0.541$), $p<001$ (0,000) като броят на изследваните лица е $N=38$. Големината на ефекта от обучението е голяма или по-голяма от типичната (Cohen, 1988).

		Въпрос 1 Начало	Въпрос 1 Край
Въпрос 1 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 38	,541** ,000 38
Въпрос 1 Край	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,541** ,000 38	 38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Линейната корелация между двете променливи по втория въпрос от анкетата *„В детската градина има дете на име Иван. Иван е винаги сърдит. Той удря, хапе, взима играчките от ръцете на децата. Виждаш го, че взима от шкафчето на Петър количка и я слага в своето шкафче. Петър също вижда това и изказва Иван на госпожата. Госпожата вика Иван, но той твърди, че ти си го направил. Госпожата вярва на Иван и започва да се кара на теб. Как ще постъпиш?“* е голяма и положителна ($r=0.465$), но е значима при $p<005$, (изчислената стойност е $p=0,003$) като броят на изследваните лица е $N=38$. Големината на ефекта определя корелацията като голяма (Cohen, 1988).

		Въпрос 2 Начало	Въпрос 2 Край
Въпрос 2 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	1	,465** ,003

		N	38	38
Въпрос	2	Pearson	,465**	
Край		Correlation		
		Sig. (2-tailed)	,003	
		N	38	38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

При трети въпрос „Много искаш да се преместите в новата къща, която мама и татко са купили и ремонтират. Останала е само една стая, за която трябва да се купят мебели. Точно преди да се преместите, баба ти се разболява. Може да оздравее, но трябва да и бъде направена операция в чужбина. Операцията струва толкова пари, колкото струва новата къща. Майка ти и баща ти решават да продадат къщата, за да платят операцията на баба ти. Какво ще направиш?“ линейната корелация между двете променливи е по-голяма и положителна ($r=0.501$), но е значима при $p<001$, (изчислената стойност е $p=0,003$) като броят на изследваните лица е $N=38$. Големината на ефекта от обучението определя корелацията като голяма (Cohen, 1988).

			Въпрос 3	Въпрос 3
			Начало	Край
Въпрос	3	Pearson	1	,501**
Начало		Correlation		
		Sig. (2-tailed)		,001
		N	38	38
Въпрос	3	Pearson	,501**	
Край		Correlation		
		Sig. (2-tailed)	,001	
		N	38	38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

За четвърти въпрос „Твоите родители работят, но заплатите им не са много големи. Имаш дрехи, играчки, мама готви вкусна храна в къщи. Когато обаче отидеш в градината, повечето деца имат по-хубави и по-скъпи играчки от теб. Хвалят се, че ходят всеки ден на ресторант. Как ще постъпиш?“ линейната корелация е голяма и положителна ($r=0.632$),

значима при $p < 0.001$, (изчислената стойност е $p = 0.000$) като броят на изследваните лица също е $N = 38$. Големината на ефекта от обучението определя корелацията като по-голяма от типичната (Cohen, 1988).

		Въпрос 4 Начало	Въпрос 4 Край
Въпрос Начало	4	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 ,632** ,000 38
Въпрос Край	4	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,632** ,000 38

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

При въпрос № 5 „Мама те е помолила да си подредиш стаята. Ще имате гости и къщата трябва да е подредена. Ти обаче имаш уговорка да играеш с приятели. Не искаш да пропуснеш играта, защото тя е важна за теб. Какво ще направиш?“ линейната корелация е положителна и голяма ($r = 0.866$), $p < 0.001$ (0,000) като броят на изследваните лица е $N = 38$. Големината на ефекта от обучението е много по-голяма от типичната (Cohen, 1988).

		Въпрос 5 Начало	Въпрос 5 Край
Въпрос Начало	5	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 ,886** ,000 38
Въпрос Край	5	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,886** ,000 38

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Въпрос номер 6 „Имаш много играчки в къщи, с които не играеш, защото са ти омръзнали. В момента се намиращ се в голям магазин за играчки и имаш 50 лв. В магазина има неща, за които си мечтал дълго време. Какво ще направиш?“ също се отличава с положителна линейна корелация с най-голяма стойност на коефициента ($r = 0.875$), $p < 0.001$ (0,000)

като броят на изследваните лица е N=38. Големината на ефекта от обучението е много по-голяма от типичната.

		Въпрос 6 Начало	Въпрос 6 Край
Въпрос 6 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 38	,875** ,000 38
Въпрос 6 Край	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,875** ,000 38	 38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Въпрос номер 7 „Играеш с децата в двора на детската градина. Иван те дразни. Взима ти играчката от ръцете и хуква да бяга. Ти го настигаш и го блъскаш, без да искаш. Той пада и си удря коляното. Как ще постъпиш?“ също се отличава с положителна линейна корелация с голяма стойност на коефициента ($r=0.703$), $p<001$ (0,000) като броят на изследваните лица е N=38. Големината на ефекта от обучението е много по-голяма от типичната.

		Въпрос 7 Начало	Въпрос 7 Край
Въпрос 7 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 38	,875** ,000 38
Въпрос 7 Край	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,875** ,000 38	 38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Въпрос 8 от анкетата „Имаш приятел, който винаги ти помага. Играете заедно в детската градина, обичате едни и същи детски филмчета. И двамата искате да приличате на Спайдърмен (За

момичета: русалката Ариел). Госпожата е подготвила тържеството за пред родителите. Госпожата избира теб да играеш ролята на Спайдърмен/русалката Ариел. Ти си най-щастливият в групата в момента. След малко виждаш твоя приятел, който също иска да играе тази роля, да стои тъжен отстрани. Какво ще направиш?“ също показва положителна линейна корелация с голяма стойност на коефициента ($r=0.709$), $p<001$ (0,000). Големината на ефекта от обучението е много по-голяма от типичната.

		Въпрос 8 Начало	Въпрос 8 Край
Въпрос 8 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 38	,875** ,000 38
Въпрос 8 Край	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,875** ,000 38	 38

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

При последният, девети въпрос „Мама е сготвила вкусно ядене в къщи. Ти не обичаш точно това ядене. Мама вика всички да седнат на масата. Какво ще направиш?“ също се определя положителна линейна корелация с голяма стойност на коефициента ($r=0.822$), $p<001$ (0,000). Големината на ефекта от обучението също е много по-голяма от типичната.

		Въпрос 9 Начало	Въпрос 9 Край
Въпрос 9 Начало	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 38	,822** ,000 38
Въпрос 9 Край	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	,822** ,000	

	N	38	38
--	---	----	----

****.** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

В заключение може да се твърди, че при всички въпроси се наблюдава положителна корелационна зависимост между резултатите в началото и края на експеримента (от 0,501 при втори и трети въпрос до 0,856 при пети въпрос). Това позволява да се твърди че избраната методика е ефективна и отбелязаните успехи са закономерни. Резултатите се потвърждават и от установените показатели за големината на ефекта от преподаването, които са типични или по-големи от типичните.

Най-важният извод, който може да се направи от резултатите на изследването е много показателен и доказва още в началото на учебната година необходимостта от религиозно възпитание в предучилищна възраст. Децата се възпитават в разнообразна и, в днешната реалност, не подчиняваща се на никакви общо национални, идеологически и религиозни доктрини, семейна среда, която би могла да има толкова вариации, колкото е броят на децата. Но резултатите доказват истинността на един от основните аспекти на християнската антропология. А това е вроденият стремеж на човека към духовен живот и богоуподобяване. С други думи казано, в повечето случаи, децата, още когато не са запознати с библейските наративи, правят интуитивно християнски или близък до него избор в постъпките си.

В края на учебната година *децата са запознати вече с библейските наративи, дискутирали са върху постъпките на героите, анализирали са добродетелите им и са ги пречупили през собственото си критично мислене.* Съпоставяйки резултатите от входното с изходното равнище се отчита *наличието на промяна в житейската позиция на децата при вземането на решения и устойчивостта на практико-приложната страна на оформящата им се ценностната система, усвоена на базата*

на използването на библейския наратив в заниманията по религиозно възпитание в детската градина. След като е направена доказателствената статистика и резултатите от входното равнище са сравнени с резултатите от изходното, може да се заключи, че децата в края на учебната година приемат и усвояват още по-добре християнската позиция като свой, и в същото време универсален, човешки избор.

По-конкретно, може да се направи заключение, че децата приемат и усвояват християнската позиция като естествена и правилна. Предвид резултатите, има основание да се твърди, че житейските принципи на децата са в процес на оформяне и, ако те имат възможност да продължат религиозното си образование в училище, биха могли да приемат християнската позиция като още по-устойчив нравствен конструкт в бъдещия период на своя живот, в който сами ще взимат решения и ще носят отговорност за собствените си действия.

3.4. Аспекти на ефективност от експерименталната дейност: предимства, проблеми и перспективи

За да се направят още изводи от проведеното изследване, базирани на резултатите от педагогическия експеримент и полезни за използващите библейския наратив, би било добре да се конкретизират аспектите на ефективност във възпитателния процес.

Установено бе, че резултатът от изследването е положителен, т.е. експериментът е успешен, но детайлите, довели до това, няма как да бъдат описани с таблици и графики. Щом процесът на обучение има успешен край, то взаимодействието между участниците в него по време на ситуациите по религиозно възпитание е било пълноценно – психологически достъпно; съобразено с възрастта на децата; емоционално добре възприето; гарантиращо трайност и устойчивост на знанията и посланията. Казано по-ясно – у децата се е породил интерес към материята

и те са усвоили (припознали са за свои) нравствените послания, които са най-важната цел в процеса на това обучение. Основен елемент при отчитането на ефективността в края на учебната година е, че децата са успели да разберат какво представлява Библията – тя е Свещеното Писание на християните; тя разказва истински истории; тя разказва за живота на пророците, Господ Иисус Христос, Неговата Майка, някои от светците; тя е записана, за да съхрани нравствените добродетели и послания, отразяващи мъдростта и същността на Бога; тя съхранява паметта на древния свят в отношението му към Бога; тя може да бъде устойчив коректив в съвременната реалност на всеки човек. Както бе споменато, ако интересът на децата към Свещеното Писание и живота на Иисус Христос е събуден чрез адаптирания библейски наратив, това вече е гаранция за неговата ефективност. След като са разбрали същността на посланията в Свещеното Писание, те биха могли по-лесно да усвоят и утвърдят ценностите, заложили в тях, и да ги следват в живота си. Основната цел на възпитателния процес – любовта в сърцето – ще бъде постигната. „Любовта е велико чудо и кой е достоен да говори за нея? И все пак се осмеляваме. Бог е Един, защото Бог е Любов. Отец споделя божествеността си със Сина и Светия Дух чрез любов. Лицата в Бога живеят във и едно за друго...Разрешаването на караниците на детската площадка, припомнянето на децата да споделят лакомствата си, надживяването на ревността между братята и сестрите, освен че тези неща са важни на психологическо ниво, те ни засягат и на най-дълбокото ниво на нашето съществуване като хора, както и на ниво човечество като цяло.“¹⁶⁵

¹⁶⁵ Монахиня Магдалена. Разговори с децата. Споделянето на вярата. София: Омофор, 2012, с. 81 – 82.

Най-значимите предимства на това изследване са: доказателството, че без библейския наратив религиозното възпитание няма възможност да изпълни в пълнота целите си; учителите без опит имат технология за адаптиране на библейски текст, чрез която да направят библейските разкази достъпни за децата в предучилищна възраст и да постигнат поставените в процеса на възпитание и обучение цели; готовите адаптирани библейски наративи, използвани в педагогическия експеримент, както и критическите бележки към тях, могат да се използват в реална среда в детската градина веднага; това, че хипотезата е доказана с експерименталната дейност дава голям процент сигурност на учителя в ефективността на процеса. Друго важно предимство е доказателството, че християнските ценности имат универсален характер и ако децата припознаят християнската нравственост за своя, то те няма да останат неразбрани в процеса на социализацията си в обществото, в което живеят. Това до голяма степен ще се дължи на факта, че универсалните ценности имат своите корени в Свещеното Писание, което е част от традиционната православна вяра на българите, на нашата национална идентичност. Свещеното Писание има огромния потенциал да стане естествена опора и коректив на една устойчива ценностна система в образователната парадигма в страната ни.

Разбира се, реалността не е идеална и могат да се посочат и някои проблеми, които в никакъв случай не са маловажни и трябва да се имат предвид при организацията на възпитателния процес в детската градина. На първо място трябва да се отбележи постмодерното наследство и реалност в обществото, както и голямото разнообразие от възпитателни разбирания и механизми (или липсата на такива) във всяко семейство. Това създава огромни затруднения при възпитанието на децата. Несъгласието на родителите с правилата, които педагозите определят за важни в групата, създава понякога непреодолими трудности. Тези правила се negliжират и

опровергават още с постъпването на детето в детската градина. В много детски градини се организират вече така наречените „училища за родители“, на които присъстват педагози и психолози, с цел решаването на част от тези проблеми и създаване на доверие към институцията. От тук произтича и втория важен проблем, който се появява, когато не цялата група деца е записана да участва в занимания по религиозно възпитание. Получава се един осезаем антагонизъм, при който част от децата, припознали християнските ценности за свои, се опитват да ги прилагат в детското общество, но остават понякога неразбрани или получават един нехристиянски отговор от останалите си връстници. Това е доказателство, че възпитателният процес има нужда от основа, която да го крепи, за да може той да постигне целите си. Без да бъде натрапвана, ролята на тази основа може да изиграе Свещеното Писание, което освен всичко друго, както бе споменато, подчертава традиционния християнски характер на българското общество и утвърждава идентичността на българина. „Ако искаме да направим една равностойна на човешкото възпитание и образование през историята, няма никакво съмнение, че ще открием, че именно тази религиозна, верова, богословска основаност на човешкото битие, на неговия живот и на цялата му дейност, е онова, което наистина преобладава в цялата човешка история. Модерното, секуларното, светско разбиране за човека, което ограничава човешкото битие само и единствено до иманентното, е само един епизод от човешката история, докато цялата човешка история и човешко търсене отиват по-дълбоко и по-далеч от това.“¹⁶⁶ В този ред на мисли в същата книга митрополит Амфилохий Радович прави резонна разлика между рационалната „дресура“ за по-добре уредено общество и религиозното преживяване, израз на една по-дълбока реалност. Към тези преживявания трябва да насочи вниманието си учителя

¹⁶⁶ Радович, Митрополит Амфилохий. Въведение в православната философия на възпитанието, Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018, с. 137.

по религиозно възпитание, за да постигне необходимата ефективност в процеса на обучение.

Разбира се, най-добрата перспектива в случая е създаването (и усъвършенстването) на нови учебни програми по религиозно възпитание за детската градина, в които библиейският наратив да има ключова роля и значение при възпитанието. В по-глобален план, възпитателният процес би бил още по-успешен и значим, (доказателство за това са резултатите от педагогическия експеримент), ако религиозното възпитание стане приоритет във възпитанието въобще в страната ни и в стремежа на образованието ни да запази богатството на българската национална идентичност. Ясно е, че заниманията по религиозно възпитание не могат да имат задължителен характер в детската градина, но задълбоченото запознаване с християнския празничен календар, в основата на който стои библиейският наратив, успешно би изпълнило тази задача. Тези деца пък, които изберат да участват в заниманията по религиозно възпитание като допълнителна форма, ще надградят знанията, получени по другите направления (основно Околен свят) за християнството. Така ще бъде положена основата на ценностна система, водеща своето начало от християнството, която обаче не е приложима само в християнската общност, а е общовалидна и устойчива в обществото въобще.

3.5. Изводи в теоретичен, практико-приложен и организационен план

Имайки предвид резултатите от педагогическия експеримент и всичко казано до тук за създаването и използването на библиейския наратив във възпитателния процес по религиозно възпитание в детската градина, могат да се направят някои изводи в подкрепа на хипотезата на изследването, които да внесат още яснота и да структурират предимствата в работата на учителя в заниманията по религиозно възпитание.

Ясно е, че предложената технология за адаптация на библейски текст не е съвършена, но тя е един опит да се запълни липсата на достатъчно методическа литература по темата и същевременно да бъдат подпомогнати учителите по религиозно възпитание. Педагогическият дискурс, в който е разгледан библейският наратив може да послужи за рамка, от която не е необходимо да се излиза от гледна точка на процеса на възпитание и обучение на децата в предучилищна възраст. Педагогическият дискурс подсказва, че учителят по религиозно възпитание трябва да бъде преди всичко учител, а не текстолог или задълбочен тълкувател на библейските книги. Той трябва обаче да познава библейската критика и да я използва в степен, задоволяваща целите на възпитанието. Същевременно учителят не може да бъде само източник на знания. Въобще ролята на учителя като източник на знания вече е неприложима в съвременното училище. Съвременният учител е повече медиатор, координатор и систематизатор, отколкото източник на знания и умения за децата. Това изисква определено отношение, дори страст към предмета, който учителят преподава. В този ред на мисли учителят по религиозно възпитание, наред със знанията, които представя пред децата, е добре да създаде условия за религиозни преживявания, които да подпомогнат в бъдеще техния избор на ценности. Тук става въпрос не за налагане на християнската вяра, а за натрупване на задълбочени знания не само с обреден характер, които да предоставят възможност за избор на нравствени позиции и същевременно да запазят българската идентичност в съвременния облик на обществото. Това предполага една много добра подготовка на учителите и същевременно приоритет на възпитанието не само в заниманията по религиозно възпитание, но и във всяка една област на знанието.

Извод: Библейският наратив може да бъде адаптиран за предучилищна възраст, а педагогическият дискурс, в който се разглежда,

е фокусът, който подпомага учителя в педагогическия процес. Учителят не само преподава знания, той създава условия за религиозни преживявания. Учителят е необходимо да има солидна подготовка и да извежда възпитанието като главен приоритет на образованието въобще.

Педагогическият дискурс е най-важната гледна точка, от която се разглежда библейския наратив и която има още един „допълнителен бонус“ – той слага край на вечния спор за това дали педагозите или богословите са по-добри в представянето на религиозните знания. От всичко казано до тук в това изследване, може да се заключи, че в детската градина работят учители. Те може да имат известни различия в образователния ценз, но когато преподават религиозни знания, те следват една и съща учебна програма, залагат на сходен обем преподаден учебен материал и използват една и съща библейска критика в работата си. Целта е да дадат възможност на децата да усвоят християнските ценности като зложат на техния универсален характер. Педагогическият дискурс в процеса на обучение по религиозно възпитание е уменията на учителя да се пребори с предразсъдъците по темата, като тук става въпрос най-вече за родителите на децата, и чрез религиозни преживявания на базата на библейския наратив, да постави тези знания на ниво необходимост във възпитателния процес въобще.

Извод: Педагогическият дискурс при представянето на библейския наратив е най-важния аспект в работата на учителя по религиозно възпитание. Педагогическият дискурс на преподаване помага на учителя да предостави избор на децата – да прилагат усвоените добродетели в реалния живот и Свещеното Писание да бъде основа на тяхната ценностна система. От тук и запазването на идентичността, част от която е християнския мироглед, да се превърне в приоритет и доказана необходимост във възпитателно-образователния процес въобще.

В този ред на мисли може да се каже, че от гледна точка на религиозното възпитание няма достатъчно методически разработки, които да подпомогнат учителя в провеждането на тази допълнителна форма в детската градина. Експерименталната учебна програма все още работи, но има неотложна нужда от нейното пренаписване и прецизиране. Липсата на учебни помагала също затруднява работата и прави процеса на обучение по-бавен и не толкова ефективен. Христоматиите за детските градини изобилстват с митове и легенди на множество други народи, а децата все още не познават голяма част от историята и вярата на своя собствен народ. Необходимо е те да се запознават с повече библейски наративи, които да поставят основите и да регулират техните нравствени избори в ежедневието.

Извод: Би било добре повече специалисти да работят в областта на религиозната педагогика, за да се натрупат множество научни разработки, които да осветлят процеса на обучение по религиозно възпитание. Особено належащо е да се създадат нови учебни програми за подготовителните групи в детската градина и да се изработят учебни помагала в помощ на този процес. Приятно и полезно би било, ако христоматиите за предучилищна възраст се допълнят и обогатят с адаптирани библейски наративи, които в подходящ режимен момент или ситуация да бъдат представени пред децата, за да помогнат в тяхната личностна ориентация и нравствен избор.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

*„Уповавайте се Господу навеки,
защото Господ Бог е вечна твърдиня“*

(Ис.26:4)

След направените изводи за ефективността на библейския наратив в педагогическия процес в предучилищна възраст, могат да се поставят заключителните акценти в това изследване, които да обобщят неговия принос, значение и смисъл за обогатяване на научната литература по темата.

Дисертационният труд е с обем 260 страници, от които 227 страници са текст-изложение и 33 страници приложения. Структурата му включва увод, три глави и заключение. Библиографията включва 211 заглавия, от които 69 източника на кирилица, 15 на латиница, 6 интернет източника, 7 студии, статии и съобщения в периодични издания, 106 учебни книжки, учебни помагала и учебници и 8 нормативни документи. Включени са 7 приложения – първото представя използваната в научния експеримент анкета, следващите две – резултатите от устната анкета с децата в началото и в края на учебната година; приложения 4 и 5 представят част от резултатите от статистическия анализ (дескриптивна статистика) в началото и в края на учебната година, които за по-нагледно са представени с диаграми в третата част на изследването; в приложение 6 и 7 са представени резултатите от индексите **мода, медиана и средноаритметична стойност** (статистически показатели) също в началото и в края на учебната година. В дисертационния труд са включени общо 10 таблици и 18 диаграми. В увода на дисертационния труд е обоснована актуалността на проблема, представена е хипотезата, структурата, целите и задачите на изследването. В първата глава е направен обзор на религиозно-нравственото възпитание в предучилищна

възраст. Във втората глава е описана спецификата на библейския текст и педагогическият дискурс, в който той се разглежда. В трета глава е представен експериментален модел за адаптация на библейски текст, както и анализ на резултатите от проведен педагогически експеримент. В заключението са формулирани основните изводи, научните приноси и препоръки към изследването.

Дисертационното изследване е организирано на базата на интердисциплинарния си характер, обуславящ процеса на религиозното възпитание в предучилищна възраст. В уводната част подробно са описани **границите на изследването**, като, разбира се, те също са условни донякъде, предвид факта, че някои библейски наративи биха могли да изискат в процеса на адаптацията по-голямо задълбочаване в отделна научна област, имаща отношение към изясняването им. **Целите и задачите** на този труд, изцяло подчинени на **хипотезата**, ясно очертават „**червената нишка**“, която е следвана в същинската част на дисертацията. Ако трябва да се конкретизира в едно изречение, то тя се припокрива с главната цел на религиозното възпитание. **А целта на религиозното възпитание е, чрез нравствените послания, събрани в Свещеното Писание, и техният боговдъхновен смисъл, да създаде потребност у децата от усвояване на общочовешки ценности (валидни не само за християнската общност), които за християните са път към богоуподобяване.** Подробно са описани най-често използваните и в повечето случай достатъчни **теоретични и емпирични методи**, като е обяснена тяхната педагогическо-богословска интерпретация в цялостния процес на възпитание в предучилищна възраст. Описаните в уводната част **пет аспекта на актуалност** на проблема очертават приносите на този труд, който той евентуално би имал, ако педагогическият експеримент е успешен. Систематизирането на теоретичните източници и обосновки на изследването доказва твърдението, че няма описана технология за

адаптиране на библейски текст, което поставя изследването в графата на тези със значим и неоспорим приносен характер. То не отрича ефективността на издаваните до този момент сборници с наративи, но прецизира работата на учителя (и не само), като го насочва към възможността да интерпретира самостоятелно без наличието на педагогически опит всеки един текст, не само според възрастовите особености, но и в зависимост от конкретната група деца, с която работи.

Същинската част на дисертацията започва с обзорен преглед на възпитанието въобще, както в исторически, така и в съвременен образователен аспект. Темата няма как да бъде изчерпана в една глава, но акцентите, които са поставени, са от особено значение за педагогическия дискурс, в който се разглежда религиозното възпитание. Гледната точка на християнската антропология за смисъла и значението на човешкия живот поставя пред религиозно-нравственото възпитание задачата за прецизен подбор на методите, формите и средствата на този процес, като се имат предвид и психологическите особености на децата в предучилищна възраст. Разбира се, интерактивният характер на ситуациите по религиозно възпитание е не само важен, но и задължителен в съвременната образователна среда. Бързият информационен поток налага нова динамика в образованието, която изисква многостранност и многоспектърност във взаимодействието „деца – детска градина/училище – семейство – социална среда“.

Във втората глава на това изследване се акцентира върху спецификата и съдържанието на библейските текстове, които се използват като наративи във възпитанието. Библейският текст е не само извор на ценности, но и устойчив конструкт, който може да утвърди непреходния характер и значението на тези ценности в човешкия живот. В тази глава е изяснена и връзката на библейската херменевтика с адаптацията на библейския текст и превръщането му в библейски наратив. Описана е

ролята на библейския наратив във възпитанието на децата и възможността той да стане семиотична основа на развитие на идентичността, ценностната ориентация на децата и адаптацията им в обществото, ако бъде избран за ориентир в живота. В тази глава са уточнени и акцентите, които гарантират правилното функциониране на библейския наратив във възпитателно-образователния процес в детската градина.

Третата глава на дисертацията е подчинена на доказване на хипотезата в практико-приложен аспект. Тук е описан експериментален модел, технология за адаптация на библейски текст, който на практика е използван за адаптирането на девет библейски текста и превръщането им в библейски наративи. Те са включени в педагогически експеримент, проведен с деца в четвърта подготвителна група в детската градина, които посещават допълнителни занимания по религиозно възпитание. Подробно са описани и резултатите от експеримента, като за целта е използван статистически анализ. Описани са аспектите на ефективност и са направени някои изводи в теоретичен, практико-приложен и организационен план.

В заключението са обобщени аспектите по съдържанието на дисертационния труд в контекста на изследваната проблематика; по оценката за степента на постигнатост на целта и задачите на изследването; направени са основните изводи от дисертационния труд; описани са научните приноси с теоретичен и практико-приложен характер; направени са препоръки и са очертани перспективите на изследването.

Може да се каже, че степента на постигнатост на целта и задачите на изследването е висока. Описаната литература, издавана до този момент по проблема, потвърждава **липсата на технология** за адаптиране на библейски текстове, съответно потвърждава и **необходимостта от създаването на модел за адаптация**, който да улесни участниците при взаимодействието им в педагогическия процес. Чрез педагогическия

експеримент се доказва, че адаптираните по тази технология библейски наративи подпомагат и улесняват постигането на възпитателни цели, които са поставени в ситуациите по религиозно възпитание.

За да бъде създадена тази технология за адаптация, е определено **мястото на религиозното възпитание** във възпитателно-образователния процес в предучилищна възраст и **специфичните особености на 6 – 7 годишните деца**. След това са подбрани подходящи библейски текстове, като са използвани определени **критерии за подбор**. Изработената примерна технология на модел за адаптиране на библейски текстове е използвана в **условията на педагогически експеримент**, който да докаже ефективността ѝ. След обобщаването на резултатите са **формулирани изводи**, съобразени с глобалната цел на изследването.

Съвременните изисквания за **ценностно ориентирано образование** налагат прецизен подбор и умело прилагане на методите формите и средствата на обучение в процеса на религиозно възпитание в предучилищна възраст. Този подбор и прилагане са успешни тогава, когато учителят е запознат със **същността, спецификата и значението на библейският текст** и следва поставените в процеса на обучение цели.

Използването на **библейския наратив** в ситуациите по религиозно възпитание в детската градина, неговото функциониране и интерактивност са в унисон, както с общоприетото значение в наратологията въобще за **наратива като семиотичен конструкт** и основа на идентичността, така и в тясното му приложение като **допълнително и допълващо съдържание във възпитателно-образователния процес в предучилищна възраст**.

Библейският наратив **може да бъде адаптиран за предучилищна възраст, а педагогическият дискурс**, в който се разглежда, **е фокусът**, който подпомага учителя в педагогическия процес. Учителят не само преподава знания, той създава условия за религиозни преживявания.

Учителят е необходимо да има солидна подготовка и да извежда възпитанието като главен приоритет на образованието въобще.

Необходимо е **повече специалисти да работят в областта на религиозната педагогика**, за да се натрупат множество научни разработки, които още по-добре да осветлят процеса на обучение по религиозно възпитание. Особено належащо е да се **създадат нови учебни програми за подготвителните групи в детската градина и да се изработят учебни помагала в помощ на този процес**. Полезно би било, ако христоматиите за предучилищна възраст се допълнят и обогатят с **адаптирани библейски наративи**, които в подходящ режимен момент или ситуация да бъдат представени пред децата, за да ги помогнат в тяхната личностна ориентация и нравствен избор.

Най-значимите приноси на това изследване са:

- ❖ създадената технология за адаптиране на библейски текст, която дава възможност на учителите, дори и на тези, които нямат опит, да направят библейските разкази достъпни за децата в предучилищна възраст и да постигнат поставените в процеса на възпитание и обучение цели;

- ❖ теоретичните и практически доказателства, че без библейския наратив религиозното възпитание няма възможност да изпълни в пълнота целите си;

- ❖ представянето на готови адаптирани библейски наративи, използвани в педагогическия експеримент, както и критическите бележки към тях, които могат веднага да бъдат използвани в реална среда в детската градина;

- ❖ доказването на хипотезата на изследването чрез експериментална дейност в реална среда в детската градина, което дава голям процент сигурност на учителя в ефективността на процеса;

- ❖ теоретичните и практически доказателства, че християнските ценности имат универсален характер и ако децата припознаят

християнската нравственост за своя, то те няма да останат неразбрани в процеса на социализацията си в обществото, в което живеят;

❖ теоретичните и практически доказателства, че Свещеното Писание има огромния потенциал да стане естествена опора и коректив на една устойчива ценностна система в образователната парадигма в страната ни.

Това изследване е **първи опит за създаване на технология** за адаптация на библейски текст. От педагогическия експеримент, проведен с деца в предучилищна възраст, посещаващи занимания по религиозно възпитание, става ясно, че тя **проработва успешно**. Има голям потенциал обаче тя да бъде доразвита и още по-добре прецизирана. Би могъл да се усъвършенства този процес, ако се обогатят критериите за подбор на библейски текстове и се усъвършенства същинската адаптация, като се включат още етапи в технологичния процес. Изследването отваря възможности за създаването на сборници с адаптирани библейски текстове за предучилищна възраст, които да имат характера на сборници с наративи, и които да обхващат повече текстове с универсални нравствени послания, не толкова популярни в обществото.

Свещеното Писание векове наред е било извор както на знания за християнството, така и основа на нравствена доктрина, станала по естествен път опора на българската национална идентичност. Свещеното Писание е боговдъхновения сборник с текстове, който е източник на историческа информация за времена, променили света и поставили началото на нова ера в духовния живот на човечеството. Свещеното Писание е основа и извор на дълбоки религиозни преживявания. Християните ежедневно припознават себе си в различните персонажи на Библията. „Всъщност Писанието като цяло се разглежда като отнасящо се до цялата историческа действителност. Новозаветната история и историята на Църквата са включени в единния разказ, *който Библията разказва* –

започващ от Сътворението, чрез директни позовавания на конкретни времеви събития и индиректно като фигури или типове, отнесени към по-късни истории и събития. Така библейското образно и разказно пространство се простира до настоящето, до света на читателя от всяка възраст. Читателите виждат собствените си чувства, действия и събития в тяхното време като фигури на библейските сюжети и така успяват да се впишат в библейския свят.¹⁶⁷

Ситуациите по религиозно възпитание в детската градина не би трябвало да се разглеждат като откъснати от светското образование и задоволяващи само правото на религиозните общности да образуват децата си във вярата. Религията е необходимо да се разглежда като част от света, в който живеем, а православната християнска вяра и дейността на Българската православна църква в исторически контекст би било добре да се разглеждат като част от българската национална идентичност. С други думи, религиозните знания, и по-конкретно православният християнски смисъл на празниците и автентичността на библейските събития, е необходимо да присъстват не само в ситуациите по религиозно възпитание. Те биха били много полезни и в ситуациите по Околен свят и останалите образователни направления, биха изчистили остатъците от идеологическият модел на образование, биха дали основа на една различна образователна парадигма, заложила на здравата опора на човешката идентичност. Тази идентичност ще даде възможност на децата да усвоят добродетелите, доказани като необходими и универсални в това изследване, както и на други, като патриотизъм, национално самосъзнание и желание за запазване и разпространение на положителната роля на православните традиции. Може да се каже, че основавайки се на „добрите практики“ в българската история, които са пряко свързани с Българската

¹⁶⁷ Събев, П. (о. Павел). Херменевтика на Новия Завет. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог. София: Омофор, 2018, с. 31.

православна църква, би могло да се направи една по-радикална промяна в образователната парадигма, която не отхвърля знанията и за другите религиозни общности, но залага на по-задълбочени знания и утвърждаване на християнските добродетели. Това не противоречи на светския характер на образованието, дори точно обратното: без да задължава децата да приемат християнската доктрина, разкрива и внася истинност в представянето на историческите събития. Необходимо е да се постави акцент върху ролята на Църквата в утвърждаването на българщината, на вярата в Бога, давали сили на хората както по време на робство, така и в трудните следосвобожденски години. Това би дало възможност, би породило желание у децата да усвоят тази добродетелност, да я утвърдят в социалната среда, да изберат да се реализират и творят в България.

Ясно е от проведения педагогически експеримент, че процесът на усвояване на съдържанието и постигането на целите в ситуациите по религиозно възпитание в детската градина е най-продуктивен и ползотворен тогава, когато е основан на библейският наратив. Изведените добродетели и ценности, които са сред главните цели на този педагогически процес, стоят в основата на библейските повествования. Адаптираните по подходящ начин, например, с предложената в това изследване технология, библейски разкази е важно да разкриват целта на библейските писатели: да свидетелстват за завета, сключен от Бога с човека още при Сътворението; за действието на Бога в света. Те стоят в основата на знанията за християнството и като част от Свещеното Писание играят ролята на конструктор, утвърждаващ, обясняващ и изграждащ добродетелността на децата. Без библейския наратив или чрез замяната му с други художествени произведения религиозното възпитание и възпитанието в ценности би било непълно и лишено от устойчив елемент, който да бъде нравствена опора и психологическа защита на децата в този процес.

Предложената технология за адаптиране на даден библейски наратив за предучилищна възраст е един опит да се улесни работата най-вече на учителите по религиозно възпитание, за да има по-добра ефективност във възпитателния процес. Съществуващата литература, особено методическа, е крайно недостатъчна, особено в областта на предучилищното възпитание. Би било особено удовлетворяващо, ако това изследване направи малък принос в тази литература и подпомогне всички, желаещи да работят, да подобрят и утвърдят мястото на религиозното възпитание в общия възпитателен процес в предучилищна възраст.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Свободно интервю (анкета)

Свободно интервю (анкета)

.....

/име на детето/

1. Сътворението. (уважение, търпение, любов)

В детската градина имате нови строители. Госпожата ви е помолила да построите по една къща. Иван завършва вече своята къща (която става много хубава), а твоята нещо не се получава. Имаш три варианта:

- Докато Иван се е обърнал настрана, ти разрушаваш това, което е построил той. Така ще имаш време да завършиш своята къща.

- Скриваш някои части от строителя, за да не може Иван да завърши къщата си.

- Харесваш къщата на Иван и му помагаш да я довърши.

.....

2. Десетте Божии Заповеди. (доверие, саможертва, любов)

В детската градина има дете на име Иван. Иван е винаги сърдит. Той удря, хапе, взима играчките от ръцете на децата. Виждаш го, че взима от шкафчето на Петър количка и я слага в своето шкафче. Петър също вижда това и изказва Иван на госпожата. Госпожата вика Иван, но той твърди, че ти си го направил. Госпожата вярва на Иван и започва да се кара на теб. Имаш три варианта:

- Отмъщаваш му, като тайно вземеш някоя негова играчка. Така поне ще знаеш защо ти се е карала госпожата.

- Казваш на висок глас, за да те чуят всички, че Иван лъже и му се караш.

- Показваш му по друг начин, че това е лошо. Въпреки, че той е откраднал количката, ти да му помагаш, когато има нужда, и играеш с него.

.....

3. Благовещение (смирение, доверие, любов)

Много искаш да се преместите в новата къща, която мама и татко са купили и ремонтират. Останала е само една стая, за която трябва да се купят мебели. Точно преди да се преместите, баба ти се разболява. Може да оздравее, но трябва да и бъде направена операция в чужбина. Операцията струва толкова пари, колкото струва новата къща. Майка ти и баща ти решават да продадат къщата, за да платят операцията на баба ти. Какво ще направиш?

- Обвиняваш ги, че са продали новата къща и че не са намерили друг начин да платят операцията.

- Нищо не казваш, но дълго време си сърдит, за това, че няма да живеете в нова къща.

- Приемаш това, което са направили родителите ти с радост и доверие.

.....

4. Рождество Христово (липса на стремеж към материалното, любов, доверие)

Твоите родители работят, но заплатите им не са много големи. Имаш дрехи, играчки, мама готви вкусна храна в къщи. Когато обаче отидеш в градината, повечето деца имат по-хубави и по-скъпи играчки от теб. Хвалят се, че ходят всеки ден на ресторант. Имаш три варианта:

- Ядосан си. Питаш мама и тате защо не си намерят друга работа, на която да получават повече пари.

- Нищо не казваш, но ти е тъжно и страдаш, че нямаш толкова хубави неща, колкото имат другите деца.

- Смяташ, че имаш всичко, което ти е необходимо.

.....

5. Богоявление (смирение, доверие, любов)

Мама те е помолила да си подредиш стаята. Ще имате гости и къщата трябва да е подредена. Ти обаче имаш уговорка да играеш с приятели. Не искаш да пропуснеш играта, защото тя е важна за теб. Какво ще направиш?

- Избираш да играеш. Играта е много важна, стаята можеш да я подредиш и утре.

- Подреждаш набързо, като повечето неща ги набутваш някъде, за да не се виждат.

- Избираш да си подредиш стаята и се надяваш да можеш да играеш друг път.

.....

6. Изкушенията на Иисус Христос в пустинята. (търпение, доверие)

Имаш много играчки в къщи, с които не играеш, защото са ти омръзнали. В момента се намиращ се в голям магазин за играчки и имаш 50 лв. В магазина има неща, за които си мечтал дълго време. Имаш три варианта:

- Купуваш си с парите играчки само за теб, които отдавна искаш да имаш.

- Купуваш играчки освен на себе си и на брат си/приятеля си.

- Не купуваш нищо. Даваш парите на мама, тя да прецени или да те посъветва какво да направи с тях.

.....

7. Притчата за митаря и фарисея. (покаяние, смирение)

Играеш с децата в двора на детската градина. Иван те дразни. Взима ти играчката от ръцете и хуква да бяга. Ти го настигаш и го блъскаш, без да искаш. Той пада и си удря коляното. Имаш три варианта:

- Да се скриеш и да не си признаеш, че ти си го блъснал.

- Признаваш си, че си ти, но не съжаляваш, защото той е започнал пръв.

- Съжаляваш за постъпката си и казваш на госпожата да го заведе при сестрата, за да му промие раната. Извиняваш се.

.....

8. Възкресение Христово (любов, саможертва)

Имаш приятел, който винаги ти помага. Играете заедно в детската градина, обичате едни и същи детски филмчета. И двамата искате да приличате на Спайдърмен (За момичета: русалката Ариел). Госпожата е подготвила тържеството за пред родителите. Госпожата избира теб да играеш ролята на Спайдърмен/русалката Ариел. Ти си най-щастливият в групата в момента. След малко виждаш твоя приятел, който също иска да играе тази роля, да стои тъжен отстрани. Какво ще направиш?

- Не обръщаш внимание, че приятелят ти е тъжен, все пак се е сбъднала една твоя мечта.

- Успокояваш приятеля си и му казваш, че на следващото тържество госпожата ще избере него.

- Отказваш да играеш Спайдърмен и молиш госпожата да избере твоя приятел, защото той повече от всичко на света иска да играе тази роля.

.....

9. Свободен отговор (всички, отбелязани в хипотезата добродетели)

Мама е сготвила вкусно ядене в къщи. Ти не обичаш точно това ядене. Мама вика всички да седнат на масата. Какво ще направиш?

.....

Жаклин			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺		☺		
Виктория			☺		☺				☺			☺		☺			☺			☺		☺			☺		
Елена		☺		☺			☺			☺				☺		☺			☺					☺		☺	
Димитрия			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺	
Евгени			☺		☺				☺	☺				☺			☺			☺		☺			☺		
Петър			☺			☺		☺				☺		☺				☺	☺				☺		☺		
Борил			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺	
Никол З.			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺	
Кристиян	☺			☺					☺	☺			☺					☺		☺			☺			☺	
Димитър			☺		☺				☺		☺			☺		☺					☺			☺	☺		
Иванина			☺			☺			☺		☺				☺			☺			☺		☺			☺	
Никол		☺		☺				☺		☺				☺			☺				☺		☺			☺	
Николай	☺				☺				☺			☺			☺	☺				☺			☺			☺	
Росица			☺		☺			☺			☺		☺			☺				☺		☺		☺			
Максим			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺	
Кристияна			☺	☺			☺			☺				☺				☺			☺		☺			☺	
Дамян			☺		☺				☺			☺	☺					☺	☺				☺			☺	
Мартин			☺			☺		☺				☺			☺	☺				☺				☺		☺	
Елена П.		☺				☺	☺			☺				☺				☺			☺			☺		☺	
Иван			☺			☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺		☺	
Златин			☺			☺		☺		☺				☺		☺				☺			☺		☺		
Сума	4	5	29	7	14	17	6	9	23	11	6	21	6	14	18	5	11	22	6	8	24	0	17	21	10	11	17

Приложение 3. Резултати от анкетата в края на учебната година

Въпрос	Въпрос 1			Въпрос 2			Въпрос 3			Въпрос 4			Въпрос 5			Въпрос 6			Въпрос 7			Въпрос 8			Въпрос 9		
Дете	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	Н и в о 1	Н и в о 2	Н и в о 3
Симона			☺			☺			☺		☺			☺				☺			☺			☺			☺
Галина			☺		☺				☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺
Ивайло			☺		☺				☺			☺		☺			☺			☺			☺			☺	
Ан Мари			☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺			☺		☺	
Момчил			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺
Йоана			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺			☺			☺	
Ивета			☺			☺	☺			☺					☺			☺		☺				☺			☺
Асен			☺			☺			☺		☺			☺			☺			☺			☺			☺	
Гергана			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺			☺			☺	
Дария			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺		☺		
Галин		☺			☺				☺			☺			☺		☺			☺			☺			☺	
Велислав		☺				☺		☺			☺			☺				☺			☺		☺		☺		
Рая			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺			☺			☺	
Грациела			☺			☺			☺			☺		☺			☺			☺		☺			☺		
Венцислав			☺			☺			☺	☺					☺			☺			☺			☺		☺	
Станимир		☺			☺			☺				☺	☺					☺			☺		☺		☺		
Надежда			☺		☺				☺			☺			☺			☺			☺			☺			

Жаклин			☺			☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺	☺		
Виктория			☺		☺				☺			☺			☺		☺				☺		☺			☺	
Елена		☺			☺				☺		☺			☺			☺				☺			☺			☺
Димитрия			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺
Евгени			☺		☺				☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺
Петър			☺			☺		☺				☺		☺				☺	☺				☺		☺		
Борил			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺				☺
Никол З.			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺		☺			☺	
Кристиян			☺		☺				☺	☺			☺					☺		☺			☺				☺
Димитър			☺			☺			☺			☺		☺			☺				☺			☺	☺		
Иванина			☺			☺			☺		☺				☺			☺			☺		☺				☺
Никол		☺				☺			☺			☺		☺			☺				☺			☺			☺
Николай			☺		☺				☺			☺			☺		☺			☺			☺				☺
Росица			☺		☺				☺		☺		☺				☺				☺		☺		☺		
Максим			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺			☺
Кристияна			☺		☺				☺			☺			☺			☺			☺		☺				☺
Дамян			☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺			☺			☺
Мартин			☺			☺		☺				☺			☺	☺				☺				☺		☺	
Елена П.		☺				☺	☺			☺				☺				☺			☺			☺			☺
Иван			☺			☺			☺			☺			☺		☺				☺			☺	☺		
Златин			☺			☺	☺			☺					☺		☺				☺			☺		☺	
<i>Сума</i>	0	6	32	0	12	26	3	4	31	5	6	27	3	15	20	1	16	21	1	9	28	0	11	27	10	7	21

Приложение 4

Дескриптивна статистика в началото на учебната година

Въпрос 1 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	4	10,5	10,5	10,5
частично верен	5	13,2	13,2	23,7
Valid отговор	29	76,3	76,3	100,0
верен отговор	38	100,0	100,0	
Total				

Въпрос 2 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	7	18,4	18,4	18,4
частично верен	14	36,8	36,8	55,3
Valid отговор	17	44,7	44,7	100,0
верен отговор	38	100,0	100,0	
Total				

Въпрос 3 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	6	15,8	15,8	15,8
частично верен	9	23,7	23,7	39,5
Valid отговор	23	60,5	60,5	100,0
верен отговор	38	100,0	100,0	
Total				

Въпрос 4 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	10	26,3	26,3	26,3
частично верен	7	18,4	18,4	44,7
Valid отговор	21	55,3	55,3	100,0
верен отговор	38	100,0	100,0	
Total				

Въпрос 5 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	6	15,8	15,8	15,8
частично верен отговор	14	36,8	36,8	52,6
верен отговор	18	47,4	47,4	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 6 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	5	13,2	13,2	13,2
частично верен отговор	11	28,9	28,9	42,1
верен отговор	22	57,9	57,9	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 7 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	6	15,8	15,8	15,8
частично верен отговор	8	21,1	21,1	36,8
верен отговор	24	63,2	63,2	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 8 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
частично верен отговор	17	44,7	44,7	44,7
верен отговор	21	55,3	55,3	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 9 Начало

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	10	26,3	26,3	26,3
частично верен	11	28,9	28,9	55,3
Valid отговор	17	44,7	44,7	100,0
верен отговор	38	100,0	100,0	
Total				

Приложение 5

Дескриптивна статистика в края на учебната година

Въпрос 1 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid частично верен отговор	6	15,8	15,8	15,8
верен отговор	32	84,2	84,2	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 2 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid частично верен отговор	12	31,6	31,6	31,6
верен отговор	26	68,4	68,4	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 3 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	3	7,9	7,9	7,9
Valid частично верен отговор	4	10,5	10,5	18,4
верен отговор	31	81,6	81,6	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 4 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	5	13,2	13,2	13,2
Valid частично верен отговор	6	15,8	15,8	28,9
верен отговор	27	71,1	71,1	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 5 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	3	7,9	7,9	7,9
частично верен	15	39,5	39,5	47,4
Valid отговор	20	52,6	52,6	100,0
верен отговор				
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 6 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	1	2,6	2,6	2,6
частично верен	16	42,1	42,1	44,7
Valid отговор	21	55,3	55,3	100,0
верен отговор				
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 7 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	1	2,6	2,6	2,6
частично верен	9	23,7	23,7	26,3
Valid отговор	28	73,7	73,7	100,0
верен отговор				
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 8 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
частично верен	11	28,9	28,9	28,9
Valid отговор	27	71,1	71,1	100,0
верен отговор				
Total	38	100,0	100,0	

Въпрос 9 Край

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
грешен отговор	10	26,3	26,3	26,3
частично верен Valid отговор	7	18,4	18,4	44,7
верен отговор	21	55,3	55,3	100,0
Total	38	100,0	100,0	

Приложение 6

Резултати от индексите *мода, медиана и средноаритметична стойност*

(статистически показатели)

в началото на учебната година

Statistics

	Въпрос 1 Начало	Въпрос 2 Начало	Въпрос 3 Начало	Въпрос 4 Начало
N Valid	38	38	38	38
N Missing	0	0	0	0
Mean	2,6579	2,2632	2,4474	2,2895
Median	3,0000	2,0000	3,0000	3,0000
Mode	3,00	3,00	3,00	3,00
Minimum	1,00	1,00	1,00	1,00
Maximum	3,00	3,00	3,00	3,00

Statistics

	Въпрос 5 Начало	Въпрос 6 Начало	Въпрос 7 Начало	Въпрос 8 Начало	Въпрос 9 Начало
N Valid	38	38	38	38	38
N Missing	0	0	0	0	0
Mean	2,3158	2,4474	2,4737	2,5526	2,1842
Median	2,0000	3,0000	3,0000	3,0000	2,0000
Mode	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00
Minimum	1,00	1,00	1,00	2,00	1,00
Maximum	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00

Приложение 7

Резултати от индексите *мода, медиана и средноаритметична стойност*

(статистически показатели)

в края на учебната година

Statistics

	Въпрос 1 Край	Въпрос 2 Край	Въпрос 3 Край	Въпрос 4 Край
N Valid	38	38	38	38
Missing	0	0	0	0
Mean	2,8421	2,6842	2,7368	2,5789
Median	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000
Mode	3,00	3,00	3,00	3,00
Minimum	2,00	2,00	1,00	1,00
Maximum	3,00	3,00	3,00	3,00

Statistics

	Въпрос 5 Край	Въпрос 6 Край	Въпрос 7 Край	Въпрос 8 Край	Въпрос 9 Край
N Valid	38	38	38	38	38
Missing	0	0	0	0	0
Mean	2,4474	2,5263	2,7105	2,7105	2,2895
Median	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000	3,0000
Mode	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00
Minimum	1,00	1,00	1,00	2,00	1,00
Maximum	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00

БИБЛИОГРАФИЯ

• Библиография на кирилица:

1. Авксентий, архимандрит. *Еортология*. Пловдив: ИМН – Пловдив, 2012
2. Алевизопулос, протопр. Антоний. *Православната църква, нейната вяра, богослужение и живот*. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2014
3. Ангелов, Б. *Предучилищното образование – ретроспекция, състояние, тенденции, предизвикателства и промени*. София: УИ Св. Климент Охридски, 2019
4. Андонов, Б. *Мюнхенският катехизически метод и влиянието му в обучението по религия в България*. София, 2004
5. Андонов, Б. *Религиозното обучение в България в началото на третото хилядолетие*. София, 2005
6. Асланоф, К. (съставител). *Въплътилият се Бог. Празничен катехизис*. София: Омофор, 2007
7. Атанасов, Ж., Г. Стоянов, М. Пиронкова и др. *История на педагогиката и българското образование*. София: Веда Словена-ЖГ, 2006
8. Барт, Р. *Въображението на знака*. София: Народна култура, 1991
9. Бигович, Р. *Църква и общество*. София: изд. Омофор, 2003
10. Борисова, В. *Алтернативи за децата в риск*. София: Светлик – СБО, 2003
11. Брустър, Д. *Децата, църквата, мисията*. Велико Търново: Веста 2013
12. Василева, Е. *Религиозно възпитание на децата от предучилищна възраст*. София: Свят 2001, 1999

13. **Василева, Е.** *Религиозното възпитание.* // Възпитанието. София: УИ Св. Климент Охридски, 2016
14. **Господинов, Б.** Научното педагогическо изследване. София: УИ Климент Охридски, 2016
15. **Господинов, Б.** *Развитие на личността и образование.* // Педагогика, София: УИ Св. Климент Охридски, 2018
16. **Грос, Е., К. Кьониг, Б. Андонов.** *Религиозна педагогика.* София: Синодално издателство, 2003
17. **Дюркем, Е.** *Да мислим възпитанието.* София: Сонм, 2006
18. **Захариева, Р.** *Диагностика на развитието и поведението на детето.* София: Изкуства, 2004.
19. **Захариева, Р.** *Образователната система на прехода или преходът в образователната система.* София: Изкуства, 2009.
20. **Коев, Т.** *Православен катехизис и послание на източните патриарси за православната вяра.* София: Синодално издателство, 1985.
21. **Кожухаров, В.** *Православното образование в дидактическа светлина.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001.
22. **Кожухаров, В.** *Религиозното образование в европейската училищна система днес.* Велико Търново: Веста, 2009
23. **Кожухаров, В.** *Християнска мисия в условията на поместната църква. Мисията на българската православна църква.* Велико Търново: Веста, 2010.
24. **Коменски, А. Я.** *Велика дидактика = Magna didactica.* София: УИ Св. Климент Охридски, 2007.
25. **Константинос, прот. Димитриос.** *Човешкото същество: маска или личност.* // Изтокът и западът за личността и обществото. Богословски перспективи. Велико Търново: Праксис, 2001.

26. **Кръстич, З.** *Църквата и духът на времето*. Велико Търново: Синтаγμα, 2016.
27. **Кънчева, Ст.** *Паметта на Изхода и Пс. 77. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог*. София: Омофор, 2018.
28. **Легкоступ, М.** *Календар на празниците*. София: ИК – Просвета, 2005.
29. **Легкоступ, М.** *Катехизическото учение на св. Кирил Йерусалимски*. София: УИ Св. Климент Охридски, 2011.
30. **Легкоступ, М.** *Методически аспекти на обучението по религия*. Велико Търново: Фабер, 2019.
31. **Лоски, В.** *Богословското понятие за човешката личност. // Изтокът и западът за личността и обществото. Богословски перспективи*. Велико Търново: Праксис, 2001.
32. **Люлюшев, М.** *История на педагогиката*. Велико Търново: Абагар, 1996.
33. **Магдалена, монахиня.** *Разговори с децата. Споделянето на вярата*. София: Омофор, 2012.
34. **Мандзаридис, Г.** *Християнска етика*. Том II. София: Омофор, 2013.
35. **Монтесори, М.** *Тайната на детството*. Велико Търново: Асеновци, 2017.
36. **Песталоци, Й. Х.** *Лебедова песен*. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.
37. **Попмаринов, Д.** *Библейско богословие. Академични есета*. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2018.
38. **Попмаринов, Д.** *Между вярата и разума*. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2016.
39. **Попмаринов, Д.** *Между вярата и разума. Първи въпроси*. София: Фондация „Покров Богородичен“, 2016.

40. **Поптодоров, Т., И. Денев.** *Православна християнска педагогика.* София: УИ Климент Охридски, София, 2006.
41. **Проп, В.** *Морфология на приказката.* София: Захарий Стоянов, 2016.
42. **Радович, митрополит Амфилохий.** *Въведение в православната философия на възпитанието.* Варна: Варненска и Великопреславска митрополия, 2018.
43. **Рогачева, В., В. Станчева.** *Религия за 3. клас. Православие.* София : Просвета, 2015.
44. **Русо, Ж. Ж.** *Избрани педагогически произведения.* София: Народна просвета, 1976.
45. **Стаматов, Р.** *Детска психология.* Пловдив: Хермес, 2014.
46. **Стоядинов, М.** *Разпадът на общността като еклисиологичен проблем. // Православие и постмодернизъм.* София: Фондация „Покров Богородичен“, 2010.
47. **Събев, П.** *Текстология vs. Теология?* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019.
48. **Събев, П. (о. Павел).** *Херменевтика на Новия Завет. // Свещеното Писание. Херменевтика – Богослужение – Диалог.* София: Омофор, 2018.
49. **Тончев, С.** *Съвременното основно богословие като контекстуално богословие – принципни теоретични постановки. // Православие и постмодернизъм.* София: Фондация Покров Богородичен, 2010.
50. **Флоровски, протоиерей Георги.** *Християнство и култура.* София: храм „Св. Георги Победоносец“, 2006.
51. **Цветков, Д.** *Обща педагогика. Философия на образованието.* София: Веда-Словена ЖГ, 1994.
52. **Цонева, П.** *Просветната дейност на българската църква 1870 – 1989.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.

53. **Цонева, П.** *Развитие на връзката Българска православна църква – българско образование 865 – 1989.* София: Колбис, 2015.
54. **Чавдарова-Костова, С.** *За същността и смисъла на възпитанието.* // Възпитанието. София: УИ Климент Охридски, 2016.
55. **Фрьобел, Ф.** *Елате да живеем за нашите деца!* София: УИ Климент Охридски, 2015.
56. **Цветкова, С.** *Обща педагогика. Избрани теми.* Плевен: ИЦ „МУ-Плевен“, 2011.
57. **Шиваров, Н.** *Херменевтика на Стария Завет.* София: Издателство на Нов български университет, 2009.
58. **Шиваров, Н., С. Вълчанов.** *Вечното в двата библейски завета.* Велико Търново: Слово, 1993.
59. **Дивногорцева, С.** *Теоретическая педагогика.* Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2004.
60. **Дивногорцева, С. К. Д. Ушинский и православная педагогическая культура России середины XIX век.** // Вестник ПСТГУ, IV Педагогика, Психология, 2014.
61. **Захарченко, Е. Ю.** *Большая детская православная христоматия.* Москва: АСТ, 2016.
62. **Марцинковска, Т. Д., Е. И. Изотова, Т. Н. Счастливая и др.** *Детская практическая психология.* Москва: Гардарики, 2004.
63. **Мандель, Б. Р.** *Методология и методы организации научного исследования в педагогике: учебное пособие для обучающихся в магистратуре.* Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2018.
64. **Латышина, Д. И.** *История педагогики (История образования и педагогической мысли).* Москва: Гардарики, 2005.
65. **Мень, А.** *Исагогика. Вехный Завет.* Москва, 2000.
66. **Сластенин, В. А., И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов.** *Педагогика.* Москва: Центр „Академия“, 2014.

67. **Сорокина, О.** *Формы работы по развитию общения и речи детей раннего возраста в условиях дошкольной образовательной организации.* // Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции: „Дошкольное образование: опыт, проблемы, перспективы развития“, Чебоксары, 2015.
68. **Тов, Э.** *Текстология Ветхого Завета.* Москва: Библейско – Богословский институт „Св. Апостола Андрея“, 2003.
69. **Шаповаленко, И. В.** *Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология).* Москва: Гардарики, 2005.

• **Библиография на латиница:**

70. **Alter, R.** *The Art of Biblical Narrative.* New York: Basic Books, 2011
71. **Copley, T., Freathy, R. Freathy, K. Walshe.** *Teaching Biblical Narrative.* Swindon: Bible Society, 2004.
72. **Frei, H.** *Theology and narrative. Selected Essays.* New York: Oxford University Press, 1993.
73. **Herman, L., Bart Vervaeck.** *Handbook of Narrative Analysis.* Second Edition, Lincoln: University of Nebraska Press, 2019.
74. **Krueger, D.** *Liturgical subjects. Christian Ritual, Biblical Narrative and the Formation of the Self in Byzantium.* Philadelphia: University of Pennsylvania press, 2014.
75. **Lee, E.** *The Logic of Narratives.* Leiden; Boston: Brill Rodopi, 2020.
76. **Luttikhuisen, Gerard P.** *Eve's Children. The Biblical Stories Retold and Interpreted in Jewish and Christian Traditions.* Leiden; Boston: Brill, 2003.
77. **McConnell, F.** *The Bible and the Narrative Tradition.* New York: Oxford University Press, 1991.
78. **McLean, K., M. Pasupathi.** *Narrative Development in Adolescence. Creating the Storied Self.* Springer, 2010.

79. **Scholes, R., J. Phelan, R. Kellogg.** *The Nature of Narrative*. New York: Oxford University Press, 1966.
80. **Sonek, K.** *Truth, Beauty, and Goodness in Biblical Narratives. A Hermeneutical Study of Genesis 21:1-21*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2009.
81. **Vang, P., T. Carter.** *Telling God's Story*. Publishing Group Nashville, Tennessee, 2013.
82. **Weiss, A.** *Figurative Language in Biblical Prose Narrative*. Leiden; Boston: Brill, 2006.
83. **Zeeland, S.** *Closure in Biblical Narrative*. Leiden; Boston: Brill, 2012.
84. **Iorio, A.** *Das Sein erzählt. Heideggers narratives Denken*. Hamburg: Alster Werkdruck der Firma Geese, 2017.

• **Интернет източници:**

85. **Кожухарова, Г., Г. Ганчев, М. Делчев.** *Методика на педагогическите изследвания*. Стара Загора, 2014.
<<https://edu.uni-sz.bg/book/22.dipku-gkojuharova-mdeltchev-ggantchev/22.DIPKU-GKojuharova-MDeltchev-Ggantchev-html/moit-9.html?fbclid=IwAR2rSVGM90R0hlY10HgusfbIZ9bto6YAzifS1mMkIyfEF6IsYz2ua8nn0QY>> [Достъп: 04.11.2020 г.]
86. **Куломзина, С. С.** *Наша Церковь и наши дети*. 1994.
<<https://azbyka.ru/deti/nasha-tserkov-i-nashi-deti-kulomzina-s-s#n10>>
[Достъп: 04.11.2020 г.]
87. **Лок, Дж.** *Опит върху човешкия разум*. София: Наука и изкуство, 1972.
<<http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/29932>> [Достъп: 19.04.2020 г.]
88. **Мен, А.** *Човешкостта на Иисус*. 2018.
<https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,68091/view,article/> [Достъп: 04.11.2020 г.]

89. **Попеску, проф. д-р Димитриу.** *Основни аспекти на християнската антропология*, 2010.
<<https://www.pravoslavie.bg/Човек/основни-аспекти-на-православната-ант/>> [Достъп: 01.07.2020 г.].
90. **Топалска, Н.** *Старозаветната канонична трилогия на мъдростта: притчи Соломонови, Иов и Еклисиаст.* // Научни трудове на Русенския университет. Русе, 2015, том 54, серия 11, с. 32
<<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/11/11-4.pdf>> [Достъп: 20.08.2020]

• **Студии, статии и съобщения в периодични издания:**

91. **Легкоступ, М.** *Духовно-нравствено възпитание на децата в детската градина.* // Педагогически алманах. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.
92. **Легкоступ, М.** *Религиозното познание в системата на предучилищното възпитание.* // Сборник материали от кръгла маса „Религиозното познание в учебното съдържание на общото образование. Електронен сборник“, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.
93. **Легкоступ, М.** *Научно съобщение за съвременната практика в България. Тема „Рождество Христово“.* // Международен религиозно-педагогически симпозиум в България „Религиозното обучение в контекста на европейския дом“ (5 – 10. 10. 2003 г.). Материали. София: УИ „Св. Климент Охридски, 2004.
94. **Легкоступ, М.** *Ключови компетенции при религиозно-нравственото обучение на 5-7 годишните деца.* // 45 години Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“. Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. LVI, 8, 2008, с. 54-59.

95. **Легкоступ, М.** *Картината и образът на духовността.* // Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. - Л, кн. 3, 2003, с. 32-35.
96. **Легкоступ, М.** *Християнското семейство и възпитанието.* // Предучилищно възпитание: месечно научно-методическо списание. - Л, 9, 2002, с. 40-43.
97. **Църковен вестник**, бр. 2, 1939 г., с. 6.

• **Учебни книжки, учебни помагала и учебници:**

98. **Аз уча Светото писание:** *Подготвителен курс по вероучение за основните и средни училища, илюстриран с оригинални литографии с одобрението на Министерството на образованието и Светия Синод.* София: Ава, 1995.
99. **Библия за деца.** София: Българско библейско дружество, 1996.
100. **Библия за деца.** *Библейски уроци за деца. Учебно помагало по религия (III-IV клас).* София : Слънце, 2000.
101. **Библия за деца.** София: Българско библейско дружество, 2005.
102. **Бобчев, П.** *Вероучение за трето отделение.* София: Казанлъшка долина, 1942.
103. **Божанов, Б.** *Учебник по вероучение за първи клас на народните прогимназии.* София: Ст. Атанасов, 1926.
104. **Божков, Д.** *Вероучение*, кн. I, 1940.
105. **Борисова, Л., А. Кильова.** *Религия (християнство-православие) за I клас.* Костенец: Витезда, 2020.
106. **Борисова, Л., А. Кильова.** *Религия (християнство-православие) за II клас.* Костенец: Витезда, 2020.
107. **Борисова, Л., А. Кильова.** *Религия (християнство-православие) за III клас.* Костенец: Витезда, 2020.

108. **Борисова, Л., А. Кильова.** *Религия (християнство-православие) за IV клас.* Костенец: Витезда, 2020.
109. **Вагнер, Н.** *Христос. Художествено изложение на евангелието за деца.* Чирпан: Православно християнско братство, 1908.
110. **Василев, Ив., Ив. Попвасилев.** *Вероучение За III отделение.* София: Казанлъшка долина, 1936.
111. **Василев, Ив., С. Чукалов, Ив. Попвасилев.** *Вероучение за IV отделение.* София: Казанлъшка долина, 1936.
112. **Василева, Е. и др.** *Помагало за учителя по Религия 1 – 4 клас.* София: Център „Отворено образование“, 1997.
113. **Василева, Е., И. Желев, Д. Коруджиев, Е. Томова.** *Религия за 1. клас: Християнство – Православие.* София : Просвета, 2020.
114. **Василева, Е., В. Рогачева.** *Религия за 2. клас: Християнство – Православие.* София : Просвета, 2020.
115. **Василева, Е., В. Рогачева.** *Религия за 3. клас: Християнство – Православие.* София : Просвета, 2020.
116. **Василева, Е., В. Рогачева.** *Религия за 4. клас: Християнство – Православие.* София : Просвета, 2020.
117. ***Възкресението*** – *библейски разказ.* Мисия Филадельфия, 2009.
118. **Георгиев, Д., С. А. Стоянов, Д. Правдолюбов.** *Вероучение за III отделение.* София: Стоян Атанасов, 1937.
119. **Георгиева, Р., В. Станчева.** *Религия за 2. клас. Православие.* София : Просвета, 2013.
120. **Генов, М., А. Драганов.** *Вероучение за втори клас на прогимназиите.* Пловдив: Христо Г. Данов, 1937.
121. **Генов, М.** *Вероучение за III отделение.* София: Ново училище, 1941.
122. **Генов, М.** *Вероучение за III отделение.* София: Ново училище, 1942.

123. **Генов, М.** *Вероучение за трети прогимназиален клас.* София, 1943.
124. **Генов, М.** *Вероучение за първи прогимназиален клас.* София, 1943.
125. **Гюнов, Е., Р. Зяпкова.** *Религия. Учебно помагало за 4. клас на общообразователното училище.* Пловдив : Контекст ЕООД, 2008.
126. **Гюрова, В., М. Легкоступ, Т. Дяков.** *Календар на празниците.* София: Просвета, 2007.
127. **Давидова, Н.** *Евангелие в преразказ за деца.* София: Синодално издателство, 2015.
128. **Давидова, Н.** *Православен буквар. Книга за най-малките и за тези, които ги учат и наставляват в Божието Слово.* Костенец: Витезда, 2007.
129. **Денев, И., Т. Коев, И. Желев, К. Янакиев, Д. Киров, М. Димова.** *Религия. Експериментално учебно помагало за II – IV клас.* София: МОН, 1998.
130. **Денев, И., Д. Киров, А. Кръстев.** *Религия. Експериментално учебно помагало за V – VI клас.* София: МОН, 1998.
131. **Детско евангелие.** Костенец : Витезда, 2010.
132. **Децата четат Библията.** Атина: Гръцко библейско дружество, 2005.
133. **Дечев, З.** *Учебна програма по Религия - Православие в детските градини.* Бургас : Димант, 2009.
134. **Дечев, З.** *Христоматия по Религия – Православие за учителя в детските градини.* Бургас : Димант, 2011.
135. **Дечев, З., С. Стефанова, М. Миленова.** *Помагало за обучението по Религия в детската градина.* Бургас : Димант, 2000.
136. **Дечев, З., М. Легкоступ, М. Кючукова.** *Религия (християнство-православие). Учебник за IV клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2020.

137. Дечев, З., Л. Малев, М. Стоядинов, М. Легкоступ, П. Павлов, Д. Панайотова, М. Кючукова. *Религия (християнство-православие). Учебник за V клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2020.
138. Дечев, З., Л. Малев, Д. Попмаринов, М. Легкоступ, К. Нушев, Д. Панайотова, К. Вътева. *Религия (християнство-православие). Учебник за VI клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2021.
139. Дечев, З., Л. Малев, М. Стоядинов, М. Легкоступ, К. Нушев, Д. Панайотова, К. Вътева. *Религия (християнство-православие). Учебник за VII клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2021.
140. Димитров, А., Вл. Илиев, Д. Попниколов. *Вероучение за I клас на народните прогимназии.* София: П. Матрулков, 1937.
141. Димитров, Хр., Б. Бончев. *Религия за седми прогимназиален клас.* София, 1943.
142. Димитров, Хр., Б. Бончев. *Учебник по Религия за седми гимназиален клас.* София, 1943.
143. Димитров, Хр., Б. Бончев. *Религия за VII гимназиален клас.* София: Министерство на народното просвещение, 1943.
144. Дикенс, Ч. *Животът на Иисус.* Бургас: ИК „Айтис“, 1991.
145. Дочев, Г. *Вероучение за IV отделение.* София: Хемус, 1941.
146. Драганов, А. *Вероучение: Свещена история на Вехтия и начало на Новия завет.* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1926.
147. Друмев, монахиня Валентина. *Старозаветни мъдрости.* Света гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, 2002.

148. **Друмева, монахиня Валентина.** *Христос – въплътен Бог.* Света гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, 2002.
149. **Друмева, монахиня Валентина.** *Православно вероучение за деца.* Света гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, 2007.
150. **Друмева, монахиня Валентина.** *Православно вероучение за младежи.* Света гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, 2007.
151. **Дуриданов, В., С. Стойчева, А. Пеева, М. Георгиева.** *Свещена история на Стария Завет.* София: Фондация „Свети Седмочисленици“, 1998.
152. **Дуриданов, В., С. Стойчева, А. Пеева, М. Георгиева.** *Свещена история на Новия Завет.* София: Фондация „Свети Седмочисленици“, 1999.
153. **Киров, Д.** *Учебен комплект по Религия за учителя в детската градина.* Пловдив : УИ „Паисий Хилендарски“, 2015.
154. **Киров, Д.** *Учебно помагало по Религия за 1. клас.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015.
155. **Киров, Д.** *Учебно помагало по Религия за 2. клас.* УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2015.
156. **Киров, Д.** *Учебно помагало по Религия за 3. клас.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015.
157. **Киров, Д.** *Учебно помагало по Религия за 4. клас.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015.
158. **Киров, Д.** *Учебно помагало по религия за 5. клас.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017.
159. **Коев, Т.** *Учебно помагало по благонравие.* София: УИ,, Св. Климент Охридски“, 1997.

160. **Кожухаровъ, д-ръ Георги (Хиксов).** *Законъ Божи за второ отделение на първоначалнитѣ училища съ 14 изящни картини въ текста.* Пловдивъ: книжарницата на В. Ив. Калайджиевъ, 1912.
161. **Кожухаровъ, д-ръ Георги (Хиксов).** *Законъ Божи за трето отделение на първоначалнитѣ училища съ 1 карта и 20 изящни картини въ текста.* Пловдив: книжарницата на В. Ив. Калайджиевъ, 1912.
162. **Кожухаровъ, д-ръ Георги (Хиксов).** *Законъ Божи за четвърто отделение на първоначалнитѣ училища съ 1 карта и 29 изящни картини въ текста.* Пловдивъ: книжарницата на В. Ив. Калайджиевъ, 1912.
163. **Кожухаровъ, д-ръ Георги (Хиксов).** *Законъ Божи за второ отделение на основнитѣ училища съ 14 изящни картини въ текста.* Пловдивъ: книжарницата на В. Ив. Калайджиевъ, 1912.
164. **Латева, К.** *Библията. Животът преди Иисус.* София : Фют, 2005.
165. **Латева, К.** *Библията. Животът на Иисус.* София : Фют, 2007.
166. **Легкоступ, М.** *За Бог, за хората и за света.* Издателство „Фабер“, Велико Търново, 2013.
167. **Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова.** *Религия (християнство-православие). Учебник за I клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2020.
168. **Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова.** *Религия (християнство-православие). Учебник за II клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2020.
169. **Легкоступ, М., М. Кючукова, Д. Мавродиева-Кючукова.** *Религия (християнство-православие). Учебник за III клас.* Българска православна църква – Българска патриаршия. С., 2020.

170. **Макариополски епископ д-р Николай,** **архимандрит д-р Серафим.** *Свещена история на Стария и Новия Завет.* Библиотека „Духовно възраждане“, 1991.
171. **Манчева, Р.** *Учебно помагало по религия. I клас.* Пловдив: Жанет 45, 1998.
172. **Матемяки, В.** *Библия за деца. Библейски уроци за деца; Учебно помагало по религия II - IV клас.* София: Слънце, 2000.
173. **Миленова, М.** *Православно християнско помагало за деца в предучилищна възраст.* София: Инфопрес, 1996.
174. **Момчилов, И.** *Малка свещенна история.* Велико Търново: книгопродавница Момчилова и сие, 1873.
175. **Николова, И.** *Учебно помагало по религия за I. клас.* УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2019.
176. **Николова, И.** *Учебно помагало по религия за 2. клас.* УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2019.
177. **Николова, И.** *Учебно помагало по религия за 3. клас.* УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2019.
178. **Николова, И.** *Учебно помагало по религия за 4. клас.* УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2019.
179. **Николов, И.** *Православно вероучение за деца.* Костенец: Витезда, 2005.
180. **Павлова, В.** *Вероучение за четвърто отделение.* София: Т.Ф. Чипев, 1934.
181. **Павлова, В.** *Вероучение за втори прогимназиален клас.* София: Т. Ф. Чипев, 1943.
182. **Патев, Г.** *Вероучение: Свещена история на Вехтия и Новия завет за първи клас на прогимназиите.* София: Факел, 1932.
183. **Пашев, Стефанов, Г.** *Вероучение за I клас на народните прогимназии.* София: Факел, 1937.

184. **Пелин, Е.** *Четива по вероучение. Учебно помагало за ученици от второ отделение.* София: Христо Г. Данов, 1936.
185. **Петров, Д.** *Християнството. Учебно помагало за ученици от гимназиален клас и преподаватели по СИП Религия.* Велико Търново: Праксис, 2001.
186. **Рождението на Иисус** – библейски разказ. Мисия Филадельфия, 2009.
187. **Симеонов, Ж.** *Вероучение за трето отделение.* София: Казанлъшка долина, 1942.
188. **Слободской, Серафим протоиерей.** *Закон Божий. За семейството и училището с много илюстрации.* Асеновград, 2001.
189. **Стамов, Г.** *Вероучение за първи клас.* София: Родопа, 1937.
190. **Станимиров, Ст.** *Законъ божии за ученици и ученички отъ II класъ: Свещена история. Нови завѣтъ споредъ програмитъ отъ 1890 и 1897 година.* Пловдив: Печатница Христо Г. Дановъ, 1900.
191. **Спасовски, Хр., Т. Близнаков, Г. Желязков.** *Вероучение: за четвърто отделение.* София: Казанлъшка долина, 1942.
192. **Скуланд, М.** *Пътят на живота. Библейски уроци за деца.* София: Фондация Библейска лига, 1998.
193. **Терзиева, М., Е. Петкова.** *Религиозни приказки: Учебно помагало по религия за началния курс.* Пловдив : Макрос 2001, 1999.
194. **Тончев, С., И. Димова.** *Помагало за провеждане на занимания по религиозно възпитание в предучилищна възраст.* Стара Загора, 2015.
195. **Тримата мъдреци** – библейски разказ. Мисия Филадельфия, 2009.
196. **Христова, М.** *Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории.* Програмна система Моливко, 5-7 години. Велико Търново: Слово, 2009.
197. **Христова, М.** *Чудният свят на Библията. 35 старозаветни истории.* Велико Търново : Слово, 2009.

198. **Чукалов, С., И. п. Василев.** *Вероучение.* кн. II, 1936.
199. **Чукалов, С., И. п. Василев.** *Учебник по вероучение за първи прогимназиален клас.* София, 1942.
200. **Чукалов, С., И. п. Василев.** *Вероучение за първи прогимназиален клас.* София, 1943.
201. **Чукалов, С., И. п. Василев.** *Вероучение за втори прогимназиален клас.* София, 1943.
202. **Шейтанов, Б., Е. Милошев.** *Вероучение за II прогимназиален клас.* София: Хемус, 1940.
203. **Щирапчиев, Н.** *Закон божий за III и IV отделения.* Велико Търново: книж. Тодоров & Христов, 1884.

• **Нормативни документи:**

204. **Закон** за *предучилищното и училищното образование* от 01.08.2016 г.
<<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>> [28.09.2021]
205. **Наредба № 5** от 3 юни 2016 г. за *предучилищното образование.* (акт. 13.09.2021 г.) (Обн., ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 1.08.2016 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр.85 от 2.10.2020 г., в сила от учебната 2020 – 2021 г.), <https://www.mon.bg/upload/27719/nrdb5-2016_PreducilisnotoObr_izm10092021.pdf> [28.09.2021]
206. **Инструкция № 2** за *провеждане на обучението по учебен предмет Религия* от 23.06.2003 г. <https://www.mon.bg/upload/10595/instrukcia_2_2003_religia.pdf> [28.09.2021]
207. **Наредба № 10** от 19.12.2017 г. за *познавателните книжки, учебниците и учебните помагала* (обн., ДВ, бр. 102 от 22.12.2017 г., в сила от 22.12.2017 г., ... изм. и доп., бр. 39 от 28.04.2020 г., в сила от 28.04.2020 г.) (публ. 13.05.2020 г.)

<https://www.mon.bg/upload/22629/nrdb10_uchebници_izm042020.pdf>

[28.09.2021]

208. **Наредба № 13** от 21.09.2016 г. за *гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование* (Обн. – ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.; изм. и доп., бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г.)

<https://www.mon.bg/upload/16793/ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf> [28.09.2021]

209. **Наредба** за *приобщаващото образование* (обн. – ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 27.10.2017 г.; ...; изм. и доп. ДВ, бр. 92 от 27 октомври 2020 г.) (акт. 11.11.2020 г.) Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. <<https://www.mon.bg/upload/24415/nrdb-priobshtavashto-izm102020.pdf>> [28.09.2021]

210. **Стратегия** за *възпитателната работа в образователните институции* 2019-2030.

<https://www.mon.bg/upload/19484/pr_Strategia_vazpitanie_220419.pdf> [28.09.2021]

211. **Учебни програми по религия.** Министерство на образованието и науката, 2018 г. <<https://www.mon.bg/bg/98>> [28.09.2021]